Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

104024 811/66

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

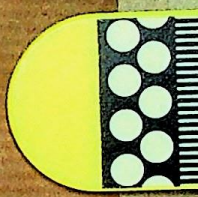

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جنگ کردہ بعد از شکست بہ لاہور گریخت + عرش آشیانی
بمقتضائے آنکہ مصرعہ جہانگیری توقف بر نتابد +
بدفع سکندر شاہ عازم پنجاب شد + سکندر شاہ کہ بکلانور
آمدہ بود - قدرت مقاومت در خود ندیدہ بقلعۂ مانکوٹ کہ
سلیم شاہ از برائے دفع گکھراں میان کوہستاں بالائے کوہ
مرتفعے ساختہ بود - درآمدہ متحصن شد - پادشاہ آنجا رفتہ
قریب سہ ماہ مقام فرمود + و درآں ایام والدۂ عرش آشیانی
و دیگر بیگمات و اہل و عیال امرا و سپاہیاں کہ تا آں
غایت در کابل بودند - ہمراہ امرائے کہ بکمک منعم خاں
رفتہ بودند - رسیدند - و محمد حکیم میرزا بموجب حکم با والدہ
ہمشیرۂ اعیانیٔ خود در کابل ماندہ - درائے آں ملک بر
حلق گرفت - و منعم خاں اتابکی وے گشت + و چوں
مدت محاصرۂ قلعۂ مانکوٹ بشش ماہ کشید - سکندر شاہ
عاجز آمدہ استدعائے قدوم یکے از امرائے معتبر نمود -
کہ بعد از عرض مدعا بموجب محکم کار بندد + خان اعظم
شمس الدین محمد خاں اتگہ بقلعہ رفت + و سکندر شاہ
گفت - کہ لوازم کثرت جرائم طاقت ملازمت پادشاہ
ندارم - لیکن پسر خود شیخ عبد الرحمن را بدرگاہ فرستادہ
بہ بنگالہ مے روم - و اطاعت مے کنم + خان اعظم
شمس الدین خاں اتگہ خود برگشتہ بعرض رسانید - و آں
فرد قبول افتادہ + شیخ عبد الرحمن در ماہ رمضان سنہ ۹۶۴
پادشاہ رستین و تسعائۃ بحضور آمدہ چند زنجیر فیل پیشکش
کردہ - سکندر شاہ راہ یافتہ بہ بنگالہ رفت + عرش آشیانی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قلعه را بمردم درگاه سپرده عازم لاهور شد - و در اثنا
راه به بیرمخان ترکمان انحراف مزاج دست داده - چند
سواری نکرد + روزے پادشاه دو فیل نامی بجنگ انداخته
و آنها جنگ کنان نزدیک خیمهٔ بیرمخان ترکمان رفتند - و
غوغاے تماشائیان بلند شد + بیرمخان را بخاطر رسید - که
این امر باشارهٔ پادشاه است - پس بماهم اتگه پیغام
داد - که باعث گذاشتن فیلان مست قریب منزل این
دولتخواه چیست ؟ اگر سخنے غیر واقع بموقف عرض رسیده باشد
و آن موجب غبار خاطر اشرف بود - باعلام آن منت بخشند
ماهم اتگه آنچه بیان واقع بود - جواب داد - که آمدن فیلان
بآن نواحی اتفاقیست - نه بفرمودهٔ کسے - درین صورت
خاطر بیرمخان تسلی نشد - تا آنکه بلاهور آمد - و خان اعظم
شمس الدین محمد خان اتگه که بیرمخان ازو بدگمان بود
بمنزلش رفته سوگند یاد کرد - که در خلا و ملا سخنے که باعث
کلفت خاطر اقدس شود - گفته نشده + عرش آشیانی در
پانزدهم شهر صفر ۹۶۵ سنه خمس و ستین و تسعمائه
دهلی گشته شکار کنان و صید افگنان در بیست و
ماه جمادی الاخری بمقصد رسید - و در اثناے راه
موضع جالندهر ازدواج سلیمه سلطان بیگم دختر میر
نور الدین محمد خواهر زادهٔ همایون پادشاه به بیرم
بحکم اکبر پادشاه واقع شد + و درین سال از ا
علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان که از
پنجهزاری بود - و حکومت صوبهٔ شرقی داشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جنگ زده موجب رنجش خاطر حضرت شد + دریں اثنا
بمصاحب بیگ ولد خواجه کلاں بیگ نظر بر حقوق سوابق
بدبا و اجداد خود کرده با بیرمخان ترکماں که صاحب سی هزار
سوار بود - بر وفق رضا سلوک نمے کرد - و باوجود نصیحت
اصلاً متنبه نمے شد - لاجرم در دهلی بفرمودهٔ بیرمخاں بقتل
آمد - و شورش عظیم در امراے چغتائی افتاد - پادشاه
دلگیر شده در محرم سنهٔ ست و ستین و تسعمائه از راه
دریا بآگره رفت + و هنوز قضیهٔ قتل مصاحب بیگ از
خاطرها محو نشده بود - که بیرمخان ترکماں از استیلاے
ملا پیر محمد به تنگ آمده در مقام استیصال او گشت -
چه که چوں سمت استادئے پادشاه و قرب او داشت -
امرا و ارکان دولت بخانهٔ او رفته اکثر اوقات بار نمے یافتند +
دریں اثنا ملا پیر محمد رنجور شد - و بیرمخاں بعیادت او
رفت - غلام دربانش پیش آمده گفت - چنداں توقف
باید - که خبر ورود شما درون خانه برسد - و اذن دخول
متمسل شود + بیرمخان ترکماں بغایت بر آشفت - و
گفت پیر محمد بعد آگاهی بیروں آمده عذر خواهی کرده
بدوں برد - و باوجود آں زیاده از یک نفر از همراهان
عدمخاں اذن دخول نیافت - و ایں مبحث ضمیمهٔ کدورات
واقعه شده بیرمخان ترکماں بے رخصت پادشاه ملا پیر محمد
فرزند نوکر چهل سالهٔ او بود - در قلعهٔ بیانه محبوس
پادشاه - و بعد از چند روز بجانب گجرات اخراج فرمود -
که [illegible] نشانیده روانهٔ مکهٔ معظمه کرد - و حاجی محمد خاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سیستانی را بجاے مُلا پیر محمد وکیلِ خُود ساختہ شیخ گدائی
ولدِ شیخ جمال دہلوی شاعر را کہ بوقتِ فترات شیر شاہ
کہ بیرمخاں بگجرات افتادہ بُود - خدماتِ پسندیدہ بتقریر
رسانیدہ بُود - بمنصبِ صدارت و امارت رسانید + و منجہ
مُلا پیر محمد چُوں بیش از پیش موجبِ کلفتِ خاطر
پادشاہ شُد - بیرمخاں در مقامِ تدارک گشتہ حکایتِ تسخیر
قلعۂ گوالیار را درمیاں آورد - و چند گاہ او را مشغول
داشت + و ازینکہ قلعۂ گوالیار را سلیم شاہ جاے نشستہ
خُود ساختہ بُود - و سُہیل خاں نام غُلامے از غلامانِ سلیم
بمحکم محمد شاہ عدلی بضبطِ آں قیام داشت - بر ارادۂ بیرمخ
مُطلع شُدہ بہ رام شاہ کہ از نسلِ راجہ مان سنگھ بُود
پیغام کرد - کہ آبا و اجدادِ تو حاکم ایں قلعہ بُودہ ا
و من از ضبطِ ایں قلعہ در جوارِ چُنیں پادشاہے عظیم
عاجزم - عوضِ قلعہ آنچہ مناسب دانی - مرا دادہ قلعہ
مُتصرّف شَو + رام شاہ آں لطیفہ را از لطائفِ
دانستہ متوجہِ قلعہ شُد - و اقبال خاں جاگیر دارِ
طرف بارشارتِ بیرمخاں سر راہ برو گرفتہ بعد از گ
و کوششِ فراواں رام شاہ را بجانبِ ولایتِ رانا گ
و قلعۂ گوالیار را قبل کرد + و سُہیل خاں غُلام کس نزدِ بیرمخ
فرستادہ اظہارِ اطاعت کرد + بیرمخاں بعرضِ اقدس رسانیدہ
سا از جانبِ خُود بدانجا فرستاد - تا قلعہ را متصرّف شُدہ سُہیل
بدلاسلے تمام بدرگاہ آورد - و علی قُلی خانِ سیستانی المخاطب بخا
نیز کہ در صددِ رفع کدورتِ پادشاہ بُود - در آں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سرکارِ جونپور و بنارس را تا کنارِ آبِ گنگ کہ بعد
شکستِ نصیرُ الدّین محمّد ہمایوں پادشاہ در تصرّفِ افغاناں
بود۔ بضربِ شمشیر یکبارہ مستخلص گردانیدہ داخلِ ممالکِ
موروثہ نمود۔ بنا بر آں نسبت باد پادشاہ در مقامِ عنایت
آمدہ ہر دو سردار را بخلعت و کمر و شمشیرِ مرصّع و
اسپِ الطاف نوازشات فرمودہ + غایتش در ماہِ رجب آں
دلیل شیخ محمّد غوث برادرِ شیخ بہلول کہ حقِّ خدمت
در آں دودماں داشت۔ و بوقتِ استیلاے افغاناں بہ گجرات
خانہ بود۔ دریں وقت با فرزنداں و مریداں بدرگاہ آمد۔
ملّاحوں از بیرمخاں گوشۂ خاطرے ندید۔ باز بگوالیار کہ
چہ سنِ قدیم او بود۔ رفت + خاقانِ اکبر بارِ دیگر بر سرِ
امرا مقدّمہ از بیرمخانِ ترکماں بغایت آزردہ شد + و
بیرمخاں بواسطۂ مشغولیِ پادشاہ بہادر خاں برادرِ کوچک
رفت قلی خاں سیستانی را کہ از امراے پنجہزاری بود۔ از
بلاد دور طلبیدہ با لشکرِ بسیار بہ تسخیرِ مالوہ کہ در تصرّفِ باز بہادر بود۔
تمسّک فرمود + اتّفاقاً در آں مدّت پادشاہ میلِ شکار کردہ بیرمخانِ ترکماں
گرفت سرانجامِ مہام در آگرہ گذاشت۔ و شکار کناں چوں
بدو در آباد از اعمالِ دہلی رسید۔ ماہم انگہ و ادہم خاں کہ اعدا
عدمخاں بیرمخاں بودند۔ بعرض رسانیدند۔ کہ والدۂ حضرت در دہلی تشریف
داشتہ و رنجوری بہم رسانیدہ اند۔ اگر بعیادتِ آں جناب قدم رنجہ
فرمایند۔ باعثِ خوشنودیِ مریم مکانی خواہد شد۔ لہٰذا
پادشاہ متوجّہِ دہلی گشت + شہابُ الدّین احمد خاں نیشاپوری
کہ از امراے پنجہزاری بود۔ و خویشِ ماہم انگہ مے شد۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و او ہم حکومتِ دہلی داشت - باستقبال آمدہ پیشکشِ بسیار گذرانید - لیکن روزے باتفاقِ ادہم خاں معروض داشت - کہ بیرمخانِ ترکماں آمدنِ پادشاہ را بایں صوب از استدعاے ایں بندگاں دانستہ مانندِ مصاحب بیگ ما را بقتل خواہد رسانید اگر ما را رخصتِ مکہ و اماکنِ شریفہ فرمایند - بمراسمِ دعا گوئی قیام خواہیم نمود ٭ پادشاہ اگرچہ ازیں سخن بسیار متاثر شد - امّا نظر بر حقوقِ خدماتِ نمایانِ بیرمخاں داشتہ چوں نمے خواست - کہ یکایک او را معزول و مستاصل سازد - ضبطِ خود کردہ بہ بیرمخاں نوشت - کہ من بارادۂ خود جہتِ عیادتِ مریم مکانی عزیمتِ ایں صوب نمودہ ام شہاب الدین احمد خاں و ادہم خاں انگہ در آمدنِ من بدیں جانب دخلے ندارند - پس اگر باستمالت نامہ بخط و مہرِ خود بنامِ ایشاں بفرستند - موجبِ تسلّیِ آں جماعت خواہد شد - شہاب الدین احمد خاں چوں ایں قدر راہِ سخن یافت - در مجلسِ اقدس ببانگِ بلند سخنانیکہ مشعر بر مخالفت و عصیانِ بیرمخاں بود - گفتن آغاز کردہ یکبارہ خاطرِ اشرف را منحرف ساخت ٭ بیت

ہرچند باغیار نہایت نظرے ہست
گوئیم بدیشاں کہ سخن را اثرے ہست

بیرمخانِ ترکماں از نوشتۂ پادشاہ سراسیمہ شدہ عرضداشت مشتمل بر آنکہ حاشا نسبت بجمعے کہ بمراسمِ نیکو بندگیِ درگاہ قیام نمایند - بدی در خاطرِ خیر خواہ باشد - بقلم آورد مصحوبِ حاجی محمد خاں سیستانی و ترسوں بیگ بدہلی فرستاد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مگر چوں کار از دست رفتہ بود۔ کسے گوش بسخن ایشاں
نکردہ ہر دو مقید و محبوس گشتند۔ و ایں خبر انتشار یافتہ
امرا و منصبداراں فوج فوج از بیرمخاں جدا شدہ راہِ
دہلی پیش گرفتند + و شاہ ابوالمعالی کہ در لاہور از بند
گریختہ نزدِ کمال خانِ گکھر رفتہ بود۔ کمال خاں را تحریکِ
تسخیرِ کشمیر نمود + و چوں کمال خاں بوسوسۂ او بہ کشمیر
رفتہ بعد از جنگِ صعب شکست یافت۔ وے را از خود
ساخت + و شاہ ابوالمعالی بہ پیال پور رفتہ رنسبت
بہادر خاں ارادۂ غدر نمودہ۔ بہادر خانِ سیستانی او را
گرفتہ بجانبِ سند اخراج کرد + شاہ ابوالمعالی ازآں طرف
بگجرات آمد۔ و درآنجا خونے کردہ بجون پور نزدِ علی قلی خانِ
سیستانی المخاطب بخانِ زماں رفت + علی قلی خاں بموجبِ
اشارۂ بیرم خانِ ترکماں دریں وقت کہ پادشاہ در دہلی
بود۔ بہ آگرہ فرستاد۔ بیرم خاں او را در قلعۂ بیانہ محبوس
ساخت + و چوں رنجشِ پادشاہ را از حد افزوں دید۔
بخشست در فکرِ آں شد۔ کہ بمانوہ رفتہ و آں حدود را
مسخر ساختہ علمِ استقلال بر افرازد۔ و بریں نیت از
آگرہ بہ بیانہ رفت و چوں بہادر خاں و دیگر سرداراں
کہ بجانبِ مانوہ رفتہ بودند۔ پیشِ خود طلبید۔ بسیارے
از امرا کہ اعتمادِ تمام بر ایشاں داشت۔ ازو جدا
شدہ بدہلی رفتند + و بیرمخانِ ترکماں خارِ ادبار در
پاداشِ بختِ خود شکستہ دید۔ از رفتنِ مانوہ پشیماں شد۔
و کہ شاہ ابوالمعالی را از بند خلاص کردہ خواست۔ کہ بجونپور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رود - و باتفاق علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زمان
که دست گرفتهٔ او بود - افغانانِ بنگاله را زیر کرده آ
حدود را متصرف گردد - امّا بعد از آنکه چند منزل روا
آں طرف شده بود - ازآں نیز پشیمان گشته بعزیمتِ ح
راهِ ناگور پیش گرفت - و جمعے از امرا را مثلِ بهادر خاں
و اقبال خاں وغیره که تا آں ساعت ازو جدا نشده بودند
رخصتِ درگاه نمود + و چوں بحوالیِ ناگور رسید - باغوائے
بعضے از مفسداں فتح عزیمتِ مکّهٔ معظمه کرده در صد
فراهم آوردنِ خیل و حشم شد - که تا پنجاب رفته دولت
حدود بسر برد + پادشاه ایں معنی را دانسته میر عبد اللطیف
قزوینی را که بعد از ملّا پیر محمّد معلّم پادشاه شده بود
نزدِ بیرمخانِ ترکمان فرستاده پیغام کرد - که تا آں زمان
که همگی خاطرِ اشرف بنشاطِ سیر و شکار مصروف بود
رضایِ همایونِ ما در آں بود - که آں خان بابا متکفّلِ مهمّا
پادشاهی باشد - اکنوں چوں داعیهٔ آنست - که بمهمّاتِ خلائق
بنفسِ نفیس باز رسیم - مے باید که آں دولتخواه دامن
از اشغالِ دنیوی برچیده عازمِ حج شود - و آمده
پیرامونِ هوا و هوس نه گردد + بیرمخاں بمقتضایِ
ایں بیت

سر نیاز بباید نهاد و گردنِ طوع
که هرچه حاکمِ عادل کند همه داد است

اظهارِ انقیاد نموده علم و نقاره و فیل و جمیع اسبابِ
پادشاهی را محبوب حسین قلی بیگ ذوی القدر روانه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درگاه نمود - و خود بارِ دیگر متوجّهِ ناگور شد - که از راهِ
گجرات بمکّه رود + و بحرونی بیگ ذوِ القدر و اسمٰعیل خاں
که نسبتِ خویشی با بیرم خاں داشتند - و شاه قلی خاں محرم
و حسین خاں تکلو و شیخ گدائی و خواجه مظفّر علی ترمذی که
سر دیوانش بود - و کسانیکه از آنها اعتبارے مے تواں گرفت -
همراهیِ او نمودند - و باقی که تربیت کردهٔ او بودند - و
سالهاے دراز با او بسر برده خود را از یارانِ وفادار
مے شمردند - گاه و بیگاه فوج فوج جدا شده بخدمتِ پادشاه
فتند - و اسب و شتر آنچه در اردو یافتند - بردند - و
شاه ابو المعالی از جملهٔ ایشاں بود + نهایتش او بوقتِ
واری بکورنشِ پادشاه آمد - همچناں بالاے اسب سر فرود
رد - که آں ادا موافقِ مزاجِ پادشاه نیامده - مقیّد گردید +
رمخانِ ترکماں بعد از فرستادنِ اسبابِ پادشاهی از ناگور
شته به بیکانیر رفت - و چند گاه در آنجا مانده باز از
نِ مکّهٔ معظّمه پشیماں شد - و بناگور آمد + پادشاه آں را
یده از دهلی بپرگنهٔ جهجّر رفت + دریں وقت ملّا پیر محمّد
ال پُر اختلالِ بیرمخانِ ترکماں را شنیده خود را به درگاه
انید - و خطابِ پیر محمّد خاں و طوق و علم و نقّاره یافته
لشکرِ بسیار بر سرِ بیرمخاں تعیین شد + و رایاتِ جلال
لی معاودت کرده فرماں بطلبِ منعم خاں بکابل رفت +
رمخاں از تعیین شدنِ ملّا پیر محمّد المخاطب به پیر محمّد خاں
ایت آزرده و اندوهگیں شده در مخالفت اصرار ورزید -
متوجّهِ پنجاب شد + ملّا پیر محمّد تعاقب از دست نداد + و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیرمخاں چوں بقلعۂ بھٹنڈا رسید - احمال و اثقالِ زیادتی را
در آں قلعہ کہ بتصرّفِ یکے از نوکرانِ او کہ شیر محمّد خاں
نام داشت - بود - گذاشت - و بگذشت + و شیر محمّد خاں
تمامیٔ اسباب و اموالِ او را مِلکِ مُطلقِ خود پنداشتہ
مردم بیرمخاں را بخوارئے تمام از قلعہ بدر کرد + و بیرمخاں
بجانبِ دیپالپور کہ حکومتِ آنجا با یکے از متعلّقانِ قدیم او
موسوم بدرویش محمّد اوزبک بود - رواں شد - و بہ آں بندہ
نزدیک شدہ خواجہ مظفّر علی دیوانِ خود را بطلبِ او فرستاد
درویش محمّد اوزبک خلافِ متوقّع پیش آمدہ خود نیامد - و
خواجہ مظفّر علی دیواں را نیز مقیّد کردہ بخدمتِ پادشاہ
فرستاد + بیرمخاں کہ ازو بے نہایت چشمِ یاری و اعانت
داشت - متحیّر و پریشاں بجالندھر رفت + عرش آشیانی
ملّا پیر محمّد المخاطب بہ پیر محمّد خاں را بحضور طلبیدہ
خانِ اعظم شمس الدّین محمّد زاں اتکہ را با فرزنداں و
برادراں و جمعے دیگر از اُمرا بضبطِ پنجاب و دفعِ فتنۂ
بیرمخانِ ترکماں نامزد فرمود + خانِ اعظم شمس الدّین
محمّد خاں اتکہ در ظاہرِ قلعۂ ماچھی واڑہ بہ بیرمخانِ ترکماں
رسیدہ جنگ در گرفت - و دلاوران طرفین مانندِ امواجِ
بحرِ اخضر بیکدیگر در افتادہ تا نیم قوّت در جگر داشتند -
دادِ پُر دلی و تہوّر دادند + نظم

بشمشیرِ فولاد و تیرِ خدنگ گذرگاہ کردند بر مورِ تنگ
سپاہے چو زنبور با نیشتر ز غوغائے زنبور ہم بیشتر

ولی بیگ ذوالقدر و اسمٰعیل قلی خاں و پسرش حسین خاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و شاه قلی خاں محرم آثارِ شجاعت و مردانگی بظهور آورده
اکثرِ صفوفِ خانِ اعظم شمسُ الدّین محمّد خاں اتکه را برهم
زدند - اما آخرُ الامر کفرانِ نعمت کارِ خود کرده - چوں
خانِ اعظم شمسُ الدّین محمّد خاں بر قلبِ بیرمخاں حمله
آورده - ولی بیگِ ذوِ القدر و دیگر مردم معتبر کشته شده -
بیرمخانِ ترکمان بجانبِ کوهستانِ سوالک گریخت + و بعد
ازیں فتح عرش آشیانی خواجهٔ عبدُ المجید هروی را بخطاب
آصف خاں نوانخته ضبطِ دهلی در عهدهٔ او مقرر فرمود -
و خود عازمِ لاهور شده - چوں به لدهیانه رسید مُنعم خاں
از کابل آمده به خطابِ خان خاناں و منصبِ وکالت سرافراز
گشت + و چوں موکبِ پادشاهی نزدیکِ کوهستانِ سوالک
رسید - جمعے از مردم منقلاے بیمحابا بکوهستانِ سوالک درآمدند
و زمینداران آنجا بحمایتِ بیرمخانِ ترکمان در جاے تنگ
ایستاده جنگ کردند - و چوں مغلوب گشتند - بیرمخاں
عاجز شده جمال خاں نامے غلامِ معتمدِ خود را بدرگاه
فرستاد - و حقوقِ سابقه را شفیعِ گناهانِ خویش ساخته اما
خواست + عرش آشیانی ملّا عبدُ الله سلطانپوری المخاطب
بمخدومُ الملک را بجهتِ استمالت نزدِ وے فرستاد + بیرمخاں
باتّفاقِ ملّا عبدُ الله سلطان پوری در ماه ربیعُ الثانی
سنهٔ ۹۶۸ ثمان و ستّین و تسعمائة متوجهِ ملازمتِ پادشاه
شد - و بموجبِ محکم امرا و ارکانِ دولت باستقبال شتافته
باعزاز و اکرام تمام بمجلسِ پادشاهی درآوردند + بیرمخاں
دستار در گردن افگنده و سر در پاے ولی نعمت نهاده

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ ہائے ہائے ریگریست + پادشاہ بدشتِ مزحمت سرش را
برداشتہ بجائے قدیم او بنشاندند - و برائے رفع رنجالت
بخلعتِ خاص مشرّف گردانیدہ گفت - اگر میلِ سپاہیگری
داشتہ باشی - ولایتِ کالپی و چندیری را بتو ارزانی
مے دارم - و اگر خواہی مصاحبِ مجلسِ علیہ باشی - نزدِ
خود نگاہداشتہ مصاحبانہ سلوک مے نمایم - و اگر عزیمتِ
طوافِ حرمینِ شریفین داشتہ باشی - باحسنِ وجوہ روانۂ
مکۂ معظمہ مے سازم + بیرمخاں گفت - کہ در قواعدِ اخلاص
و اعتقادِ ہنوز قصورے و فتورے راہ نیافتہ - و ایں
ہمہ تردّد بواسطۂ آں بود - کہ بملازمت رسیدہ غبارِ ملال
از خاطرِ اقدس زائل سازم - الحمدُ للہ چنانکہ مے خواستم
میسّر شد - اکنوں داعیۂ خیر اندیش آنست - کہ بہ امارکنِ
شریفہ رفتہ بدعائے ازدیادِ جاہ و جلال مشغول باشم +
پادشاہ پنجاہ ہزار روپیہ دادہ رخصتِ حج فرمود - و خود
ازو جدا شدہ از راہِ حصارِ فیروزہ شکار کناں بہ آگرہ
تشریف برد + و بیرم خاں متوجہِ گجرات شد - تا در یکے
از بنادرِ آں ولایت بکشتی نشستہ روانۂ مکہ معظمہ گردد -
و چوں بہ پٹن گجرات کہ حکومتِ آنجا از جانب پادشاہِ گجرات
بموسے خاں لودھی تعلّق داشت - رسید - و در ظاہرِ آں
فرود آمد - در شبِ چہاردہم جمادی الاولے سالِ مذکور
با جمعے از سازندہ و خوانندہ بتفرّجِ کولاب سہ شنبک رفت -
و در کشتی نشستہ بر روئے آب سیر فرمود + و سہ سن
بزبانِ ہندی ہزار را گویند و یک جشنانہ را خوانند - و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چوں یک ہزار بتخانہ در آں کولاب واقع شدہ - بایں نام موسوم گشتہ + بیرم خاں بعد از استیفاے تفرج و تماشا وقتِ صبح از کشتی برآمدہ متوجہ منزل خود شد- در آں اثنا مبارک خاں نامے افغانِ لوحانی کہ پدرش در جنگ ہیمو بقتل بدستِ نوکرانِ بیرمخاں کشتہ شدہ بود- خیالِ انتقام کردہ بہانۂ ملاقات پیش آمد - و بوقتِ مصافحہ بیرم خاں را چند خنجر زدہ شہید ساخت+

قطعہ

بیرم بطواف کعبہ چوں بست احرام
در راہ شد از شہادتش کار تمام
در واقعہ ہاتفے پئے تاریخش
گفتا کہ شہید شد محمد بیرام

افغاناں بعدہٗ ہجوم آوردہ اردوے خانِ شہید را تاراج کردند - پس محمد امین دیوانہ و بابا زنبور و دیگر ملازمانِ بیرم خاں پسرش میرزا عبدالرحیم را کہ چہاردہم صفر ۹۶۴ھ اربع و ستین و تسعمائۃ متولد شدہ - و در آں وقت چہار سالہ بود- با والدہ اش کہ دخترِ جمال خاں عم زادۂ حسن خانِ میواتی باشد- بہ احمد آبادِ گجرات بردند- و اعتماد خاں حاکم احمد آباد گجرات میرزا عبدالرحیم را بخدمتِ اکبر پادشاہ فرستاد - چنانچہ احوالِ او بتقریبات بعد ازیں مذکور خواہد شد + القصہ بیرمخاں از امراے بزرگِ ایں خاندانست - و آبا و اجدادِ او در خدمتِ اولادِ امیر تیمورِ صاحب قراں صاحبِ جاہ و منصب بودند + و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نسبتِ او بریں نہج است - محمد بیرم خانِ ترکمان بن
سیف علی بیگ بن یار علی بیگ بن شیر علی بیگ و شیر علی
از احفادِ علی شکرِ ترکمانِ بہارلوست + و قتیکہ زوزن
حسن سلطان بر عراق مستولی شد - و سلطان ابو سعید
میرزا شہادت یافت - شیر علی بیگ ازاں حدود بخضار و
شادماں نزدِ میرزا سلطان محمود بن سلطان ابو سعید میرزا
رفت - و چوں از میرزا التفاتے ظاہر نشد - بولایتِ کابل
آمدہ بعد از شش ماہ با ہشتصد جوانِ کار آمدنی بقصدِ
تسخیرِ شیراز و ارادۂ پادشاہیٔ آنجا روانۂ فارس شد - و
در اثنائے راہ جمعے دیگر از ترکماناں و سیستانی وغیرہ
با او ہمراہ شدہ با جمعیتِ خوب بشیراز رسید + و جماعتے
از امرائے زوزن حسن بمدافعہ برخاستہ - شیر علی بیگ
شکست یافت - و اموال و اسباب باختہ با حالِ پریشاں
متوجہ خراساں شد - لیکن در راہ ہر جا کہ مے رسید -
دست اندازِ کردہ سامان و سرانجامِ سپاہ مے نمود + و
امرائے میرزا سلطان حسین حاکمِ ہرات واقفِ آں شدہ
بر سرِ راہِ او آمدند - شیر علی بیگ در جنگ کشتہ شد -
و فرزندان و ملازمانِ او متفرق شدہ - پسرِ بزرگش
یار علی بیگ بقندوز رفت - و نوکرِ خسرو شاہ شد + و
چوں بابر پادشاہ چنانچہ گذشت - جمعیتِ خسرو شاہ را
متصرف شد - یار علی بیگ و ولدش سیف علی بیگ ملازمِ
بابر پادشاہ شدند - و بعد از فوتِ یار علی بیگ سیف علی بیگ
قائم مقامِ پدر شدہ غزنیں را باقطاع یافت - و چوں او

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نیز در غزنین در گذشت - پسرش محمد بیرم خاں کہ طفل خرد سال بود - نزد خویشان خود بہ بلخ رفت - و بمیامن برکت ایشاں بقدریکہ باید - تحصیل علوم و کسب کمالات کردہ - چوں بسن رشد و تمیز رسید - بکابل آمدہ در سلک نوکران شاہزادہ نصیر الدین محمد ہمایوں منتظم گشت - و بواسطۂ حسن سلوک و اخلاق پسندیدہ و طبع موزوں و وقوف در علم موسیقی منظور نظر التفات شہزادہ نصیر الدین شدہ از مصاحبان گردید - و در شانزدہ سالگی در یکے از معارک لوازم شجاعت و دلاوری بجا آوردہ شہرت عظیم پیدا کرد - و بابر پادشاہ آں خبر شنیدہ محمد بیرم خاں را پیش خود طلبید - و بمکالمہ و ہمزبانئ خویش سرفراز ساخت - و چوں آثار قابلیت در وے مشاہدہ کرد - حکم فرمود - کہ پیوستہ ہمراہ شاہزادہ بمجلس بہشت آئین مے آمدہ باشد - و بعد ازاں رسید بجائیکہ رسید * بیرم خاں ترکماں بغایت رعیت پرور و پرہیزگار بودہ ہمیشہ با اہل فضل و دانش صحبت مے داشت - و خواننده و سازنده دائم الاوقات زنگ غم از آئینۂ خاطر حضار مجلس او میزدودند - و ہم ترتیب و آداب پادشاہی بغایت نیکو میدانست - و در زیب و زینت کہ لازمۂ اہل دنیا ست - بسیار میکوشید - و در نظم و نثر بے نظیر بود - و دیوان ترکی و فارسی او متداول است - و در منقبت ائمۂ معصومین علیہم السلام قصائد غرا بسیار دارد * قصہ کوتاہ خاقان اکبر در اواخر ایں سال اذہم خاں اتکہ را بداشتعداد تمام بتسخیر مالوہ نامزد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فرمود - و باز بہادر کہ در سارنگ پور اوقاتش بعیش و عشرت مے گذشت - وقتے مطلع شد - کہ لشکرِ مغل بدہ کروہی رسید - پس از آں از صحبتِ زنانِ مغنیہ برخاستہ در ظاہر آں بلدہ عزیمتِ جنگ نمود - امّا ہمیں کہ بہادرانِ چغتائی کمانِ گوشہ نشیں و تیرِ رفتہ آہیں گرفتہ روے بوے آوردند در حملۂ نخستیں تابِ صدماتِ آنہا نیاوردہ با دیدۂ گریاں و دلِ بریاں بجانبِ برہانپور گریخت - اذہم خاں ولایتِ مالوہ را بامرا تقسیم کردہ جمیع اسبابِ شاہیۂ باز بہادر را با کنیزانِ مغنیۂ او متصرف شد - و ازانہا بجز چند زنجیر فیل چیزے دیگر بجہتِ پادشاہ نفرستاد - بنا براں پادشاہ روانۂ آں طرف شد - چوں بنواحیِ قلعۂ کاکروں رسید - حاکمِ آں قلعہ کہ از نوکرانِ باز بہادر بود - قلعہ را تسلیم نمود + عرش آرشیانی از آنجا اوّلِ شب ایلغار کردہ وقتِ صبح بحدودِ سارنگ پور آمد - و ایں نخستیں ایلغارِ آں حضرت بود + اذہم خاں کہ بحسبِ اتفاق در ہماں روز بقصدِ تسخیرِ کاکروں روانہ شدہ بود - در سہ کروہیِ سارنگ پور شرفِ زمیں بوس دریافت + عرش آرشیانی بسارنگ پور در آمدہ در منزلِ اذہم خاں فرود آمدند اذہم خاں غرضِ آمدنِ آں حضرت را فہمیدہ جمیع غنائم را بنظرِ اقدس گذرانیدہ معذرت خواست + پادشاہ نیز رقمِ عفو بر جرائمِ او کشیدہ عازمِ مراجعت آگرہ شد - و در نواحیِ نزدور شیرے بغایت قوی ہیکل بر سرِ راہ آمد - و پادشاہ بنفسِ نفیس مقابلِ او شدہ بضربِ شمشیر آں را بکشت - امرا و منصبداراں آنچہ درآں وقت حاضر داشتند - برسمِ نثار افشاندہ بر سلامتیِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پادشاه لوازم شکر بجا آوردند + دریں ایام شیر خاں ولد محمد شاه عدلی با چهل هزار سوار افغاں بقصد انتزاع جونپور از آب گنگ بگذشت + و علی قلی خاں رسیستانی المخاطب بخانِ زماں با دوازده هزار سوار مقابله اش اختیار کرده بعد از جنگِ صعب شیر خاں را مغلوب گردانید + و بهادر خاں برادرِ علی قلی خاں رسیستانی که داستانِ هفتخوانِ اسفندیار را معتبر نمیدانشت - در آں معرکه چند جوانِ افغاں را که هر کدام خود را با هزار جواں برابر مے گرفتند - بضربِ نیزه و شمشیر بر خاکِ هلاک انداخته به بهادری و صف شکنی هر دو برادر مشهورِ آفاق گشتند - و بغایت مقهور شده از رفیلهاے نامی که در آں کارزار بدست آورده بودند - پیش بدرگاه نفرستادند - و ایں ادا موافقِ مزاجِ پادشاه نیفتاد - به بهانهٔ شکار از راهِ کالپی عازمِ آں طرف شد - چوں بیک کروهیِ کڑه مانک پور رسید - هر دو برادر سعادتِ ملازمت دریافته پیشکشهاے لائق گذرانیدند - و رفیلانِ خوب نامی هر قدر در جنگ گرفته بودند - داخلِ سرکارِ پادشاهی نمودند و بالطافِ خسروانه نوازش بسیار یافته مطمئن خاطر گشتند - و پادشاه روانهٔ آگره شده در منزلِ سوم علی قلی خاں رسیستانی المخاطب بخانِ زماں و برادرش بهادر خاں را رخصتِ جاگیر فرمود + و بعد از آنکه بآگره رسید - خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتکه حاکمِ پنجاب و اذهم خاں اتکه حاکمِ مالوه بموجبِ حکمِ بدرگاه آمده پیشکشهاے لائق گذرانیدند + و عرش آشیانی حکومتِ مالوه بملا پیر محمد المخاطب به پیر محمد خاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عنایت فرمودہ منصب وکالت بخانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتکہ
ارزانی داشت + و در سنہ ۹۶۹ تسع و ستین و تسعمائۃ بعزمِ زیارتِ
خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہٗ روانۂ اجمیر شد + و چوں
بقصبۂ سنبھر رسید - راجہ پورن مل کہ زمیندارِ معتبرِ آں
حدود است - دخترِ خود را بہ پادشاہ دادہ نوکری اختیار کرد - و
پسرِ او بھگوان داس نیز ملازم شدہ در سلکِ امرائے کبار منتظم
گردید + و موکب عالی چوں باجمیر رسید - پادشاہ لوازمِ زیارت بجا آوردہ
میرزا شرف الدین حسین حاکم اجمیر را بتسخیرِ قلعۂ میرٹھ کہ
از ممالکِ راجۂ مالدیو بود - تعیین فرمود - و خود در بست
شباں روز یک صد و سی کروہ راہ طے کردہ با پنج شش
کس بآگرہ آمد + میرزا شرف الدین حسین چوں بمیرٹھ
نزدیک شد - جگ مل و دیوان داس کہ از امرائے راجہ
مالدیو بودند - در قلعہ تحصن جستہ بمدافعہ قیام نمودند +
میرزا لوازمِ محاصرہ بجا آوردہ بحفرِ نقب پرداخت - چنانچہ
روزے یکے از نقبہا کہ زیرِ برج رسیدہ بود - دارو -
تفنگ پر کردہ آتش دادند - و آں برج ویراں شدہ رخنہ
در حصار پدید آمد - و بہادرانِ مغل متوجہِ رخنہ شدند - و
راجپوتاں بمدافعہ قیام نمودند - درآں شب جنگے در کمالِ
صعوبت واقع شدہ - چوں کارے ساختہ نشد - برگشتند -
و راجپوتاں فرجہ و فرصت دیدہ درآں شب ہمگی رخنہ را
مسدود ساختند - و آخرش از طولِ ایامِ محاصرہ بجاں آمدہ
طالبِ صلح شدند + میرزا شرف الدین حسین باریں شرط
کہ بجز اسب و قبچی چیزے بیروں نبرند - امان دادہ از

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سرِ راہ برخاست + جگ مل قطعِ نظر از اسباب و اموالِ
خود کردہ با مردمِ خویش موافقِ شرط بیرون رفت - اما
دیوان داس را غیرت و تہور دامنگیر شدہ جمیعِ رجہاتِ
خود را بسوخت - و با پانصد سوار راجپوت بیرون آمد + و
میرزا بر آں مطلع شدہ سرِ راہ برو گرفت - و جنگے در
نہایت شدت روے نمودہ دو بیست و پنجاہ کس از راجپوتاں
بقتل آمدند - و دیوان داس زخمی شدہ چوں قوتِ سواری
او را نماند - سرش بریدہ از معرکہ بیرون بردند + و بعد
از چند سال شخصے در لباسِ جوگیاں دعوے نمود - کہ منم
دیوان داس - بعضے قبول کردند - و بعضے تکذیب نمودند -
تا او ہم در یکے از معارک کشتہ شد + میرزا شرف الدین حسین
قلعہ را متصرف شدہ فتحنامہ مرسول درگاہ گردانید - ملا
پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خاں کہ سردارِ صاحب داعیہ
بود - شادی آباد منڈو را مقامِ قرار و آرامِ خود گردانیدہ
عرصۂ مالوہ را یکبارہ از خارِ تعرض متعلقانِ باز بہادر
مصفا ساخت - و قلعۂ بیجا نگر کہ از قلعہاے مستحکم مالوہ
است - بجبر و قہر گرفتہ سپاہیانِ آنجا را بالتمام قتل نمود +
و بنا بر آنکہ باز بہادر بحمایتِ حاکم برہان پور در سرحدِ
خاندیس نشستہ گاہ و بیگاہ مزاحمت باطرافِ مالوہ میرسانید
ملا پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خاں بر ولایتِ خاندیس
لشکر کشیدہ بلدۂ برہانپور را قتلِ عام کرد - و بسیارے
از سادات و علما و مشائخ در آں روز شربتِ شہادت
چشیدند + ملا پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خاں ہنوز در

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بُرہان پُور بُود - کہ باز بہادُر و میراں مُبارک شاہِ فارُوقی
تفال خاں حاکمِ برار را بمدد طلبیدہ بجنگِ وَے شتافتند +
و سپاہیانِ مُلّا پیر مُحمّد از تجبُّر و سُوءِ خُلقِ او بہ تنگ
آمدہ بے رُخصت راہِ مندُو پیش گرفتند - و از آبِ نربدہ
گذشتند - و اُمراے کُمکی نیز اِظہارِ کدُورت کردہ خُود را
یکسُو کشیدند - مُلّا پیر مُحمّد ناچار شُدہ عازمِ مُراجعت گشت +
تفال خاں کہ مردِ شجاع و مُتہوّر بُود - دُنبال کرد + و
مُلّا پیر مُحمّد سراسیمہ بہ طےِّ مسافت مشغُول شُد - و در
وقتِ عُبُور از آبِ نربدۂ پُر عربدہ قطارِ شُترِ بار دار پہلُو
بر اسپِ مُلّا پیر مُحمّد زدہ - پاے اسپِ او از زمیں جُدا
شُد - و ہر چند نزدیکانِ او سعے کردند - کہ باو رسیدہ
دستگیری نمایند - چُوں اجل دست بگریبانِ حیاتش مُحکم زدہ
بُود - اثرے بر آں مُترتّب نشُد - و مُلّا پیر مُحمّد المُخاطب
بہ پیر مُحمّد خاں غریقِ بحرِ فنا گردید + دریں وقت چُوں
مُخالفاں از تعاقُب رسیدند - اُمراے مُغل بشادی آبادِ
مندُو گریختند - و از تعاقُبِ ایشاں در آنجا نیز توقُّف مُیسّر
نگشتہ مُتوجّہِ آگرہ شُدند + و باز بہادُر بارِ دیگر در
سنۂ ۹۶۹ تسع و ستّین و تسعمأتہ مالوہ را مُتصرّف شُدہ
تفال خاں و میراں مُبارک شاہِ فارُوقی بجا و مقامِ خُود
رفتند + عرش آشیانی عبدُ اللہ خانِ اُوزبک حاکمِ کالپی
را بدفعِ فتنۂ باز بہادُر تعیُّن فرمُود + و باز بہادُر طاقتِ جنگِ
او نیاوردہ بکوہستانِ کمبل میر گریخت + و عبدُ اللہ خانِ
اُوزبک کامروا گشتہ در شادی آبادِ مندُو فروکش کرد +

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دریں ایّام سیّد بیگ ولدِ معصوم بیگ صفوی کہ از قرابتیانِ قریبہ و وکیلِ مُطلقُ العِنانِ شاہ طہماسپ بُود۔ برسمِ ایلچی گری آمدہ تُحف و نفائسِ بسیار آوردہ۔ و قریب بدو لک روپیہ کہ پنجہزار تومانِ عراق باشد۔ اِنعام یافت + و در ہماں اواں چُوں خانِ اعظم شمسُ الدّین مُحمّد خانِ اتکہ در امرِ وکالت اِستقلال بحدِّ کمال بہم رسانیدہ بُود۔ ادہم خانِ اتکہ رشک برو بُردہ خواست۔ کہ بطریقِ بیرم خانِ تُرکماں او را از نظرِ پادشاہ بیندازد۔ و باوُجودِ غیبت و رعایت چُوں آں معنی صُورت نہ بست۔ بتحریکِ بعضے اُمرا خانِ اعظم شمسُ الدّین مُحمّد خانِ اتکہ را در سنہ ۹۷۰ سبعین و تسعمأتہ بر سرِ دیواں وقتیکہ بہ قرأتِ مُصحفِ مجید مشغول بُود۔ بہانۂ آنکہ بتواضُع او قیام ننمود۔ بقتل رسانید۔ و از اِعتمادے کہ بر عنایتِ پادشاہ داشت۔ نگریختہ۔ بر ایوانِ مُرتفع کہ برابرِ حرمِ پادشاہی بُود۔ بایستاد + و ازیں غوغا عرش آشیانی کہ درُونِ حرم سرا خوابیدہ بُود۔ بیدار شُدہ سببِ آں پُرسید۔ و بر آں قضیّہ مُطلّع شُدہ ہمچناں بلباس آسایش بکنارِ بام آمد۔ چُوں چشمش بر خانِ اعظم شمسُ الدّین خانِ اتکہ مقتول اُفتاد۔ غضب بر او مُستولی شُدہ۔ با شمشیرِ خاصہ بر ایوانے کہ ادہم خاں اتکہ ایستادہ بُود۔ آمد۔ و مُتوجّہِ اُدہم خاں گشتہ گُفت۔ کہ خانِ اعظم را چرا کُشتی؟ اُدہم خاں پیش دویدہ ہر دو دستِ پادشاہ را گرفت و شروع در تضرّع نمُود۔ پادشاہ ازآں بے ادبی بیشتر بر آشُفت۔ و دستہائے خُود را خلاص کردہ چُناں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مشتے بر رخسارِ او زد - کہ بیہوش اُفتاد - آنگاہ موجب
حکمِ پادشاہی از بالاے ایوانے کہ قریب دوازدہ گز ارتفاع
داشت - پایین انداختند - و چوں ہنوز رمقے ازو باقی
ماندہ بود - دیگر بارہ بالا بردہ چناں انداختند - کہ کارش
تمام شد + ماہم انگہ جسدِ فرزند بدہلی فرستاد تا در آنجا
مدفون کردند - و خود نیز قرینِ حزن و الم گشتہ بعد از
چہل روز در گذشت + و انگہ بتاے منقوطہ شوہرِ مرضعہ
و قرابتیانِ او را گویند - و انگہ با نون مرضعہ را خوانند -
و کوکہ برادرِ رضاعی را نامند + و منعم خاں کہ محرکِ
ادہم خاں بود - طرفِ کابل کہ پسرِ عمش حاکم آنجا بود -
بگریخت - و میر منشیِ جاگیر دارِ پرگنۂ سورت او را دستگیر
ساختہ بدرگاہ فرستاد + پادشاہ در مقامِ عفو شدہ ہمچناں
در عزتِ او کوشید - و خطاب و منصبِ اتگہ خانی بہ پسرِ
بزرگش میرزا عزیز کوکہ عنایت فرمودہ پایۂ دولتش بلند
گردانید + گویند طائفۂ گکھراں چوں ہمیشہ اطاعتِ دودمانِ
تیموریہ مے نمودند - شیر شاہ در عہدِ خود چند مرتبہ لشکر
بر ولایتِ ایشاں فرستادہ خرابے بسیار کرد - و چوں
اطاعت نکردند - خود بر سرِ آں جماعت رفتہ سارنگ خاں
سردارِ آں قبیلہ را بمکر و حیلہ بدست آوردہ بکشت -
و پسرش کمال خاں را ہمراہ بردہ در قلعۂ گوالیار
محبوس ساخت + پس ازاں سلطاں آدم گکھر برادرِ
سارنگ خاں گکھر حاکمِ قوم خود شدہ ہمچناں با افغاناں
در مقامِ مخالفت بود + و چوں نوبتِ پادشاہی بسلیم شاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رسید - او نیز بر آں دیار لشکر بُرد - و گکھراں بانواع حیلہ افغاناں را چناں تنگ آوردند - کہ مردم بدشواری از اُردُو بدر مے شُدند - و ہر کس کہ از لشکر گاہ بیروں مے آمد - گکھراں گرفتہ او را بقندہار و کابل و بدخشاں مے فرستادند - و مے فروختند - و گاہے کہ ترحّم بخاطر ایشاں مے رسید - بمردم اُردُو بہ بہاے قلی مے فروختند + سلیم شاہ اعراضی شدہ ولایت ایشاں را بتاخت و تاراج خراب کرد - و اُمراے پنجاب را بر استیصال آنہا مامور ساختہ خود بپاے تخت گوالیار آمد - و حکم کرد - کہ جمیع بندیان گکھر را در خانۂ کردہ پایان آں خانہ را دارُوے تفنگ پُر کردہ آتش دہند و بسپرانند - چنانچہ ہمہ را بدیں طریق ہلاک کردند - مگر کمال خان گکھر کہ بحکم خالق اکبر در گوشۂ خانہ ماندہ - اصلاً ضرر بو نرسید + سلیم شاہ آں خبر یافتہ و کمال خان گکھر را در باب متابعت سوگند دادہ رخصت پنجاب داد + و کمال خاں بر اتفاق اُمراے پنجاب در تسخیر ولایت گکھراں ساعی بود - کہ سلیم شاہ فوت شد - و دریں وقت کہ ہمایوں پادشاہ داخل ممالک پنجاب گشت - ملازمت نمودہ خدمات پسندیدہ بتقدیم رسانید + در زمان اکبر پادشاہ در سرکار کڑہ مانک پور جاگیر یافتہ در جنگ خان زماں با افغاناں آثار شجاعت بظہور رسانید - بدیں سبب محکم شد - کہ اُمراے پنجاب دفع سلطان آدم گکھر کہ بہ ہمایوں پادشاہ ایل نشدہ بود - نمودہ - کمال خان گکھر را قائم مقام او سازند + اُمراے پنجاب در سنۂ مذکورہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

باتفاق کمال خانِ گکھر ولایتِ گکھراں را متصرّف شدہ
سُلطاں آدم را زندہ دستگیر کردند - و کمال خانِ گکھر را
حاکمِ آں قبیلۂ سرکش ساختند + و دریں سال خواجہ مُعین
پدرِ میرزا شرفُ الدّین حُسین کہ از احفادِ خواجہ ناصرُ الدّین
عبیدُ اللہ بُود - از ترکستان بلاہور آمد + میرزا شرفُ الدّین حُسین
بموجبِ حُکمِ اقدس بلاہور رفتہ ہمراہِ پدر متوجّہِ آگرہ شُد -
و پادشاہ باستقبالِ او سوار شدہ او را باگرہ در آورد +
دریں اثنا میرزا شرفُ الدّین حُسین توہّمے بخود راہ دادہ
باجمیر گریخت + و چوں از رفتنِ او خللے در آں طرف پیدا
شُد - حُسین قُلی خاں ذُو القدر خواہر زادۂ بیرمخانِ ترکماں
را بحکومتِ ناگور تعیّن فرمود + و میرزا اجمیر را بہ یکے
از معتمدانِ خود سپُردہ بجانبِ جالور کہ سرحدِ گجرات است -
رفت - و حُسین قُلی خاں ذُو القدر باجمیر رفتہ بصُلح گرفت +
و شاہ ابُو المعالی کہ از حبسِ پادشاہ نجات یافتہ بمکّۂ معظّمہ
رفتہ بُود - دریں وقت برگشتہ میرزا شرفُ الدّین حُسین
پیوست - و باشارۂ او در سنۂ ۹۷۱ احدے و سبعین و
تسعمأۃ بنازنول آمدہ دست اندازی نمود + حُسین قُلی خاں
ذُو القدر احمد بیگ و یُوسُف بیگ را کہ از نوکرانِ او
بُودند - بتعاقُبِ شاہ ابُو المعالی روانہ ساخت - و خود بدفعِ
میرزا رشتافت + شاہ ابُو المعالی در اثنائے کوچ رکیں کرد -
و چوں احمد بیگ و یُوسُف بیگ غافل پیش اُفتادند -
شاہ ابُو المعالی حملہ کردہ ہر دو را بقتل آورد + و خاقانِ
اکبر کہ در منوہر پُور بشکار مشغول بُود - ایں خبر شنیدہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جمعے از اُمرا را بر سرِ او تعیّن فرمود + شاہ ابُو المعالی
بہ پنجاب رفتہ از انجا نزدِ محمّد حکیم میرزا بہ کابُل شتافت
و ایں بیت خواند - بیت

ما بدیں در نہ پئے حشمت و جاہ آمدہ ایم
از یدِ حادثہ اینجا بہ پناہ آمدہ ایم

محمّد حکیم میرزا ہمشیرۂ خود را بعقدِ او در آوردہ صاحبِ جاہ
ساخت + و شاہ ابُو المعالی بخیالِ پادشاہئے کابُل اُفتادہ
نخست مادرِ زنِ خود را کہ صاحبِ اختیارِ مُلک بود - بزجر
و عُنف بحرم در آوردہ بکُشت - و زمامِ وکالتِ میرزا
کہ کوچک سال بود - بکف آورد - تا بتدریج او را نیز
مُستاصل سازد + و سُلیماں میرزا بکابُل آمدہ شاہ ابُو المعالی
را بعد از جنگ گرفتہ بکُشت - القصّہ میرزا شرفُ الدّین حُسین
چوں بگریز شاہِ ابُو المعالی اطّلاع یافت - از جالور گریختہ
باحمد آبادِ گجرات رفت + و پادشاہ از شکار فارغ گشتہ
چوں داخلِ بلدۂ دہلی شد - و بچہار سُو رسید - قتلق فولاد
کہ از غلامانِ میرزا شرفُ الدّین حُسین بود - قاصدِ قتلِ
پادشاہ گردید - و در حینِ ازدحام نزدیکِ مدرسۂ ماہم انگہ
تیرے در خانۂ کماں نہاد - و دست بلند داشتہ بکشید -
مردُم را گماں شد - کہ مے خواہد - بجانورے بیندازد - و
او دست پایین کردہ بجانبِ پادشاہ کہ بر فیل سوار بود -
انداخت - و بے خطا بر شانۂ آں حضرت رسیدہ قریب
یک وجب در گوشت دوید - امّا ہنوز تیر در شانہ بود - کہ
قتلق فولاد را پارچہ پارچہ کردند - و آنگاہ تیر را بر آوردہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قبائے پنبہ دار پوشانیدند - و پادشاہ اصلاً بیتابی نکردہ
ہمچناں سوارہ بدولتخانہ رفت - و حکیم عین الملک گیلانی در
تدادی یدِ بیضا نمودہ در یک ہفتہ آثارِ رصحت ظہور
رسانید + بعد ازآں پادشاہ باگرہ رفتہ آصف خانِ ہروی
را بحکومتِ کڑہ مانک پور روانہ ساخت - و خود بشکارِ
فیل طرفِ قلعۂ نردر رفتہ در گرفتنِ فیلاں تصرفات و
اختراعات نمود + و ازآنکہ عبدُ اللہ خاں اوزبک حاکم ملوہ
فیلانِ بسیار بہم رسانیدہ برائے پادشاہ نفرستادہ بود -
جریدہ در مورسم بدست بایلغار روانۂ مندو شد + و محمد قاسم خاں
نیشاپوری جاگیر دارِ سارنگ پور بملازمت آمد - و چوں
پادشاہ باوجین رسید - عبدُ اللہ خاں اوزبک متوہم شدہ
باکوچ و اشباب روانۂ گجرات شد + و پادشاہ بیست
و پنج کروہ دنبالِ او ایلغار فرمود - و ہراولِ پادشاہی
بعبدُ اللہ خاں رسیدہ - چوں کار برو تنگ شد - برگشتہ
جنگ کرد - و غالب آمدہ بفراغ خاطر بہ گجرات رفت + و
پادشاہ بمندو رفتہ تفرج عمارات پادشاہانِ خلجیہ نمود + و
میراں مبارک شاہ فاروقی والیٔ برہان پور اطاعت کردہ
دختر خود را بپادشاہ داد + آنگاہ حکومتِ مندو بہ قرا
بہادر خاں رجوع فرمودہ رایاتِ اجلال بجانبِ دارالسلطنت
آگرہ متوجہ شد - و در راہ نزدیکِ قصبۂ سیری کلارس
گلۂ فیلے کہ یکے از فیلانِ مست کوہ پیکر در آں میاں بود -
بنظر در آمد - لشکریاں بموجبِ فرماں راندہ بقلعۂ سیری کلارس
در آوردند - و فیلِ مست دیوارِ قلعہ را شکستہ راہِ صحرا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پیش گرفت - و وقتیکه فیلے از فیلانِ خاصه بر سرِ راهِ او بردند - فیلِ وحشی بجنگ ایستاده گرفتار گشت + و در سنهٔ ۹۷۲ اثنے و ستین و تسعمأته خواجه معظم برادرِ اعیانیِ جولی بیگم که خالوئے پادشاه مے شد - بسبب بے اعتدالی گرفتار گشته در حبس وفات یافت + و در همیں سال قلعهٔ آگره که از خشتِ پخته بود - شکسته از سنگ سرخ بنا نهادند - و در چهار سال صورتِ اتمام پذیرفت + و بعد از قضیهٔ عبدُ الله خاں اوزبک چناں بر زبانها افتاد - که پادشاه از امرائے اوزبک رنجیده مے خواهد - که همه را متاصل سازد - ازیں سبب سکندر خاں اوزبک و ابراهیم خاں اوزبک وغیره که طرفِ بهار و جون پور اقطاع داشتند - سر از اطاعت پیچیدند + و علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں و بهادر خاں سیستانی اگرچه مادرِ ایشاں اصفهانی و خود ایشاں زادهٔ عراق بودند - اما چوں اجدادِ ایشاں از طائفهٔ اوزبکاں بودند - و هم از گناهانِ سابق نیز توهمے داشتند - خود را در سلکِ اوزبکاں درآورده سردارِ طائفهٔ باغیه گشتند + و آصف خاں هروی که در جوارِ ایشاں اقطاع داشت - او نیز بواسطهٔ قضیهٔ خزائن بایشاں پیوست - و قریب سی هزار سوار عمده یکباره علمِ مخالفت افراشتند - و آں قدر ممالک که توانستند - متصرف گشتند + عرش آشیانی که تعجیل در مهماتِ او نبود - ازاں مقوله حرفے بر زباں نیاورد - و به بهانهٔ شکار در سنهٔ مذکور بطرفِ نزور گڑھ نهضت فرمود - و بشکار مشغول گشته اشرف خاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مُنشی را نزدِ سکندر خاں اُوزبک فرستاد۔ تا تسلّیِ او نمُوده
بحضُور بیاورد + و لشکر خاں بخشی را پیشِ آصف خاں ہروی
کُسیل کرد۔ کہ از جُملۂ خزائن و غنائم آنچہ لائقِ سرکار
باشد۔ گرفتہ بر گردد + و حکایتِ خزائن چُنین است۔
کہ آصف خاں ہروی چُوں از اُمرائے پنجہزاری شُدہ
ولایتِ کڑہ مانک پُور جاگیر یافت۔ بواسطۂ ہمسایگی عازمِ
تسخیرِ گڑھ کہ ہرگز مُسخّرِ پادشاہِ اسلام نشُدہ بُود۔ گردید +
و عورتے مُسمّات بہ رانی دُرگاوتی کہ بصُورت و سیرت
آراستگیٔ تمام داشت۔ حاکمِ آں ولایت بُود + آصف خاں ہروی
چند مرتبہ لشکر بآں حُدُود فرستادہ در خرابی تقصیرے نکرد۔
و آخر خُود با پنج شش ہزار سوار و پیادۂ بسیار
بولایتِ گڑھ رفت + و رانی با یک ہزار و پانصد فیل
و ہشت ہزار سوار و پیادہ استقبال نمُود۔ و دریں صُورت
جنگے در غایتِ صعُوبت رُوے داد۔ و تیرے بچشمِ رانیٔ
مزبُورہ رسیدہ از تردُّد باز ماند۔ و از غایتِ ناموس کہ
مبادا دستگیر شود۔ دل از جاں برداشتہ خنجر از فیلباں
گرفت۔ و خُود را بکُشت۔ و عروسِ مُلک کہ ہر روز
در کنارِ شوہرے و ہر شب در عقدِ دیگرے است۔
ہم آغوشِ آصف خاں گشتہ۔ بقلعۂ چوڑا گڑھ کہ مسکنِ رانی
بُود۔ رفت۔ و پسرِ خُرد سالِ رانی کہ در قلعۂ بُود۔ وقتِ
ہجُوم در زیرِ دست و پائے مردُم ہلاک شُد۔ و خارجِ جواہر
و تماثیلِ طلا و مُرصّع و امتعۂ نفیسہ کہ در سرکارِ بُزرگاں
مے باشد۔ یک صد عدد دیگ کلاں مس کہ باصطلاحِ ہند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آں را کنکال گویند - مملو از اشرفی طلائے احمر واصل سرکار آصف خاں گشت - و آصف خاں سی صد فیل میانہ از جملۂ یک ہزار و پانصد فیل بجہت پادشاہ فرستاد - و چیزہائے دیگر را میاں نیاورد + عرش آشیانی شکار کناں چوں بولایت گڑھ در آمد - از گرمیٔ ہوا و بادہائے مخالف بیمار شدہ بجانب آگرہ بر گشت + و چوں سخنان اشرف خاں منشی و لشکری خاں بخشی در قوم متمرد اثر نکرد - بحکم پادشاہ شاہم خاں جلائر و شاہ بداغ خاں و محمد امین خاں دیوانہ وغیرہ کہ از جاگیرداران آں طرف بودند - بدفع سکندر خاں اوزبک و ابراہیم خاں اوزبک متوجہ شدند - در وقت جنگ چوں بہادر خاں سیستانی بہ کمک مخالفاں رسید - شاہم خاں جلائر منہزم گشتہ محمد امین دیوانہ و شاہ بداغ خاں دستگیر شدند + عرش آشیانی بر حقیقت حال واقف شدہ منعم خان خان خاناں را با لشکرے عظیم برسم منقلاے روانہ نمود - و خود نیز در ماہ شوال ۹۷۳ سہ ثلث و سبعین و تسعمائۃ متوجہ آں صوب گردید - و چوں بہ قنوج رسید - از اورق جدا شدہ بر سر سکندر خاں اوزبک کہ در قلعۂ لکھنوتی بود - ایلغار کرد + سکندر خاں اوزبک خبر یافتہ نزد علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخان زماں گریخت - و علی قلی خاں و بہادر خان سیستانی بہ گزید ترہن رفتہ از آب گنگ گذشتند + و پادشاہ بہ جونپور آمدہ - آصف خاں سردی در مقام اطاعت شد - و باتفاق مجنوں خاں قاقشال جاگیردار کڑہ مانک پور بملازمت رسیدہ نوازش یافت +

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و بعد از چند روز آصف خانِ سیستانی کہ پنجہزار سوار خاصہ داشت - با جمعے از اُمرائے مُعتبر بدفع مُخالفاں تعیّن شُد - و آصف خاں بہ گزر ترہن رفتہ مُقابلِ لشکرِ علی قُلی خاں المُخاطب بخانِ زماں فرود آمد - و با او زبان و دل یکے کردہ بہ لَیت و لعل وقت میگزرانید + پادشاہ برآں حالت واقف گشتہ جاگیرش را تغیّر کرد + و آصف خاں نیم شبے ہمراہِ برادرِ خود وزیر خاں از اُردو بجانب گڑھ رفت + عرش آشیانی مُنعم خاں خان خاناں را بہ سردارئے آں لشکر بجاے آصف خانِ ہروی روانہ ساخت + و علی قُلی خاں المُخاطب بخانِ زماں سکندر خاں اُوزبک و بہادر خاں سیستانی را بمیانِ دو آب فرستاد - کہ تا آگرہ تاختہ خلل درآں حُدود اندازند + پادشاہ شاہ بُداغ خاں و پسرش مطلب خاں و اقبال خانِ لنگ و حُسین خاں و سعید خاں و راجہ ٹوڈر مل و مُحمّد امین دیوانہ و مُحمّد خاں افغانِ سُور و مُحمّد معصوم خاں و لشکر خانِ بخشی را بسردارئے میر مُعزّ الملک کہ از اکابرِ ساداتِ مشہدِ مُقدّس طُوس بُود - بر سرِ راہِ بہادر خانِ سیستانی فرستاد + دریں وقت علی قُلی خاں المُخاطب بہ خانِ زماں مُنعم خاں خانخاناں را شفیعِ گُناہانِ خود گردانیدہ والدۂ خویش و ابراہیم خاں اُوزبک را کہ بجاے عمّ خویشتن میدانست - با فیلانِ نامی بدرگاہ فرستاد + عرش آشیانی در مقامِ عفو شُد - و جون پُور جاگیرِ ایشاں را بایشاں مُقرر داشت - امّا میر مُعزّ الملک بہ بہادر خاں سیستانی و سکندر خاں اُوزبک رسیدہ در صددِ جنگ بُود - کہ بہادر خاں پیغام کرد - کہ برادرم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

علی قلی خاں المخاطب بخانِ زماں والدہ را بخدمتِ پادشاہ
فرستادہ التماسِ عفوِ جرائم نمودہ است - ایں قدر صبر کنند -
کہ جواب برسد - و میر معزّ الملک ایں معنی را قبول نکردہ
صفوفِ جنگ بیاراست - و سکندر خاں اوزبک را کہ ہراول
بود - گریزانیدہ بسیارے از لشکریانش را بقتل رسانید +
بہادر خاں سیستانی کہ تا آں زماں با فوجِ خود ایستادہ بود -
حملہ بردہ افواجِ پادشاہی را برہم زد + و میر معزّ الملک
بہ قنوج گریختہ - غنیمتِ بسیار بدستِ لشکریانِ بہادر خاں
سیستانی در آمد + و چوں مصلح شد - عرش آرشیانی جون پور
را بوالدۂ علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں گزاشتہ
بعزمِ سیرِ قلعۂ چنار گڑھ و بنارس رواں شد - در آں وقت
علی قلی خاں خانِ زماں بلغوائے سکندر خاں اوزبک از آبِ
گنگ گزشتہ غازی پور و بسیارے از پرگنات را متصرّف
شد + پادشاہ علی قلی خاں خانِ زماں را مخاطب و معاتب
ساختہ حکم فرمود - کہ اشرف خاں بہ جون پور رفتہ والدۂ
علی قلی خاں خانِ زماں را محبوس سازد - و خود بایلغار روانۂ
غازی پور شد + و علی قلی خاں خانِ زماں بہ دامنِ کوہہا
کہ جنگلہائے پر درخت است - گریخت + و بہادر خاں باتفاقِ
سکندر خاں اوزبک و ابراہیم خاں اوزبک بتعجیل بے خبر
وقتِ شب بہ جون پور آمدہ نزدبانہا نہادہ بر قلعہ سوار شدہ
مادر را خلاص کرد - و اشرف خاں را مقید ساختہ بجانبِ
بنارس شتافت + عرش آرشیانی از استماعِ ایں خبر بہ جون پور
آمدہ باحضارِ لشکر و سپاہِ ممالکِ محروسہ فرماں داد + خان زماں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خائف گشته دیگر بار بعجز و زاری در آمد و این بیت در عریضه نوشت - بیت

باین امید هاے شاخ در شاخ کرمهاے تو ما را کرد گستاخ

و پادشاه بنابر آنکه بهادر خان سیستانی را از هنگام کوچکی برادر مے گفت - و علی قلی خان خان زمان را نیز بواسطهٔ خدمات سابقه بسیار دوست مے داشت - و نمے خواست - که بالکلیه ایشان را مستاصل سازد - دیگر بار گناهان ایشان بخشیده جاگیرها را مسلم داشت - بیت

گرچه مے گفت که زارت بکشم مے دیدم
که نهانش نظرے با من دل سوخته بود

القصه یکے از ملوک پیشین مے گفت - که اگر خلائق بدانند - که مرا در عفو گناهان چه لذت است - بجز گناه تحفهٔ دیگر وسیلهٔ قرب من نسازند - و فی الواقعه مصرعه

در عفو لذتے است که در انتقام نیست

عرش آشیانی بعد از عفو تکلیف حضور فرمودند - خان زمان کثرت خجالت را مانع آمدن خود ساخته گفت - بعد از آنکه آن حضرت بدولت و سعادت تشریف برند - بنده مع برادر سر قدم ساخته بآستان بوسی خواهد رسید * آن حضرت عذرش پذیرفته ازو سوگند گرفت - و عازم دار السلطنت آگره شد - و بعد از وصول مهدی قاسم خان را با چهار هزار سوار بدفع آصف خان هروی و حکومت گڑھ روانه فرمود * و علی قلی خان المخاطب بخان زمان که همچنان در دل ارادهٔ مخالفت داشت - آصف خان هروی را بجانب خویش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در چون پور کشید + و آصف خاں از نخوت و تکبر علی قلی خاں بجاں آمده بعد از شش ماه بلاتفاق برادر خود وزیر خاں بطرف گڑھ گریخت + و بہادر خاں سیستانی تعاقب نموده با آصف خاں ہمدوی جنگ کرد - و او را مغلوب ساخته دستگیر نمود + وزیر خاں فرصت دیده با فوج خود بر بہادر خاں تاخت - و او را منہزم گردانیده برادر نیم کشتۂ خود را خلاص ساخت - و ہر دو باتفاق به گڑھ رفته در آنجا مقام کردند + و در خلال ایں احوال ایلچیان محمد حکیم میرزا آمده عرضه داشتند - که بعد از کشته شدن شاه ابو المعالی سلیماں میرزا خطبۂ کابل بنام خود کرده - و میرزا سلطاں نام شخصے را از جانب خود در کابل گذاشته خود بدخشاں رفت + و چوں محمد حکیم میرزا سلطاں را از کابل بدر کرده است - اکنوں سلیماں میرزا لشکر جمع کرده میخواہد - بکابل آید - و متصرف شود - اگر دریں وقت کمک عنایت شود - کمال ذرہ پروری خواہد بود + پادشاه فرامین بنام امرائے پنجاب و محمد قلی خاں حاکم ملتاں صادر فرمود - که ہرگاه سلیماں میرزا قصد تسخیر کابل نماید - بداں جانب رفته دفع مزاحمت او نمایند + و فریدوں خاں کاملی که از امرائے پادشاہی بود - و خال محمد حکیم میرزا مے شد - مرخص گشت - که نزد محمد حکیم میرزا رفته ممد و معاون او باشد - امّا پیش از آنکه فرامین برسد - سلیماں میرزا به کابل آمده قلعه را محاصره کرده بود - و محمد حکیم میرزا چوں تاب مقاومت نداشت - گریخته به نیلاب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آمد + فریدوں خاں بر لبِ آبِ رنیلاب محمد میرزا را ملازمت
نمودہ خاطر نشاں کرد - کہ پادشاہ گرفتارِ خزخشۂ علی قلی خاں
المخاطب بخانِ زماں و اوزبکان است - و فرصتِ آمدنِ
لاہور ندارد + پس مناسب آن است - کہ بہ لاہور رفتہ
منصرف شوند - و امرائے پنجاب را از خود ساختہ بہ احسن
وجہے دفعِ مضرتِ سلیماں میرزا را نمایند - بنا بر آں
محمد حکیم میرزا فریب خوردہ روانۂ لاہور گشت + و
قطب الدین محمد خاں اتکہ و میر محمد خاں و دیگر امرا در
لاہور متحصن گشتہ در مقام مدافعہ شدند + و محمد حکیم میرزا
در باغ مہدی قاسم خاں نشستہ ہر چند سعے کرد - کہ امرائے
پنجاب باو ایل شوند - صورت نیافت + پادشاہ جہانیاں
علی قلی خاں خان زماں را بتعاقب انداختہ و آگرہ را
بہ معظم خاں خان خاناں سپردہ شب چہاردہم جمادی الاولے
سنہ ۹۷۴ ہجری اربع و سبعین و تسعمأۃ بعزیمت متوجہ لاہور
شد - و ہنوز از سرہند نگذشتہ بود - کہ خبر بلاہور رسید +
متحصناں بیکبار نقارۂ شادیانہ بہ نواختن در آوردند + میرزا
کہ در خواب بود - بیدار شدہ پرسید - کہ نقارۂ شادیانہ
را سبب چیست ؟ گفتند - چوں پادشاہ بایلغار نزدیک
آمدہ است - شادیانہ مے نوازند + میرزا تصور کرد - کہ
مگر پادشاہ بہ یک کروہے لاہور رسیدہ است - بے توقف
سوار شدہ تا کابل واپس ندید + و چوں موسم زمستاں
رسید - سلیماں میرزا از کابل بہ بدخشاں رفت - و بحکومتِ
آں جا قناعت نمودہ غنیمت دانست + پادشاہ بہ لاہور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آمده در آں حُدود شکارِ مُرغ نمُود - و وزیر خاں در شکارگاہ
بہ مُلازمت آمده عُذرِ گُناہِ آصف خاں ہروی درخواست
کرد - عرش آشیانی از تقصیراتِ او در گذشته وزیر خاں را
پنجہزاری ساخت - و حکم فرمُود کہ آصف خاں ہروی با تفاقی
مجنُوں خانِ قاقشال در کڑہ مانک پُور بُودہ محافظتِ آں
حُدُود نمایند + ہنگامے کہ رایاتِ عالیات عازمِ پنجاب شُد -
اَولاد و احفادِ محمّد سُلطان میرزا مصدرِ اعمالِ ناشائستہ شُدہ
رفتہا انگیختند + و نسبتِ محمّد سُلطان میرزا از جانبِ پدر
بامیرِ تیمُورِ گُورگاں در واقعاتِ بابر ظہیرُ الدّین محمّد پادشاہ
تحریر یافتہ - و مادرش دُخترِ سُلطان حُسین میرزا شت -
و در زمانِ نصیرُ الدّین محمّد ہُمایُوں پادشاہ حرام خوارِ بہا
کردہ مقرُوں بعفو شُد - و اُلُغ میرزا پسرِ بزرگش در
کابُل در جنگِ ہزارہ کُشتہ شُد - و شاہ میرزا پسرِ خُردش
بہ اجلِ طبیعی در گُزشت - لیکن از اُلُغ میرزا دو پسر ماندند
یکے سِکندر سُلطان - و دیگرے محمُود سُلطان - و نصیرُ الدّین
محمّد ہُمایُوں پادشاہ سِکندر سُلطان را اُلُغ میرزا و محمُود سُلطان
را شاہ میرزا نام کردہ در تربیتِ ایشاں کوشید + و
محمّد سُلطان میرزا با سائرِ اخفاد وقتِ جلُوسِ اکبر پادشاہ
باز بہند آمده پرگنۂ آدم پُور را از سرکارِ سنبھل در وجہِ
مددِ معاش یافت + و در آں پیری او را چہار پسر اند آں
پرگنہ حاصل شُد - محمّد حُسین میرزا و ابراہیم میرزا و
مسعُود حُسین میرزا و عاقل میرزا - و اینہا ہنُوز کوچک سال
بُودند - کہ پادشاہ تربیت کردہ از جملۂ اُمرا گردانید - و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بعد از یورش جون پور رخصت گرفته در شنبهل بجاگیرهای خود رفتند - و در آن مدت که پادشاه بدفع فتنهٔ محمد حکیم میرزا به پنجاب روانه شد - با بنی اعمام خود سکندر سلطان و محمود سلطان الموسوم بالغ میرزا و شاه میرزا یکے شده عصیان ورزیدند - و جمعے از اراذل و اوباش را جمع کرده در مقام دست اندازی شدند - جاگیرداران آن نواحی ایشان را مغلوب ساخته بجانب مالوه گریزانیدند - و آن عرصه چون از سردارئے صاحب وجود خالی بود - در تصرف ایشان درآمد + و منعم خان المخاطب بخان خانان محمد سلطان میرزا را از سرکار شنبهل مقید نموده در قلعهٔ بیانه محبوس ساخت - و او در آنجا در گذشت - و پنجنین علی قلی خان سیستانی المخاطب بخان زمان و سکندر خان اوزبک و دیگر امرا از آمدن محمد حکیم میرزا بلاهور آگاه شده نقض عهد نمودند - و بر سرکار خود رفتند و قنوج و اودهه و دیگر ولایات و پرگنات را قابض گشته جمعیت عظیم بهم رسانیدند + عرض آشیانی از لاهور به قصد دفع ایشان بسرعت تمام گره آمد - و باحضار لشکر فرمان داده با دو هزار فیل و لشکرے افزون از قیاس متوجه جونپور شد + و خان زمان که سید یوسف مشهدی را در قلعهٔ شیرگڑھ محاصره کرده بود - این خبر شنیده چون در آن زودی گمان مراجعت پادشاه نداشت - این بیت خواند + بیت

سمندش و زرین نعل او خورشید را ماند
که از مشرق بمغرب رفت و یک شب درمیان ماند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و از پاے آں قلعہ برخاستہ نزدِ بہادر خاں سیستانی کہ در
قلعۂ کڑہ مانک پور مجنوں خاں قاقشال را محاصرہ داشت -
رفت ٭ عرش آرشیانی تعاقبِ او کردہ متوجہِ آں جانب شد -
و چوں بہ پرگنۂ راے بریلی رسید - شنید کہ علی قلی خاں
سیستانی المخاطب بخان زماں از آب گنگ عبور نمودہ
ارادۂ مالوہ دارد - تا باولادِ محمد سلطاں میرزا پیوستہ آں
حدود را متصرف شود - و اگر زورے باو رسد - پناہ
بہ شاہانِ دکن برد ٭ عرش آرشیانی وقتِ شب بگذرِ کڑہ مانکپور
آمد - و چوں کشتی حاضر نبود - بر فیلِ تیز بالِ سندر نام
سوار شدہ ہرچند امرا مانع آمدند - قبول نکردہ متوکلاً علی اللہ
بآبِ قہارِ گنگ در آمد - قضا را از قوتِ اقبال پایاب
بہم رسیدہ فیل را احتیاج بشناوری نشد - و پادشاہ
با برخے از فیلانِ نامی و صد سوار از آب گزشت - و
قریب بصبح بے توقف بحوالیٔ اردوے علی قلی خاں سیستانی
المخاطب بخانِ زماں رسید - و در آں وقت آصف خاں ہروی
و مجنوں خاں با جمعیتِ خوب بہ پادشاہ پیوستند ٭ علی قلی خاں
و بہادر خاں کہ گمانِ عبورِ پادشاہ با اندک مردم در آں
شب نداشتند - ہمہ شب بہ شراب خوردن و لولی رقصانیدن
مشغول بودند - تا آنکہ شخصے از مردمِ پادشاہی بہ کنارِ اردوے
ایشاں رفتہ فریاد کرد - کہ اے غافلاں ! پادشاہ بہ قصدِ
شما از آب گزشتہ اینک رسید ٭ ایشاں ایں خبر را از
مکر و حیلۂ آصف خاں ہروی و مجنوں خاں دانستہ پروا
نکردند - ناگاہ آوازِ کوس و کورگۂ پادشاہی بہ گوشِ آں خوں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گرفتگاں رسید - سرا پیمہ از مجلس برخاستہ بہ صف آرائی مشغول گشتند - و وقتِ چاشت روزِ دوشنبہ غرۂ ذی الحجۃ الحرام ۹۷۴ھ اربع و سبعین و تسعمائۃ جنگ در گرفت + و بابا خاں قاقشال کہ ہراولِ پادشاہ بود - جمعے را کہ از جانبِ مخالفاں بہ مقابلۂ او آمدہ بودند - در حملۂ اول برداشتہ بہ فوجِ علی قلی خاں رسانید + بہادر خاں سیستانی دریں وقت بر بابا خاں قاقشال تاختہ بہ صفِ مجنوں خاں رسانید + و بہادر خاں با اینکہ در آں تردد فوجِ او از ترتیب افتادہ بود - بے محابا بر صفِ مجنوں خاں حملہ بردہ بہ یک طرفۃ العین از ہم درید - و مے خواست - کہ بر فوجِ خاصۂ پادشاہی ریز بتازد - در آں اثنا جمعے از مردمِ معتبر کہ پیشِ فوج پادشاہی بودند - بہ مدافعہ قیام نمودند - و پادشاہ کہ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ را ردیفِ خود ساختہ بر فیل سوار بود - بنابر احتیاط از فیل فرود آمدہ بر اسپ سوار شد - امّا شامتِ کفرانِ نعمت کارِ خود کردہ - اسپ بہادر خاں بہ زخمِ تیر از پاے در آمد - و بہادر خاں پیادہ گشت - و ہنوز ایں خبر بہ پادشاہ نرسیدہ بود - کہ آں حضرت بہ نفسِ نفیس خود متوجہ جنگ شدہ فیلاں را بہ ہیئتِ مجموعی بر افواجِ علی قلی خاں سیستانی راند + فی الحال یکے از فیلانِ پادشاہی کہ ہیرانند نام داشت - بر فوجِ علی قلی خاں دوید - و رودیانہ نام فیلے را کہ از طرفِ مقابل آں آمدہ بود - چناں کلہ زد - کہ در لحظہ بر زمیں افتاد - آنگاہ از جانبین جواناں دست بہ آلاتِ حرب بردہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به کارزار پرداختند + و از قضا تیرے به علی قلی خاں رسیده-
در مقام برآوردن بود-که تیرے دیگر باشبش رسید-و چنداں
بے طاقتی کرد-که علی قلی خاں از پشتش جدا شد یکے از
متعلقانِ او اسپ دیگر حاضر ساخت-و خواست-که سوار
کند-ناگاه نرسنگھ نام فیلے باو رسیده پایمال کرد-و
لشکرش روے بگریز نهادند + در آں اثنا نظر بهادر نام
شخصے بهادر خاں را زنده گرفته پیش پادشاه آورد + پادشاه
گفت-کدام بدی از ما بشما رسیده بود؟ که شمشیر بر روے
من کشیدید + بهادر خاں از کمال خجالت جواب نداده
همیں قدر گفت-که الحمدلله در آخر عمر دیدار حضرت پادشاه
که ماحے گناهاں است-میسر شد + پادشاه از غایت مروت
امر بمحافظت او فرمود-امّا چوں هنوز کشته شدن علی قلی
خان زماں متحقق نشده بود-دولت خواهاں صلاح در وجود
او ندانسته بے رخصت آں حضرت به قتل آوردند-
آرے-نظم

به کافران نعمت ولیری که کرد
که اسپ مراد ش سکندر نخورد
بهادر که بد رستم روزگار
ز کافران نعمت چنیں گشت خوار

و هم ازیں دو بیت که از تاریخ طبع قاسم ارسلان است-
مستفاد مے گردد-که خانِ زماں بزخم تفنگ در گذشت + قطعه

چو شد خانِ زماں یاغی و باغی
ز اکبر شه که مثلش نیست دیگر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تُفگ خُورد و زِ عالم رفت و گردید
بہادُر گُشتہ از گُفتِ برادر
برائے فتحِ شہ تاریخ جُستم
خرد گُفتا مُبارک فتحِ اکبر

عرش آشیانی سرِ علی قُلی خاں خان زماں و بہادُر خاں را بہ پنجاب و کابُل فرستاد - و جان علی اُوزبک و یار علی بیگ و میرزا بیگ و خُوش حال بیگ و میرزا شاہ بدخشی و علی شاہ بدخشی و غیر ہم را کہ از توابعِ خانِ زماں بُودند - بدست آوردہ بہ جَون پُور رفت - و در آنجا جہتِ عبرتِ دیگراں ایشاں را زیرِ پائے و دستِ فیلِ بد مستِ بیاسا رسانید - و مُنعِم خاں المُخاطب بخان خاناں را حُکومتِ آں بلدہ داد + و چُوں سکندر خاں اُوزبک کہ در قلعۂ اودھ حصاری شُدہ بُود - در کشتی نشستہ بگورکھ پُور گُریخت - در ماہِ مُحرّم ۹۷۵ سنۂ خمس و سبعین و تسعمائۃ مُظفّر و منصُور بآگرہ تشریف آورد + و چُوں تا آں غایت رانا اُودے سنگھ اِطاعت نکردہ بُود - باوُجُودِ سفرِ پیاپے در ہماں زُودی روانۂ آں طرف شُدہ - چُوں بہ قلعۂ شیو پُور رسید - حاکمِ آں جا قلعہ را خالی کردہ نزدِ صاحبِ خُود سُورجن راجۂ رنتھنبور رفت + پادشاہ آں حصار را بمُلازمانِ درگاہ سپُردہ بقلعۂ کاکروں کہ سرحدِّ مالوہ است - توجّہ فرمُود + اولادِ سُلطان مُحمّد میرزا کہ قلعۂ مندُو را مُتصرّف بُودند - ایں خبر شنیدہ مُضطرب گشتند - و چُوں در آں زُودی اُلغ میرزا فوت شُد - باقی میرزایاں بہ تعجیلِ تمام جانبِ گُجرات گُریختند + عرش آشیانی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مالوہ را بہ شہابُ الدّین احمد خاں نیشا پوری سپُردہ از قلعۂ کاکروں عازمِ دفعِ راناگردید ٭ و رانا ہشت ہزار راجپُوتِ کار آزمُودہ و ذخیرۂ بسیار در قلعۂ چتّوڑ کہ بلاے کوہے وارتفع شُدہ است - گذاشتہ - خُود با اہلِ وعیال بجاناے قلب رفت ٭ پادشاہ عازمِ تسخیرِ قلعۂ چتّوڑ گشتہ محاصرہ فرمُود - و پنج ہزار نجّار و سنگ تراش و آہن گر و نقّاب و گلکار و بیلدار بساختنِ ساباط کہ مخصُوص ہند است - مُعیّن فرمُود - و آنہا بساختنِ ساباط و حفرِ نقب مشغُول گشتہ دادِ سخن دادند ٭ و ساباط عبارت است از دو دیوار کہ بہ فاصلۂ یک تفنگ انداز بُنیاد مے کُنند - و در پناہِ تختہا و سپرہا کہ در چرمِ گاو گرفتہ باشند - آں دیوارہا را نزدیک بہ قلعہ مے رسانند - و آتشبازاں و نقّاباں از کوچۂ وسیعِ آں دیوارہا بفراغِ خاطر زیرِ پاے قلعہ آمدہ بحفرِ نقب مے پردازند - و داروے تفنگ در نقب پُر کردہ چُوں رخنہ در قلعہ مے اندازند - از رشتۂ ہماں ساباط لشکر بدانجا رسیدہ بحصار در مے آیند ٭ القصّہ چُوں دو ساباط مُستعِد شُد - و دو نقب زیرِ بُرجہا رسید - ہر دو را از داروے تفنگ پُر کردہ بیکبار آتش دادند ٭ بحسبِ اتّفاق در یکے زُود تر آتش گرفتہ آں بُرج بہوا رفت - و رخنۂ عظیم پدید آمدہ - دو ہزار کس کہ مُسلّح شُدہ در کمیں بُودند - بخیالِ آنکہ ہر دو نقب کارِ خُود ساختہ رخنہ در حصار افگندہ شُدہ است - بیکبار از ساباطہا بہ جانبِ حصار دویدند - و یک ہزار کس بآں رخنہ رسیدہ با راجپُوتاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به حرب پیوستند- و یک هزار کس به بُرج دُوم رسیده
چُون رخنه ندیدند- برخے به حیله بیرُوں آمدند + و مردُم
اندرُونی به مُدافعهٔ ایشاں قیام نمُوده در عین جنگ بُودند
که ناگاه نقب ایں بُرج نیز آتش گرفته پرید- و اعضاے
دوست و دُشمن پریشاں شُده بهر طرف اُفتاد- چُنانچه
پانزده نفر از اُمراے پاذشاهی مثل سیّد جمالُ الدّیں بارهه
و مرزواں قُلی شاه وغیرهما با پانصد لشکرئے انتخابی ضائع
شُدند- و از اهالے قلعه نیز جمعے کثیر هلاک گشتند + و
چُوں مُعامله چُنیں شُد- از آں رخنه سپاهیاں مجال درآمدن
نیافته در آں رُوز قلعه مُسخّر نشُد- و بعد ازیں وارقعه
ساباطے دیگر ساخته + رُوزے پاذشاه در جائیکه در آں ساباط
ترتیب داده بُودند- نشسته تفرّج جنگ میکرد- چتمل راجپُوت
که سردارِ مزدُم درُونی بُود- و با رانا خویشی داشت- تمام
رُوز گردِ قلعه بجهتِ اهتمام گشته وقتِ نمازِ خفتن برابرِ
مورچلِ خاصهٔ پاذشاهی آمد- و از روشنیٔ مشعل محسُوس
گشت- پاذشاه تفنگِ خاصه که در دست داشت- برابرِ
روشنی داشته آتش داد- از اتّفاقاتِ حسنه گلولهٔ تفنگ
بر پیشانیٔ چتمل آمده هلاک شُد + و قلعگیاں چُوں سردار
را کُشته دیدند- دست از جنگ برداشته نخُست جسدِ او را
سوختند- و بمنازلِ خُود رفته جوهر کردند- و جمیع مال و
اسباب و عیال و اطفال را سوخته خاکستر ساختند + و چُوں
از روشنیٔ آتش معلُوم گردید- که آنها جوهر کرده اند-
سپاهِ اسلام در همان شب ممنوجِرِ حصار گشت- و چُوں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کسے بمعارضہ پیش نیامد - بقلعہ در آمدند - و پادشاہ نیز ہنگام صبح بر فیل سوار گشتہ با جمیع اُمرا و امیر زادگاں کہ پیادہ بودند - داخل قلعہ گشت + و جمعے از ہندوان مشہور کہ در منازل خود و مسجدہا محکم در آمدہ بودند - چنداں جنگ کردند - کہ تا وقت نیم روز دہ ہزار کس از ہمہ رقسم کشتہ شدند و از لشکر نصرت اثر غیر از نصرت علی تواچی کسے شہادت نیافت - و بعد از سہ روز حکومت آں جا بآصف خاں ہردی رجوع شدہ + و خاقان اکبر منصور و مظفر عازم مراجعت گشت - و در اثنائے راہ شیرے سہمناک از زیر درختاں بر آمدہ بحکم پادشاہ کسے مزاحم آں نشد - آں حضرت تیرے بزآں انداخت - شیر زخمی شدہ زیر پشتہ رفت و بایستاد - پادشاہ بار دیگر تفنگ برآں انداخت - و زخم کاری نیفتادہ - شیر متوجہ آنحضرت شد - دریں حال عادل نام شخصے فدائے دار خود را بشیر رسانیدہ در آویخت - و مقارن آں مردم دیگر ہم رسیدہ شیر را ہلاک ساختند - و بر سلامتیٔ پادشاہ لوازم شکر بجا آوردند - و پادشاہ چوں باگرہ آمدہ قرار گرفت - بعد از چند گاہ خبر رسید - کہ ابراہیم حسین میرزا و محمد حسین میرزا از چنگیز خاں گجراتی روے گرداں شدہ باز بہ مالوہ آمدہ اند - و اکنوں اوجین را محاصرہ دارند + پادشاہ قلیچ خاں اندجانی و خواجہ غیاث الدین بخشی قزوینی را بدفع ایشاں تعیین نمود + میرزایاں بجانب آب نربدہ فرار نمودند - و سراسیمہ از آب گذشتہ از طرف گجرات رفتند + و در شہر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رجب سنهٔ ۹۷۶ ستّ و سبعین و تسعمأته عرش آشیانی بعزیمت
فتح قلعهٔ رنتهنبور از مرکز دائرهٔ خلافت حرکت نموده شکار
کنان چون به رنتهنبور رسید - راجه سورجن که آن قلعه را
از جهاز خان غلام سلیم شاه خریده بود - تحصّن جسته
بمدافعه قیام نمود ٭ و مزدوم پادشاهی آن قلعه را قبل
کرده راه دخول و خروج مسدود ساختند - و به فرمودهٔ
پادشاه بر کوه مدن نام که نزدیک قلعه است - سرکوب
ساخته چند توپ و ضرب زن که بواسطهٔ کثرت ارتفاع
هیچ پادشاهے بالا نبرده بود - برند - و چون هر توپ
گشاده مے یافت - چندین خانهٔ اندرون خراب مے شد ٭
راجه سورجن عاجز گردیده امان خواست - و با اهل و
عیال خود بیرون رفته - قلعه با ذخائر و خزائن بتصرّف
پادشاه در آمد ٭ آنگاه آن حضرت به اجمیر رفته زیارت
خواجه معین الدّین چشتی قدّس سرّهٗ دریافت - و به آگره
تشریف حضور فرمود - و بدیدن حضرت شیخ سلیم چشتی
قدّس سرّهٗ به قصبهٔ سیکری رفت - و چون چند مرتبه
عرش آشیانی را فرزندان تولّد شده نمانده بودند - شیخ مژدهٔ
قدوم فرزندان طویل العمر داده خوش حال ساخت ٭ قضارا
در همان زودی آثار حمل ظاهر شده صباح روز چهار شنبه
هفتم شهر ربیع الاوّل در سنهٔ ۹۷۸ ثمان و سبعین و تسعمأته
کوکب ولادت شاهزاده سلطان سلیم بطالع بیست و چهار
درجهٔ میزان بمقام سیکری در منزل شیخ سلیم چشتی
قدّس سرّهٗ از افق جاه و جلال طلوع نمود - و خاقان اکبر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ شکرانۂ آں موہبتِ عظمیٰ جمیعِ زندانیاں را خلاص ساخت ÷ و خواجہ حسین ثنائی قصیدۂ گفت - کہ مصرعِ اوّل تاریخ جلوس جلال الدّین محمّد اکبر پادشاہ است و مصرعِ ثانی تاریخ ولادتِ شاہزادۂ جم جاہ - و ایں مطلع از آن است -

مطلع

للہ الحمد از پئے جاہ و جلالِ شہریار
گوہرِ مجد از محیطِ عدل آمد در کنار

عزمِ آرمیانی جہتِ ایفائے نذرے کہ در بابِ فرزند کردہ بود - پیادہ بہ اجمیر شتافت و زیارتِ خواجہ معین الدّین چشتی بجا آوردہ دستِ زر فشاں بہ انعام و احسان گشاد - و از راہِ دہلی شکار کناں برگشت ÷ درآں مدّت راجہ رام چند والیٔ قلعۂ کالنجر کہ شیر شاہ در ہوائے آں سوختہ - و بعد از سلیم شاہ باز بہ تصرّفِ ہندوواں در آمدہ بود - از قضیۂ چتوڑ ترسیدہ آں قلعہ را بے جنگ پیشکشِ پادشاہ کرد ÷ و در سیوم محرّم ۹۷۸ھ ثمان و سبعین و تسعمائۃ باز در منزل شیخ سلیم اخترے نمایاں گشتہ موسوم بہ محمّد مراد و ملقّب بہ بہاری گردید ÷ و دریں سال پادشاہ دیگر بار جہتِ زیارت بہ اجمیر رفت - و گردِ شہر حصارے از گچ و سنگ پنا فرمودہ بہ ناگور شتافت ÷ و چندر سین ولدِ مالدیو و رائے کلیان مل راجۂ بیکانیر بملاقات آمدہ پیشکشِ فراواں گزرانیدند ÷ پادشاہ دختر از راجہ کلیان مل گرفتہ از آنجا شکار کناں بہ قصبۂ اجودھن رفت - و زیارتِ شیخ فرید شکر گنج قدّس سرّہٗ دریافتہ بہ دیپال پور آمد - و میرزا عزیز کوکہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جاگیردارِ آنجا طوے دادہ پیشکش گزرانید ÷ چوں بہ لاہور رسید۔ حسین قلی خاں ترکماں حاکم آں بلدہ نیز بدستورِ میرزا عزیز کوکہ پیشکش لائق بنظر در آوردہ ÷ در غرۂ صفر سنۂ ۹۷۹ تسع و سبعین و تسعمأۃ بہ تفرّج حصارِ فیروزہ تشریف بردہ باز بہ اجمیر آمد۔ و شرائطِ زیارتِ پیرِ بزرگوار بتقدیم رسانیدہ بآگرہ تشریف بردہ ÷ در آں ہنگام سکندر خاں اوزبک کہ در جنگلہاے بنگالہ سرگرداں میگشت۔ منعم خاں المخاطب بخان خاناں او را بپاے بوس پادشاہ آوردہ شفاعتِ گناہانِ او نمود ÷ در آں سال چوں مقامِ سیکری بر آنحضرت مبارک شدہ بود۔ در آنجا شہرے عظیم بنا فرمود ÷ و در آں زودی چوں گجرات فتح شدہ۔ آں را موسوم بہ فتح پور گردانید۔ چہ کہ در شہرِ صفر سنۂ ۹۸۰ ثمانین و تسعمأۃ چوں در ممالکِ گجرات خلل و فسادِ کلّی بہم رسید۔ پادشاہ عازمِ تسخیرِ آں شد۔ و چوں گزار بہ اجمیر افتاد۔ زیارت کردہ از روحِ پر فتوحِ خواجہ سیّد حسن خنگ سوار کہ از اولادِ امام ہمام زین العابدین علیہ و علے آبائہ الکرام و اولادہ العظام آلاف التحیۃ و السلام است۔ استمداد نمودہ خانِ کلاں را با بسیارے از امرا برسمِ منقلاے بداں سو روان ساخت۔ و راے سنگھ را بحکومتِ جودھپور کہ وطنِ مالدیو بود۔ مقرر کردہ خود نیز روانۂ گجرات گردید ÷ و در دو منزلے ناگور خبر رسید۔ کہ شبِ چہار شنبہ دوم ماہ جمادی الاولے سنۂ مذکورہ در منزلِ شیخ دانیال قدس سرہٗ شاہزادۂ نیکو خصال دانیال بوجود آمد۔ آں حضرت لوازمِ خوشحالی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بتقدیم رسانیده آں مولود را موسوم بدانیال گردانید ÷
و چوں پٹن گجرات محلِّ نزولِ پادشاه گشت - شیر خاں
فولادی که از اُمراے کبارِ گجرات بود - جاں بتگِ پا بیروں
برد ÷ و بعد از یک هفته سیّد احمد خاں بارهه بحکومتِ
پٹن مقرّر شده رایاتِ عالیات متوجّهِ احمد آباد گشت - و
هنوز دو منزل کوچ نشده بود - که سلطاں مظفّر گجراتی
باتّفاقِ میرزا بوتراب که شیرازیُ الاصل بود - و اباً عن جدٍّ
در گجرات اعتبارِ تمام پیدا کرده بود - بملازمت رسیده شرفِ
بساط بوسی دریافت ÷ و روزِ دیگر اعتماد خاں و سیّد چاند خاں
بخاری و اختیارُ الملک و ملک اشرف و وجیهُ الملک و
الف خاں حبشی و حجاز خاں حبشی و دیگر سرداراں با
تجمّل و سامانِ تمام بآستاں بوسی سرافرازی یافتند - و رقمِ
نفاق چوں از جبههٔ حبشیاں محسوس مے شد - همه محبوس
گشتند - و بلدهٔ احمد آباد که آیهٔ کریمه اَلَّتِی لَمْ یُخْلَقْ مِثْلُهَا فِی
الْبِلَادِ در شانِ آن است بے جنگ مسخّر شد - چنانچه در
وقائعِ شاهانِ گجرات مرقوم گشته است و چوں ابراهیم حسین
میرزا در نواحیِ بهروج و محمّد حسین میرزا در حوالیِ سورت
بود - عرش آشیانی عازمِ دفعِ ایشاں گشته ÷ دریں وقت
اختیارُ الملک که عمده اُمراے گجرات بود - چوں بجانبِ جون
بگریخت - سائرِ اُمراے گجراتی بطریقِ حبشیاں مقیّد گردیدند ÷
و بعد از آنکه سایهٔ چترِ فلک ساے بر بندرِ کهمبایت افتاد -
خانِ اعظم میرزا عزیز کوکه را حاکمِ احمد آباد گجرات ساخت -
ابراهیم حسین میرزا از قربِ وصولِ پادشاه خبر یافته

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رستم خانِ رومی را از ترس آنکہ مبادا بملازمتِ پادشاہ
رود - بہ قتل آورد - و خواست - کہ از چہل گروہے اُزدوے
ظفر قرین گزشتہ بہ پنجاب رود و فتنہ بر انگیزد - یک پہر از
شب گزشتہ بود - کہ عرش آشیانی ایں خبر شنیدہ خواجہ جہاں
و قلیچ خاں را در خدمتِ شاہزادہ سلیم بہ ضبطِ اُزدو گزاشت -
و با جمعے قلیل بایلغار عازمِ تادیبِ ابراہیم حسین میرزا
گردید - و روزِ دیگر با چہل سوار بآبِ مہندری کہ نزدیکِ
قصبۂ ستربال مے گزرد - رسید + ابراہیم حسین میرزا چوں با
ہزار سوار بود - گریختہ ہمانجا ماند - و پادشاہ ساعتے توقف کرد -
در آں اثنا سید محمود خانِ بارہہ و راجہ بھگوان داس و
مان سنگھ و شاہ قلی خاں محرم و سورجن راجۂ رنتھنبور و
دیگر امرا کہ جانبِ سورت تعیین گشتہ بودند - بموجبِ حکم از
اثنائے راہ برگشتہ با ہفتاد سوار بملازمت آمدند - و با وجود
آنکہ اگر پادشاہ یک لحظہ صبر مے کرد - جہاں جہاں لشکر
جمع مے شد - عرش آشیانی تعجیل کردہ با جماعتے کہ از یک
صد و پنجاہ متجاوز نبودند - متوجہِ جنگِ ابراہیم حسین میرزا
گردید - و مان سنگھ را ہراول ساخت - و از آب بگزشت -
و در ظاہرِ آں قصبہ با غنیم کہ ہزار سوار داشت - مقابل
شدہ جنگ در داد - چنانچہ ابراہیم حسین میرزا حملہ آوردہ
تیر اندازاں را بیجاں ساخت + و چوں پادشاہ با راجپوتاں
بواسطۂ قلتِ لشکر در جائے ایستادہ بود - کہ دو طرف دیوارِ
زقوم بود - و زیادہ از سہ سوار پہلوے یکدیگر نمے توانستند
ایستاد - در آں وقت سہ سوار از لشکرِ مخالف شوخی کردہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تا جائے کہ پادشاہ ایستادہ بود- زدہ زدہ آمدند - و راجہ بھگوان داس کہ نزدیک آں حضرت بود- با برچھ با یکے از ایشاں مقابل شدہ او را منہزم گردانید- و متوجہ دیگرے گشت- و پادشاہ کہ عقب قوم ایستادہ بود- و تیر اندازی مے کرد- بہ مدد راجہ بھگوان داس اشب را جہانید- و دشمن طاقت صدمۂ آں حضرت نیاوردہ با رفیق دیگر روے بفرار نہاد ٭ و برادر راجہ بھگوان داس بر اعدا تاختہ داستان رستم و اسفندیار را بر طاق نسیاں گذاشت- و تنہا چند کس را از پاے در آوردہ خود نیز کشتہ شد ٭ دریں وقت پادشاہ با تیر اندازاں و راجپوتاں از میان قوم برآمدہ بر ابراہیم حسین میرزا تاخت- و باقبال اکبر شاہی مدد کردہ ابراہیم حسین میرزا بے آنکہ کار بر و تنگ شود- روے بگریز نہاد ٭ و از ابتداے آفرینش تا آں زماں معلوم نیست- کہ ہیچ پادشاہے چنیں کردہ باشد- کہ عالم عالم لشکر و سپاہ گزاردہ خود با جمعے قلیل در مقابل چنیں دشمنے قوی در آید- و خویشتن را در مخاطرۂ عظیم افگند ٭ و بعد ازیں واقعہ بہ اردوے بزرگ پیوستہ متوجہ تسخیر قلعۂ سورت گشت ٭ و گل رخ بیگم دختر کامراں میرزا کہ زوجۂ ابراہیم حسین میرزا بود- قلعہ را بمردم جنگی سپردہ با پسر خود مظفر میرزا نام بہ دکن رفت- و رایات عالیات بہ قلعہ رسیدہ مورچل قسمت شد ٭ و چوں میرزایاں در نواحے پٹن یک جا شدہ قرعۂ مشورت درمیاں انداختند- رائے ہمہ بر آں قرار یافت- کہ ابراہیم حسین میرزا با برادر کوچک خود مسعود حسین میرزا بہ پنجاب رفتہ فتنہ برانگیزد-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و محمد حسین میرزا و شاه میرزا با شیر خان فولادی ملحق شده بر سر پٹن روند- شاید که قلعهٔ سورت بواسطهٔ رایں خللها از محاصره خلاص شود- پس ازاں چوں ابراہیم حسین میرزا به ناگور رسید- رائے رسنگھ حاکم جودھپور تعاقب نموده قریب به شام باو رسید- و چوں آبے که در آں حدود بود- ابراہیم حسین میرزا متصرف شده بود- رائے رسنگھ مضطرب گشته هم درآں شب به جنگ پرداخت- و خلقے کثیر از طرفین کشته شدند + و چوں اسپ ابراہیم حسین میرزا بزخم تیر از پاے در آمد- شکست بر مردم او افتاده روے به گریز نهادند- و ابراہیم حسین میرزا پیاده پارهٔ راه رفته- چوں به تیغے از نوکراں رسید- بر اسپ او سوار شده بدر رفت- و چوں به رہی رسید- چند روز مقام کرده خیل و حشم جمع نمود- و فتح عزیمت لاہور نموده به سنبھل آمد + و محمد حسین میرزا و شاه میرزا و شیر خان فولادی با هشت هزار سوار سید احمد خاں بارہ را در قلعهٔ پٹن محاصره نمودند + خان اعظم میرزا عزیز کوکه که به دفع ایشاں از احمد آباد متوجه پٹن شده بود- چوں به پنج کروہے پٹن رسید- مخالفاں استقبال نموده جنگ در دادند- و حربے در کمال شدت واقع شده جرنغار و برنغار خان اعظم میرزا عزیز کوکه متفرق گردید- فاتا خان اعظم همچناں ثبات قدم از دست نداد + دریں اثنا رستم خاں و مطلب خاں خود را دریافته دیگر بار حمله آوردند- و رستگ جمعیت محمد حسین میرزا و سائر مخالفاں را از هم گسیخته بجانب دکن گریزانیدند + و چوں سر کوب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قلعۂ سورت ساختہ شد۔ اہالیِ حصار امان خواستہ آں حصار
را بملازمانِ درگاہ سپردند۔ و پادشاہ کامیاب شدہ روانۂ
احمد آباد گجرات گردید ✦ دریں ایام راجہ بہار جیو راجۂ بگلانہ
کہ از راجہائے نامیۂ سرحدِ دکن است۔ شرف الدین حسین
میرزا را کہ قبل از آں بدہ سال از ناگور گریختہ بہ دکن
رفتہ بود۔ و بواسطۂ بے اعتدالی در آنجا نیز مجالِ توقف
نیافتہ از کوہستانِ بہار جیو مے خواست۔ کہ خود را بہ محمد حسین
میرزا رساند۔ گرفتہ پیشِ پادشاہ آورد۔ و او بعد از شلاق
و بے عزتی بسیار در قلعۂ گوالیار محبوس گشتہ در گذشت ✦
و مادرِ چنگیز خاں در اثنائے سطیِ مسافت بر سرِ راہ آمدہ
از رجاز خاں حبشی کہ قاتلِ پسرش بود۔ شکایت کردہ
دعوے خوں نمود ✦ پادشاہ کہ بہانہ طلب بود۔ رجاز خاں
حبشی را زیرِ پائے فیل انداختہ بہ قصاص رسانید۔ و
تمامیۂ ولایتِ گجرات با اینکہ خیل و قرابتیانِ میرزا عزیز کوکہ
مے شدند۔ قسمت کردہ از راہِ اجمیر دوم ماہِ صفر ۹۸۱ھ
احد و ثمانین و تسعمأۃ بمرکزِ دولت آمد ✦ و ابراہیم حسین
میرزا چوں بہ سنبھل رسید۔ شنید۔ کہ امرائے پنجاب
بہمراہیۂ حسین قلی خاں بہ کوہستانِ پنجاب در آمدہ قلعۂ
نگرکوٹ را محاصرہ دارند۔ بنا بر آں متوجہ پنجاب شد۔ کہ
چوں آں ولایت خالی است۔ دست انداز کردہ از راہِ رشد
باز خود را بہ برادراں رساند ✦ و حسین قلی خاں ترکِ محاصرۂ
قلعۂ نگرکوٹ کردہ باتفاقِ سید یوسف خاں و محب علی خاں
وغیرہ دنبالِ او شتافتند۔ و در حوالیِ ٹھٹھہ بہ اردوئے او

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نزدیک شده چوں خبر یافتند۔ کہ میرزا بشکار رفتہ است۔ بر اُردوئے وے تاختند ٭ و مسعود حسین میرزا بہ دفع ایشاں سوار شدہ خبر بہ برادر فرستاد۔ فاما پیش از رسیدنِ برادر جنگ کردہ دستگیر گشت۔ و از مردمش بسیارے بہ قتل آمدند ٭ و ابراہیم حسین میرزا از شکار برگشتہ چوں احوال بریں منوال دید۔ دل بر مرگ نہادہ بجنگ ایستادہ۔ و بعد از حرب صعب منہزم گشتہ بجانب ملتاں رواں شد۔ و بلوچاں سر راہ برو گرفتہ او را زخمی ساختند ٭ میرزا عاجز گردیدہ پناہ بہ یکے از بلوچاں برد۔ و مخصوص خاں حاکم ملتاں او را از آں بلوچ گرفتہ و سرش از تن جدا کردہ باتفاق حسین قلی خاں بآگرہ آمدند۔ و ہر دو سردار آنچہ داشتند۔ بنظرِ پادشاہ در آوردند۔ و سر را بدروازۂ قلعۂ آگرہ آویختہ مسعود حسین میرزا را در قلعۂ گوالیار محبوس ساختند۔ چنانچہ ہماں جا در گذشت ٭ و در شہر ربیع الاول سال مذکور عرضہ داشتِ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ رسید۔ کہ اختیار الملک گجراتی و محمد حسین میرزا با یکدیگر یک جا شدہ اکثر ممالکِ گجرات را متصرف گشتند۔ و با جمعیت و لشکرِ بسیار اکنوں آمدہ بلدۂ احمد آباد را محاصرہ دارند۔

بیت

سر رشتہ دارد دگر روزگار | ہمین است او را شب و روزکار

اگر پادشاہ خود توجہ فرماید۔ مقروں بہ صواب خواہد بود۔

بیت

بجز صرصر بادپایانِ شاہ | کس ایں گرد را بر ندارد ز راہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و چوں موسم برسات بود - و لشکر بسیار بسرعت نمے توانست رفت - عرش آشیانی دو هزار سوار انتخاب کردہ جریدہ و سبکبار برسم منقلاے پیش فرستاد - و خود نیز با سہ صد کس کہ اکثر امیراں و منصب واران نامی بودند - بر شتران جمازۂ سریع السیر سوار گشتہ و اشباں را کوتل کردہ راہی شدند - و چہار منزل را یکے کردہ در پٹن گجرات بہ لشکر منقلاے رسیدند ÷ و پس از آں سہ هزار سوار در ظل رایت فتح آیت مجتمع گشتہ در مقام ترتیب افواج شدند - و قول را بہ میرزا عبد الرحیم ولد بیرم خاں ترکمان المخاطب بخان خاناں سپردہ جرنغار و برنغار و هراول تعیین نمود - و خود با صد سوار طرح شدہ روانۂ احمد آباد گردید - و هم یکے از قراول را جہت رسانیدن مژدۂ قرب وصول و طلب لشکر گجرات فرستادہ - چوں بہ دو کروہے احمد آباد رسید - کوس و کورکہ را بنواختن در آوردند ÷ محمد حسین میرزا و اختیار الملک کہ از ایلغار پادشاہ خبر نداشتند - از صداے کوس پادشاہی سراسیمہ شدہ بہ ترتیب اسباب جنگ پرداختند - پس محمد حسین میرزا با دو سہ هزار سوار جہت تحقیق معاملہ بہ کنار آب احمد آباد آمدہ از سبحان قلی خاں نامے کہ از طرف پادشاہ او نیز بہ کنار آب رسیدہ بود - پرسیدہ کہ ایں چہ لشکر است ؟ و سردار ایں جماعت کیست ؟ سبحان قلی خاں جواب داد - کہ افواج پادشاہی و کوکبۂ شاہنشاہی است ÷ محمد حسین میرزا گفت - کہ امروز روز چہاردہم است - کہ جاسوسان من آں حضرت را در آگرہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دیده آمده اند - اگر احیاناً افواجِ خاصهٔ پادشاهی باشد -
فیلبانے که هرگز از رکاب جدا نمے شوند - کجا شده اند ؟
سبحان قلی خاں گفت - که امروز روزِ نهم است - که
پادشاه پا در رکاب آورده - دریں صورت یقین است -
که بایں سرعت فیلاں همراهی نمے توانند کرد + محمد حسین
میرزا اندیشناک شده به تشویرِ صفوف پرداخت - و
اختیارِ الملک را با پنج هزار سوار به محافظتِ دروازهاے
احمد آباد باز داشته خود بارتفاقِ شیر خاں فولادی با هفت
هزار سوار مغل و راجپوت و گجراتی و حبشی بمقابلهٔ پادشاه
پرداخت - و پادشاه در کنارِ آب ایستاده زمانے منتظرِ
وصولِ لشکرِ گجرات گشید - چوں دروازها در دستِ دشمناں
بود - ایشاں را فرصتِ بیروں آمدن نشد - پادشاه از آب
گذشته به میداں در آمد + و محمد حسین میرزا با هزار و
پانصد مغلِ فدائی که در اکثرِ معارک از ایشاں لوازمِ
شجاعت و دلاوری به ظهور آمده بود - بر هراولِ پادشاهی
تاخت - و شاه میرزا بر جرنغار و حبشیاں و گجراتیاں بر
برنغار بیکبار حمله آورده بازارِ جنگ را گرم ساختند +

بیت

دو لشکر بیکبار بر خاستند
برابر صفِ کیں بیاراستند

دریں اثنا که هر دو فریق به یکدیگر آویخته بگیر و دار
مشغول بودند - پادشاه همچو شیرِ خشمناک با صد سوار از
یک پهلو بر آمده بر محمد حسین میرزا حمله آورد + محمد حسین

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

میرزا بمجرد شنیدن نام پادشاه دست و پا گم کرده و
دل باخته روے بگریز نهاد - امراے جرنغار برنغار محمد حسین
میرزا را منهزم دیده ایشاں نیز سلامتی را در فرار دانستند +
و محمد حسین میرزا که زخم بر رخساره داشت - و اسبش
نیز زخمی بود - در اثناے گریختن به بوتهٔ زقوم رسیده
خواست - که اسب بالاے آں جهاند - بے طاقتیے اسب و
اضطرار شعار کار خود کرده محمد حسین میرزا از خانهٔ زین
جدا شده - مردم پادشاهی در رسیدند - و او را گرفتار نموده
پیش پادشاه آوردند - و هر کدام دنجوے گرفتن نمودند -
پادشاه از محمد حسین میرزا پرسید - که کدام کس ترا گرفت ؟
او گفت - نجیر نمک پادشاه کسے مرا نگرفته - و الحق راست
گفته است + درین وقت پادشاه با جمعے قلیل که عدو آنها
به دویست نے رسید - بزبر پشتهٔ که در حوالیے جنگ گاه
بود - نشسته انتظار خان اعظم میرزا عزیز کوکه مے کشید -
که فوجے بزرگ نمودار شد + و چوں از اقواج ظفر امواج
دور نه بودند - اضطرابے درمیان مردم پادشاهی پدید آمده -
شخصے بجهت تحقیق آں رفت - و خبر آورد - که اختیار الملک
گجراتی است - که بسبب شنیدن خبر شکست بقصد جنگ
مے آید + پادشاه آں دویست کس را محکم کرد - که بضرب
تیر روے ایشاں برگردانید + و نقارچیاں را که از دهشت
دست از کار رفته بود - بنفس نفیس بانگ بر آنها زده
بعنف بنقاره نواختن باز داشت + اختیار الملک نیز همیں
که شنید - پادشاه درمیان آں مردم است - هراساں و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ترسان راہِ گریز پیش گرفت ÷ و از قصّۂ محمّد حسین میرزا و ابراہیم حسین میرزا و علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخان زماں و بہادر خاں سیستانی شہرتِ عظیم یافت - کہ پادشاہ چوں تسخیرِ آفتاب کردہ است - دشمناں بمجرّد شنیدنِ نام او قرار برقرار اختیار مے کنند - ازیں سبب دیگر کسے بمقابلِ او نیامد ÷ و درآں وقت - کہ پادشاہ بدفعِ اختیار الملک متوجّہ بود - رائے سنگھ محمّد حسین میرزا را بے حکمِ پادشاہ بہ قتل آورد ÷ و اختیار الملک نیز ہنگامِ گریز بزقوم زارے رسید - و بوقتِ اشب جہانیدن بر زمیں افتاد - و بدشتِ یکے از مردم پادشاہی کشتہ شد ÷ آنگاہ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ راہ یافتہ بملازمت رسید ÷ و آں حضرت ہماں روز بہ احمد آباد در آمد - و ہمّاتِ گجرات را باز بخانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ رجوع نمودہ از راہِ اجمیر بایلغار متوجّہ دار الخلافت شد - و چوں نزدیک رسید - با جمیع مردم کہ ہمراہ بودند - نیم نیزہا کہ بہ لغتِ ہندی برچھ گویند - در دست گرفتہ داخلِ بلدۂ آگرہ شد ÷ و در سنۂ مذکور داؤد بن سلیماں افغانِ کرانی کہ بنگالہ را در تصرّف داشت - سر از اطاعت پیچید ÷ و منعم خاں المخاطب بخاں خاناں بموجبِ فرماں مقابلِ او رفتہ بعد از چندیں جنگ میانِ ایشاں صلح واقع شد - پادشاہ قبولِ صلح نکردہ راجہ ٹوڈر مل را صاحبِ اہتمام بنگالہ کردہ نزدِ منعم خاں فرستاد - کہ داؤد بن سلیماں افغانِ کرانی را مستأصل سازند - یا خراج گزار کنند ÷ داؤد بن سلیماں چوں لودی نام افغاں غنیمِ خانگی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بهم رسانیده بُود - ناچار گردن به حلقهٔ باج و خراج در آورد -
و لودی نام افغان را بحُسنِ سُلوک و تدبیر بدشت آورده
پُشت + و قوّت گرفته عهد بشکست - و کنارِ آب سون آمده
جائے که آب سون و گنگ بهم مُلحق شُده - بر رُوے آب
با مُنعِم خاں خان خاناں جنگ کرد - و چند کشتی تاخته مُنهزم
گشت - و بجانبِ دُور دشت رفت + و مُنعِم خاں خان خاناں
از آب سون گُذشته قلعهٔ پٹنه را مُحاصره کرد + و عرش آشیانی
چُوں دانست - که بے توجّهِ او فتح آں قلعه مُمکن نیست - خُود
با جمیع شاهزاده ها و اُمرا در هزار کشتی نشسته و پوشش هاے
رنگا رنگ بر کشتیها افگنده در حینِ باراں متوجّهِ آں طرف
شُد - چُنانچه محاذیِ قلعهٔ چنار بعضے کشتیها بگِرداب ها مائل
رسیده بسلامت بیرُوں رفتند + و بعدهٔ در خطّهٔ بنارس
نُزُول فرمُوده چُوں افواجے که از راهِ خشکی روانه شُده بُودند -
آمدند - شاهزاده هاے کامگار و اهلِ حرم را به جونپُور فرستاده خُود
عازمِ پٹنه شُد + و در آں وقت کبیر خاں که به تسخیرِ قلعهٔ
بهکّر رفته بُود - فتح نامهٔ بهکّر را فرستاد - پادشاه آں را
به فالِ نیک گرفته از راهِ دریا چُوں به حوالے پٹنه رسید -
معلُوم شُد - که عیسےٰ خانِ نیازی که از سردارانِ مُعتبرِ افغاناں
بُود - از قلعه برآمده در جنگِ مُنعِم خاں المُخاطب بخان خاناں
کُشته شُد - و مردُم دیگر در قلعه در فکرِ گریز اند + پادشاه
خان عالم را با سه هزار سوار به فتح قلعهٔ حاجی پُور تعیّن
نمُود + و او بدانجا رسیده قلعه را از دستِ فتح خاں بگرفت +
و داؤد بنِ سُلیماں افغاں از آں خبر ترسیده ایلچیاں بدرگاه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فرستاد - و طلب عفو نمود ÷ پادشاه فرمود - که بعد از ادراک ملازمت تقصیرات تو بعفو مقرون خواهد شد - و اگر نخواهی آمد - با آنکه ما را از هزار نوکر مثل تو هست - تنها مقابلهٔ تو اختیار مے کنم - هرکه ظفر یابد - قلعه ازو باشد ÷ داؤد بن سلیمان ازیں جواب بیشتر سراسیمه شد - و وقت شب از دروازهٔ گڑهی بکشتی در آمده بجانب بنگاله رفت ÷ عرش آشیانی جهت بدست آوردن فیلان وقت صبح تعاقب کرده بیست و پنج کروه زا طے نمود - و چهار صد فیل گرفته برگشت - و ضبط پٹنه و اهتمام کارها را به منعم خان خان خاناں رجوع کرده مسرور و ممتهج بدار السلطنت آگره مراجعت فرمود ÷ خان اعظم میرزا عزیز کوکه از گجرات و خان جهاں از لاهور جهت تهنیت جریده آمده به محال خود معاودت نمودند ÷ دریں هنگام پادشاه خواجه مظفر علی ترمذی را که از نوکران بیرم خان ترکمان بود - خطاب مظفر خانی داده به فتح قلعهٔ رهتاس و بنگاله نامزد بهار کرد - و خود به اجمیر رفته قریب دو لک از نقد و جنس به خادمان حظیرهٔ خواجه معین الدین چشتی قدس سره و سید حسن خنگ سوار و مستحقین رسانیده به آگره باز آمد ÷ و خواجه مظفر علی المخاطب به مظفر خاں که عازم بنگاله شده بود - چوں به قلعهٔ گڑهی که دروازهٔ بنگاله است - رسید - داؤد بن سلیمان افغان تاب مقاومت او نیاورده بجانب اوڑیسه گریخت ÷ و راجه ٹوڈر مل و بشیارے از امرا به اوڑیسه شتافتند - جنید پسر داؤد بن سلیمان دو مرتبه ایشاں را شکست داده ÷

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

DHANPAT RAI MEHRA

اِنتخاب از ناسخُ التّوارِیخ

ذِکرِ جُلُوسِ شاہنشاہِ ایراں سُلطاں ناصِرُ الدِّیں شاہ قاجار در تبریز

چُوں شبِ سہ شنبہ ششُمِ شوّال شاہنشاہِ غازی مُحمّد شاہ قاجار بدارُ القرار سفر کرد - ارکانِ دَولت و شناختگانِ مملکت کہ در دارُ المُلکِ طِہراں اِقامت داشتند - ہمدِل و ہمزباں ولیعہدِ گردُوں مہد سُلطاں ناصِرُ الدِّیں شاہ را چشم براہ نشستند + مہدِ عُلیا و سِترِ کُبرےٰ والِدۂ شاہنشاہ نُخستیں بجانبِ فرزند مکتُوبے فرستاد - و آگہی بداد - وزیرانِ مُختارِ دَولتِ رُوس و اِنگلیس نیز ہریک بقونسلِ خویش نامہ کردند - تا شاہنشاہِ نَو را از قِصّہ آگاہ کُنند + بالجُملہ نُخُست نامۂ والغورکی وزیرِ مُختارِ رُوس بانشکوف کہ در تبریز قونسل بُود - رسید بدیں شرح - کہ مُحمّد شاہ سخت مریض است - و مرضِ او چُناں صعب اُفتادہ - کہ طبیبانِ دانشمند از مُداوا و مُعالجتِ او دست باز داشتند + انشکوف کہ ایں وقت در نعمت آباد از بہرِ ییلاق اوتراق داشت - چُوں ایں مکتُوب بر خواند - بر اسپے رہوار بر نشستہ شتاب کُناں بہ تبریز آمد - و در شش ساعتِ شبِ یازدہمِ شوّال

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدرِ سرایِ سُلطاں ناصرُ الدّیں شاہ حاضر شُدہ - و
بدشتیارِیٔ دربان و حاجب معروض داشت - کہ مرا امرے
واجب اُفتاد - کہ دریں نیم شب خویشتن را بدیں رنج و
تعب انداختہ - و تا بدیں جا تاختہ ام - لاجرم شاہنشاہ
اِجازت کرد - تا حاضرِ پیشگاہ شُد - پس مجلس را از بیگانہ
بپرداخت - و انشکوف مضمونِ نامہ را تمشوف ساخت ؛
شاہنشاہِ ایراں کہ آیتِ یزداں بُود - چُوں کوہ پا بر
جاے ہیچ آشفتہ راے نگشت و انشکوف را رُخصتِ اِنصراف
داد - و از پسِ آں کس بطلبِ میرزا فضلُ اللہ نصیرُ المُلک
کہ ایں ہنگام منصبِ وزارت داشت - فرِستاد - و او را
حاضر کردہ قِصّۂ ایں غائلہ را با او حدیث کرد -
نصیرُ المُلک از اِضغاے ایں خبر پاے از سر ندانست -
ہمے خواست دیوانہ شوَد - و اگر نہ از ہوش بیگانہ گردد -
شاہنشاہ بانگ بر او زد - کہ با خویش باش - و راے
خویش تیرہ مکُن - ایں ہُنرے نباشد - کہ رُوزِ آسایش خردِ
مردُم را آزمایش کُنند - مردِ عاقل آں است - کہ در
مہالکِ پُر آفت و مسالکِ مخافت عقلِ خویش را پریشیدہ
نسازد - و از طریقِ حزم و رویّت بیچارہ پرواز - اگرچہ
در مُصیبتِ پدرے مانندِ مُحمّد شاہ ہزگاہ در تمامتِ عُمر مرا
تعزیت گویند - و تسلیت فرِستند - ہنُوز اندک باشد - امّا
نتُواں طریقِ سوگواری بزداشت - و زِمامِ مملک و مملکت
را از کف فرو گزاشت - تا بندگانِ خُدائے را قدر و ارج
بِبرَود - و پایمالِ ہرج و مرج شوَد - و اگرچہ مرا آں قُدرت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اشت - کہ یکتنہ بر اسپ خویش بر نشینم - و تا دارُ الخلافہ برانم - و بر تختِ مُلک جاے کُنم - چہ مردُم ایراں را خاطر بخیالِ من گُلشن اشت - و چشم بموکبِ من روشن - امّا ایں گونہ حرکت حشمتِ سلطنت را نُقصانے باشد - باید با قورخانہ و توپ خانہ و لشکرے لائق بدارُ الخلافہ کُوچ داد - اگرچہ خراجِ آذربایجاں را من بتمامت بذل کردم - امّا ہنوز مُعادلِ سی ہزار تومان زرِ مسکوک در نزدِ گنجورِ من حاضر اشت - آں را نیز برگیر و اعدادِ لشکر و بسیج سفر کُن + نصیرُ المُلک زمینِ خدمت ببوسید - و باز خانۂ خویش شُد - و میرزا تقی خاں وزیرِ نظام ہم دریں وقت بر حسبِ فرماں بخانۂ نصیرُ المُلک آمد - و اللہ ویردی خاں پسرِ قاسم علی خاں را کہ یاورِ توپخانہ بُود - با خُود بیاورد - و بے اینکہ دیگر مردُم را ازیں واہیۂ دہیا آگہی دہند - باعدادِ لشکر و بسیج سفر پرداختند - نخستیں ہفصد تن توپچے بہارلو کہ در دہخوارقاں سکُوں داشتند - طلب نمودند - و کارِ شانزدہ عرّادۂ توپ و قورخانہ راست کردند - و فرماں کردند - تا از سربازانِ فوجِ مُراغہ و فوجِ ناصریّہ و فوجِ مرندی برگ و سازِ خُود را کردہ فرازِ درگاہ آیند - و ایں کارہا را در رُوزِ یازدہم شوّال بساز کردند - و ہیچکس را آگاہ ازیں راز نساختند + شبِ دوازدہم مُسرعے کہ وزیرِ مختارِ انگلیس بقونسلِ خویش فرستادہ بُود - برسید - او نیز نوشتہ بُود - شاہنشاہِ غازی را مرضے صعب طاری شُدہ - و واجب اُفتادہ - کہ سُلطاں ناصرُ الدّیں شاہ بقدمِ عجل و شتاب راہ برگیرد - و ہمچناں حاجی میرزا آقاسی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مکتوبِ علی خاں ماکوئی کہ ایں وقت سردارِ کُل عساکرِ منصورہ بُود۔ فرستاد۔ او نیز در شدّتِ مرضِ شاہنشاہ و سُرعتِ سیرِ سُلطاں ناصرُ الدّیں پادشاہ شرحے بلیغ راندہ بُود۔ و آصل و اصلی نائبِ سفارت خانۂ رُوسیہ و ابت صاحب نائبِ سفارتِ انگلیس نیز برسیدند۔ و از شدّتِ مرضِ شاہنشاہ خبر آوردند۔ عصرِ رُوزِ دُوازدہم شوّال مُسرعے ناعی در رسید۔ و از سترِ کُبرےٰ و مہدِ عُلیا و سُلیماں خاں خان خاناں مکتوبے آورد۔ در آں کتاب بوفاتِ شاہنشاہ غازی تصریح شُدہ بُود۔ و ایں خبر نیز در شہرِ تبریز پراگندہ شُدہ۔ دریں وقت سُفراے دوَلِ خارجہ بدرگاہ آمدند۔ و چنیں راے زدند۔ کہ شاہنشاہِ ایراں اگر ہمہ با صد تن غُلام رکابی باشد۔ باید دو اشبہ سفرِ طہراں فرماید + شاہنشاہ گُفتارِ ایشاں را پذیرُفتار نشُد۔ و فرماں کرد۔ تا فوجِ چہارُم و فوجِ مُخبرانِ شقاقی حاضر شوند۔ و چہار ہزار سوار از جماعتِ طالش و شاہیسوں نیز انجُمن کرد۔ و بفرمُود۔ تا ہزار و پانصد بابِ خیمہ در مُدّتِ ہفت رُوز از بہرِ سپاہ بساختند + چُوں ازیں کارہا بپرداخت۔ بصوابدیدِ ستارہ شناساں ساعتے فرخُندہ و مُبارک اختیار کردند۔ و در سالِ یک ہزار و دُویست و شصت و چہار ہجری چُوں چہار ساعت از شبِ چہاردہم شوّال سپری شُد۔ در دارُ السّلطنتِ تبریز بر تختِ سلطنت جاے کرد۔ و تاجِ پادشاہی بسر برنہاد + قاطبہ عُلما و فُضلاے آں بلد و تمامتِ اُمرا و بُزرگانِ آں اراضی در پیشگاہِ سُلطانی حاضر شُدند۔ و جُلوسِ مُبارکش را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تحیّت و دُرُود فرستادند۔ و از شاہزادگانِ بُزُرگ حسن علی
میرزاے شُجاعُ السّلطنت و مُحمّد تقی میرزاے حُسامُ السّلطنت
بہ تقبیلِ آستانۂ شاہانہ شاکر و شادمانہ گشتند + رُوزِ دیگر
میرزا تقی خاں وزیرِ نظام و میرزا جعفر خاں مُشیرُ الدّولہ
مبلغے از زر و سیم از بازرگاناں بوام گرفتند۔ و تجہیزِ
لشکر کردند۔ و فرماں رفت۔ کہ میرزا جعفر خاں مُتوقّف در
تبریز بُودہ اُمُورِ دوَلِ خارجہ را نگرانِ نیک و بد باشد +
دریں وقت کارداران حضرت معروض داشتند۔ کہ بُزُرگانِ
ماکوئی در مُدّتِ وزارتِ حاجی میرزا آقاسی اِمارتِ بُلداں
و امصار داشتند۔ و از طریقِ اِجحاف و اِعتساف مالِ
فراواں فراہم کردہ بجانبِ ماکو حمل دادند۔ و گنجینہا نہادند۔
صواب آن است۔ کہ علی خانِ ماکوئی را ماخُوذ داشتہ فرماں
رود۔ تا اندوختۂ ایشاں را بمُصادرہ اخذ کُنند۔ چہ ایں
جماعت افزُوں از تعدّی با رعیّت بحُکمِ اوارجہ نگاراں حملے
گراں از منالِ دیواں ماخُوذ ساختہ۔ و کس بہ جمع و خرج
ایشاں نپرداختہ۔ شاہنشاہِ دریا دِل فرمُود۔ ما را چشم
بر کُشُودنِ بلاد و فتحِ مسالک است۔ نہ بر جریدۂ حساب
و فروِ فذلک۔ و علی خاں را رُخصت کرد۔ تا مُراجعت
بہ ماکو کردہ در سراے خویش اِقامت کُند + و ایں علی خاں
را دو ماہ ازیں پیش شاہنشاہِ غازی بصوابدیدِ حاجی میرزا
آقاسی بسردارئ کُل عساکرِ منصُورہ فرماں فرستاد۔ و او
را بشمشیرے کہ قبضۂ آں مُرصّع بالماس بُود۔ و نشانیکہ
مُکلّل بجواہرِ شاہوار۔ تشریف کرد۔ و میرزا تقی خاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وزیر نظام بمہارکبادِ ایں محل و منصب در تبریز بساطے
در خور بگسترد۔ و طوے لائق بکرد۔ مع القصہ روزِ نوزدہم
شوال دہ ہزار تن از ابطالِ رجال سوارہ و پیادہ
التزامِ رکاب را آمادہ شدند۔ و شاہنشاہِ ایراں از تبریز
بیروں شدہ در باسمیج آمد۔ و فرماں کرد۔ کہ در ہمہ راہ
چہاردہ عرادۂ توپہاے بارہ کوب را با قورخانہ از پیشِ روے
لشکر عبور دہند۔ و دو عرادۂ توپ کہ بوزن ثقیل نباشد۔
باشتہاے جنیبت جنیش دہند + بالجملہ در باسمیج از امراے
ایراں و صنادیدِ ممالک عرائض و ذرائع متوالی گشت۔
کہ ما ہمہ بندگانیم خسرو پرست۔ چشمہا براہ گشادہ است۔
و جانہا بہرِ نثار آمادہ۔ ہرچہ زود آئی۔ ہنوز دیر است۔
و ہرچہ شتاب گیری۔ بصواب باشد۔ و قصۂ کراہتِ
خویش را از حاجی بیگ میرزا آقاسی و فرارِ او را بشاہزادہ
عبدالعظیم نیز معروض داشتند۔ و خروجِ سیف الملوک
را با دعوتِ ملکانہ و سلوکِ او را تا بزندان خانہ ہم بگذاشتند +
پس شاہنشاہِ ایراں روزِ دیگر از باسمیج کوچ دادہ بسعد آباد
برانند۔ و ازآں جا بہ اوجاں آمدہ یکروزہ اوتراق فرمود۔
تا سوارۂ طالش الحاق یافت۔ و ازآں جا تا چمن توپچی
طے مسافت فرمود۔ و ہم درآں جا یکروزہ لشکر گاہ کرد۔
و احمد خاں نوائی نائب ایشیک آقاسی را مامور کرد۔ تا
از پیشِ روے سفر کند۔ و در ہر منزل علف و آذوقۂ
سوارہ و پیادہ را آمادہ بدارد۔ و سپاہِ خمسہ را نیز حاضر
کند۔ تا بعد از ورودِ موکبِ پادشاہی بزنجاں ملتزمِ رکاب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شُدند + و دریں وقت چُوں محمّد خاں زنکنہ امیرِ نظام جاے بہ جہانِ جاوید داشت - و علی خانِ ماکوئی نیز رُوے بوطن گزاشت - ہیچکس بر تمامتِ سپاہِ ایراں نافذِ فرماں نبُود - میرزا تقی خاں وزیرِ نظام کہ ہم دریں سفر در تجہیزِ لشکر تقدیم خدمتے کردہ بُود - وقت را غنیمت شمُرد - و از کاروانِ دربار خواستار شُد - تا منصب و لقبِ محمّد خانِ زنکنہ با او تفویض شود - و در آں منزل منصبِ جلیلِ امیرِ نظامی یافت - و بدیں نام بزرگ نامی گشت - و دریں جا شاہنشاہ را کارے بزرگ پیش آمد - زیرا کہ حاجی میرزا آقاسی در وزارتِ شاہنشاہِ غازی محمّد شاہ خراجِ ایراں را چُناں بذل کرد - و بتیول و سیورغال و اکرام و افضالِ مردُم مقرّر داشت - کہ ہر سال دو کرور تومان خرجِ ایراں از دخلِ ایراں بر زیادت بُود - نہ شاہنشاہِ مبرور را دریں امر از کثرتِ جود پرہیزے رفت - نہ وزیرِ مغفور را دریں کار نکوہشے بُود - دریں ہنگام سُلطان ناصرُ الدّین شاہ با خود ہمے گفت - کہ اگر کار چُوں دولتِ ماضی نہ کنم - مردُم ایراں از نیافتنِ حقِّ خویش ناراض باشند - و اگر بر خراجِ ایراں بیفزایم و حملِ رعیّت را گراں کنم - در یوم یقوم الحساب چہ جواب خواہم گفت - پس صواب آنست - کہ از میانِ مردُم ایراں یک تن را کہ بحزونتِ خُلق و خشونتِ شلق و سورتِ خوے و غلظتِ طبع بر ہمہ کس افتخار کند - اختیار کنم - کہ نہ از لُطفِ جواناں شکوہ بینند -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و نہ بر ضُعفِ پیراں اندوہ خُورد۔ حِشمتِ امیراں و نِقمتِ فقیراں را بیک میزاں سختہ کُند۔ و حیلۂ لئیماں را با نالۂ یتیماں بیک امتحاں سنجیدہ آرد۔ تا چُوں قطعِ مرسُومِ شاہزادۂ مُعیل کُند۔ طبعش علیل نشود۔ و چُوں بر تیُولِ مردے دبیر خطِّ ترقیں کشد۔ از تدبیرِ او خاطرش مُلول نگردد۔ بلکہ تا آنگاہ کہ جمع و خرجِ ایراں را برابر نکُند۔ رحم بر مادر و برادر نکُند ٭ درمیانِ ہمہ مردُمِ ایراں ایں ہُنر را در ناصیۂ استعدادِ میرزا تقی خاں امیرِ نظام مُطالعہ فرمُود۔ عجب آنکہ اگر درمیانِ بُزُرگانِ ایراں صد کس را از بہرِ وزارت نامزد مے کردند۔ ہنُوز نوبت باو نمے اُفتاد۔ و ایں نبُود جُز از کیاستِ طبع و فراستِ خاطرِ شاہنشاہ۔ چہ گُفتہ اند۔ دلِ پادشاہ را با ملکُوتِ خُداے راہ باشد و ارباب دوَل در بیش و کم مُلہم باشند۔ بالجُملہ شاہنشاہِ ایراں دل برآں نہاد۔ کہ صدارتِ اعظم را بمیرزا تقی خاں مُفوّض دارد۔ و ایں فتحِ اقلیمے و کُشُودنِ کشورے نامبردار تر بود۔ چہ مہدِ عُلیا و سترِ کُبرےٰ و تمامتِ شاہزادگاں و قاطبہ اعیاں و بُزُرگاں و جمہُورِ قُوّادِ سپاہ و صنادیدِ درگاہ جُز ایں مے نمُودند۔ و خواستار جُز ایں بُودند۔ با اینکہ شاہنشاہِ ایراں ہنُوز ہفدہ و اگر نہ ہیجدہ سالہ بُود۔ ہماں کہ خواست۔ کرد۔ و ہماں راہِ راست بُود۔ امّا ہیچکس را از مکنُونِ خاطر آگہی نداد ٭ اکنُوں با سرِ سخُن رویم۔ بخش علی خاں یُوز باشیٔ قراباغی بفرمانِ مہدِ عُلیا و صوابدیدِ اُمرا با دو عرّادۂ توپ و ہزار و پانصد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تن سوار از دارُ الخلافه تا چمن توپچی راه بُرید - و پیوستهٔ لشکر گاه گشت ÷ و میرزا نظر علی حکیم باشی قزوینی در حضرت مامور به اقامت در قُم گشت ÷ و تا کنوں در بلدهٔ قُم روزگار مے گزاشت - ایں هنگام حرکتِ موکبِ پادشاهی را از آذر بایجاں بدانست - از قُم بقزویں براند - و در آں جا شش صد تن سوارِ افشارِ قزویں را تحریص داده با خود برداشت - و او نیز در چمن توپچی بکنارِ لشکر گاه آمد ÷ شاهنشاه فرمود - میرزا نظر علی را که گفته بود - بے فرمانی کند؟ و از قُم بدیں حضرت راه برگیرد؟ پس حسن خاں پسرِ حاجی بیژن خاں را که غلامانِ تفنگچی در تحتِ حکمِ او بودند - بفرمود - که نصیرُ الملک را بگو - تا منشورے صادر کند - و بداں حکم چند تن غلامِ تفنگچی میرزا نظر علی را برداشته تا بارضِ قُم کوچ دهند - و در آں جا سکوں فرمایند ÷ لاجرم چند تن از غلامِ تفنگچیاں بسیج سفر و ثروتِ میرزا نظر علی حکیم باشی را ماخوذ داشته او را بدارُ الاماں قُم تحویل دادند ÷ چوں دریں وقت خبرِ ورودِ میرزا آقا خاں وزیرِ لشکر بدارُ الخلافه معروض افتاد - و امراے درگاه باتّفاق از ورودِ او اظهارِ وحشت و دهشت کرده بودند - شاهنشاهِ دانا همے خواست - که تا ورودِ موکبِ پادشاهی امرا از خشیت و تباهی آسوده خاطر باشند - هم خطّے بدارُ الخلافه فرستاد - که میرزا آقا خاں وزیرِ لشکر دیگر باره سفرِ کاشاں کرده بماند - تا شاهنشاه بعد از ورودِ به طهرانش بخواند ÷ چوں ایں حکم را بدارُ الخلافه آوردند - وزیرِ لشکر گفت -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

من ازیں آمدن بداں خاطر بودم - کہ تشکیں فتنۂ مازندراں
کنم - و نگذارم بدشت امرائے رایراں کہ در طہراں اقامت
دارند - کارے افتد - کہ موجب ندامت باشد - منت خدائے
را کہ بر ایں ہر دو آرزو فائز شدم - و اکنوں کہ شاہنشاہ
در مے رسد - ازیں دو غائبہ قلب مبارکش را ہیچ اکراہ
نخواہد بود - پس وقت باشد - کہ باطاعت فرمان سلطان کنم -
و مراجعت کاشاں گیرم + چوں کار بدینجا پیوست - صاحبان
مناصب سفارت خانۂ انگلیس بمیان ارکب سلطانی در آمدند -
و در خدمت مہد علیا و ستر کبرے معروض داشتند - کہ
سالہا ست دولت انگلیس و ایراں باہم از درِ مودت و
موالات شد و سود یک دیگر را از دست نے گذارند - ما از
قبل دولت خود ابلاغ ایں خبر مے کنیم - کہ ہرگز برضا
نخواہیم داد - کہ کسے مانند وزیر لشکر ازیں در دور باشد -
و از آنسوے کارداران مہد علیا نیز مراجعت او را راضی
نبودند - وزیر لشکر چوں درمیان بوک و مگر افتاد - و
بیم کرد - کہ از مراجعت او دولت انگلیس رنجیدہ شود -
و از اقامت او امرا زبان ملامت باز دارند - و بگویند -
چرا بے اجازت طریق حضرت گرفت - پس چند بیرے نیکو
اندیشید - در ہنگامیکہ صاحبان مناصب سفارتخانۂ انگلیس
و تمامت امرائے کہ در اردک جلے داشتند - و ہمچناں
خادمان حضرت مہد علیا ہمہ انجمن بودند - روے باں
جماعت کرد - کہ ایں جنگ و جوش بگذارید - ایں اختلاف
کلمہ از آں در است - کہ من بے فرماں بدیں در آمدہ ام -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و رایں رائے بر خطا باشد - ہمانا من بفرماں آمدہ ام - و
دشت در گریباں بُردہ دستخطِ مُبارکِ شاہنشاہ را کہ در
ایّامِ ولایتِ عہد بدو داد - و بمحلِّ منبعِ امارت رسیعاد رنہاد -
بیروں کرد - و گفت - من بحکمِ ایں منشور تا بدیں جا
تاختہ ام - و ہم اکنوں بسرایِ خویش در خواہم رفت -
و اُشتوار خواہم نشست - تا آنگاہ کہ شاہنشاہ فراز آید -
گر بکشد - حاکم است - ور بنوازد - روا ست + دوشت و
دشمن چوں آں خط رسیدند - زبانہا بکام در کشیدند - پس
وزیرِ لشکر از ارکِ سُلطانی بسرایِ خویش در رفت - و
برادرِ او میرزا فضلُ اللہ امیرِ دیواں ہم در خانۂ خویش
جایے گرفت + اکنوں بداستانِ خویش باز گردیم - از چمن
تو پچی موکبِ سُلطانی کوچ بر کوچ تا بسُلطانیہ طے
مسافت کرد - و در میانِ زنجاں و سُلطانیہ خسرو خاں گرجی
باتّفاقِ علی خاں سرتیپ قراگوزلو و دو فوجِ سر باز
بہ تفصیلِ سدّۂ سلطنت جبینِ مسکنت بر خاک رنہادند -
چہ از آذر بایجاں فرماں شد - کہ خسرو خاں گرجستاں
را بہ رضا قلی خاں بگذارد - و طریقِ حضرت بردارد -
بالجملہ روزِ دُرودِ شاہنشاہ بزنجاں دو فوجِ قدیم و
جدیدِ خمسہ با ہزار و پانصد تن سوار پیوستہ رکاب
شدند - و ہزار و پانصد سوار شاہیسوں نیز از راہ
برسید + شاہنشاہِ رایراں در سُلطانیہ یک روز لشکر گاہ
کرد - و عرضِ سپاہ دید - توپ خانہ و قور خانہ و تمامت
سوارہ و پیادہ را از پیشگاہِ حضور عبور داد - ہم در

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اراضیٔ خمسہ محب علی خان ماکوئی چنانکہ مذکور شد - از
کرمانشاہاں بدرگاہ پیوستہ - بے فرمانی کردن و بے حکم
طلب بحضرت آمدن او موجب سخط و غضب گشت - فرماں
رفت - تا او را ماخوذ داشتہ بند بر نہادند - و ادات حشمت
و ثروت او را باز گرفتند ٭ آنگاہ فوج خمسہ را مامور
بتوقف زنجاں فرمود - و افواج قراگوزلو را اجازت مراجعت
بخانہ داد - تا خویشتن را برگ و ساز کردہ ساختۂ سفر
خراساں باشند - و عم خویش عبدالله میرزا را بحکومت
خمسہ باز گزاشت - و میرزا شفیع تویسہ کانی را بوزارت
او برداشت - آنگاہ از اراضیٔ خمسہ رہسپار قزوین گشت -
فوج افشار قزوینی و سوار ایل و الوسے کہ در نواحے قزوین
سکون دارند - بہ تمامت حاضر رکاب شدند - و چوں ایشاں
را ملازمت رکاب واجب نبود - مامور بتوقف در قزوین آمدند -
و ہم از آنجا طریق دار الخلافہ برداشت ٭ مردم طہراں -
تمامت شاہزادگاں - جمہور امرا و قاطبہ اعیاں را استقبال
شاہنشاہ را راہ برگرفتند جز محمد حسن خاں سردار ایروانی
کہ در عرض راہ از دربار سلطانی بدو خطے آمد - کہ ما را
مسموع افتاد - کہ بیرون قانون چاکری جنبشے ہمے کنی -
اگر ازیں پس سر از سرائے خود بدر کردۂ - بفرمایم تا
سرت بر گیرند - لاجرم محمد حسن خاں ملازم سرائے خویش
بود - و دیگر مردم فوج از پس فوج شتاب مے گرفتند -
و در عرض راہ برکاب مے پیوستند - من بندہ بار تفاق
میرزا شفیع صاحب دیواں بداں سوے سکیمارنیہ تاختیم -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و خاکِ پیۓ اشپ سُلیمانِ زماں را تُوتیاۓ دیدہ ساختیم۔
و بہ عواطفِ شاہانہ قرینِ مُفاخرتِ بیکرانہ آمدیم۔ مع القصّہ
مرکبِ پادشاہی بدیں شکوہ و فرّہی از سُلیمانیہ بہ قریۂ
یافت آباد نُزول فرمُود۔ و سرا پردۂ سلطنت افراختہ گشت+
اُمرائے کہ در اردک جاۓ داشتند۔ بدیں حُجّت کہ ارگِ سُلطانی
را نتوانستیم تہی گذاشت۔ تا بدیں وقت پذیرۂ سُلطاں
نکردہ بُودند۔ در یافت آباد زمیں بوس دریافتہ کردند+ میرزا
نصرُ اللہ صدرُ الممالک ہنوز خُود را صدرِ اعظم مے پنداشت۔
و آرزوۓ اقامت در سراۓ حاجی میرزا آقاسی داشت۔
در یافت آباد کہ رُوۓ امر و نہیِ پادشاہ با میرزا تقی خاں
امیرِ نظام گشت۔ و سراۓ حاجی میرزا آقاسی براۓ مقامِ
او تعیین یافت۔ مردُماں تفرّس کردند۔ کہ امارتِ نظام و
صدارتِ اعظم خاصِ او خواہد بُود۔ صدرُ الممالک و جماعتے
دیگر از بزُرگاں در تخریبِ ایں امر از قُدرتِ خویش بر
زیادت جُنبش کردند۔ و کوششِ ایشاں را با تشییدِ حُکمِ
پادشاہ مُناطحتِ کوہ و کاہ بُود۔ و دریں منزل چُوں صدقِ
نیّت و حُسنِ طویّتِ میرزا سعید خاں کہ اکنوں وزیرِ دولِ
خارجہ است۔ مکشوف اُفتاد و مکانتِ او را در فضل و
ادب و استقراۓ نظم و نثرِ عجم و عرب و استیفاۓ
چند گونہ خط و استقصاۓ چند گونہ لُغت باز دانستند۔
شاہنشاہِ ایراں بصلاح و صوابدیدِ میرزا تقی خاں تحریرِ
رسائلِ خاصہ و تزقیمِ اسرارِ مکتوبہ را با او مفوّض داشت+
با جُملہ رُوزِ دیگر کہ جُمعۂ بیست و یکمِ شہرِ ذیقعدۃ الحرام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بُود۔ شاہنشاہِ ایراں از یافت آباد بشہرِ طہراں در آمد۔ و
میرزا تقی خاں را ہر ساعت برافتے دیگر خلعت کرد۔
و نامِ بزرگاں و اشراف را جریدہ کردند۔ کہ شبِ شنبہ
بیست و دوم ذیقعدہ میانِ سرائے سلطنت پیش روئے
عمارتِ کلاہ فرنگی حاضر شوند ✤ و بحکمِ ارصادِ ستارہ شناساں
و رصد داناں چوں ہفت ساعت و بیست دقیقہ از شب
سپری شد۔ شاہنشاہِ جواں بخت رختِ سلطنت را کہ از
ہفت پدر بمیراث داشت۔ طلب فرمود۔ و تاجِ کیانی را
کہ چہار من بمیزاں از یاقوتِ رمانی و دیگر جواہرِ شاہوار
ترصیع یافتہ۔ بر سر نہاد۔ و بازو بند ہائے دریائے نور
و تاجِ ماہ را کہ بعضے از جواہرش را از تحدیدِ قیمت
بیروں نہادہ اند۔ بر بست۔ و رشتہائے لآلیِ منضود
را کہ ہر دانہ با بیضۂ کبوتر در برابری ترانہ دارد۔ حمائل
کرد۔ و شمشیرِ الماس را کہ در دست چنیں پادشاہے
جہاں بکشاید۔ بر میاں بست۔ و بر تختے مرصع و مکلل
بر نشست ✤ حاضرانِ حضرت ردہ بستند۔ و رکعاً و
سجداً تحیت و تہنیت گفتند۔ من بندہ نیز چوں کرمکِ
شب تاب بر دیدارِ آفتاب نگراں بودم۔ و بر آں جلوسِ
مبارک یاسین و تبارک مے سرودم ✤ و ہم در آں شب
میرزا تقی خاں امیرِ نظام را بجامۂ کہ حواشیٔ آں بتمام
از مروارید آبدار تنضید داشت۔ خلعتِ شاہوار رسید۔
و نامِ اتابیگی و صدارتِ اعظم با امیرِ نظام توام گشت۔
و رتق و فتقِ تمامتِ امور بخط و خاتمِ او مسلم آمد ✤

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و از پس آں روز دو شنبہ بیست و چہارم ذیقعدۃ الحرام شاہنشاہ ایراں بار عام در داد۔ و در سرائے فسیح سلطانی و ایوان بزرگ جہانبانی بر تخت مرصع با تاج کیانی جلوس فرمود۔ و صنادید امرا بشربت جلاب و شیلاں کامیاب و شیریں رواں شدند۔ و از پس آں میرزا تقی خاں بر وسادۂ وزارت جاے ساخت۔ و بنظم مملکت و تقویم امور سلطنت پرداخت۔ محمد حسن خاں سردار را خواستار شد۔ تا شاہنشاہ گناہش را معفو داشتہ از ملازمان درگاہش ساخت ٭ آنگاہ بزرگان ایراں را یک یک و دو دو در محضر خویش طلب داشتہ بایشاں سخن در انداخت۔ و گفت۔ سخت بگوئید۔ آیا مرا بوزارت اعظم پذیرفتہ اید۔ و بر آنچہ حکم کنم۔ گردن نہادہ اید۔ یا پروۂ مخالفت خواہید فراخت ٭ ایشاں چوں دیدند۔ اکنوں راہیں کار بر و اشتوار گشتہ و بر مسند حکمرانی کامگار نشستہ۔ ناچار بدیں قضا رضا دادند۔ و بہ اطاعت و متابعت او مواضعہ نہادند ٭ میرزا تقی خاں ازاں جماعت خاطر آسودہ کرد۔ و بحفظ امور جمہور و نظم حدود و ثغور را وجہ ہمت ساخت ٭ و چوں بیشتر در آفر بایجاں روزگار بردہ بود۔ بر امر عراق و مملکت ایراں احاطتے لائق نداشت۔ و از پیش شناختہ بود۔ کہ در کار کشور و امر لشکر ہیچکس چوں میرزا آقا خاں وزیر لشکر دانا و رہنما نباشد۔ چہ از زمان پیش کہ مستوفی لشکر یا وزیر نظام بود۔ در تخت فرمان وزیر لشکر کار ے پرداخت۔ و ہنر او را در ہر کار نیکوے شناخت۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و ایں ہنگام دانستہ بود۔ کہ عُقدہائے در ہم بافتہ و
بر ہم تافتۂ اُمورِ ایراں را جُز بہ سر انگشتِ
تدبیرِ وزیرِ لشکر نتواند گشود۔ ناچار با او طریقِ مُوافقت
و مُرافقت گرفت۔ و شرطِ وداد و پیمانِ اتحاد مُحکم کرد۔
و در جُزوی و کُلّیِ اُمورِ مشورتِ او را مُقدّم داشت۔ و
بدستِ او مُشکلاتِ مملکت و مُعضلاتِ دولت را سہل
دانست۔ و زبانِ او را مِفتاحِ ابوابِ بستۂ دولِ خارجہ
شُمرد + و در ایں وقت بُنیانِ امرِ خویش را بہ ترصیصِ
ایں قواعد و تشییدِ ایں مبانی اُستوار یافت۔ و با دلِ
قوی دبیرانِ حضرت و مُستوفیانِ درگاہ را طلب نمودہ
جریدۂ جمع و خرجِ حسابِ ایراں را از ایشاں بجُست۔
و دو کرور تومان خرج را بر جمع افزوں یافت + پس
طبقاتِ شاہزادگانِ بُزُرگ را تا چاکرانِ خُرد نامِ ہر کس
را از مُستوفیانِ درگاہ و عارضانِ سپاہ ہمے بخواست۔
و از مرسُوم و مواجبِ ایشاں لختے بکاست۔ و دریں امر
وضیع و شریف و قوی و ضعیف را بیک دست بہرہ
فرستاد۔ تا ہیچکس را بکس سخرہ نباشد + و من بندہ با اینکہ
در حضرتِ شاہنشاہ بمنصبِ اشتیفا فخرے بُزُرگ داشتم۔
و در انشادِ قصائد لالے فرائد نثارِ حضرت مے بُردم۔ و
تاریخِ اقالیمِ سبعۂ جہاں و اقسامِ خمسۂ زمیں را از دہ
زباں ترجمانی کردہ نگار مے دادم۔ و روایتِ عرائضِ قریب
و بعید را در بارِ عام بین یدے الاعلے بداں ذلاقت و
طلاقت مے کردم۔ کہ موردِ تحسینِ پادشاہ مے افتاد۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و وقت آمد- کہ دو ہزار کس در پیشگاہِ حضور انجمن شد-
و حاملِ فتحنامہ نرسید- من بندہ رقعہ طاسے بیاض برگرفتم-
و بے تکلفتِ زباں تا بآخر رفتم- بالجملہ با تقدیم چندیں
خدمت میرزا تقی خاں معادلِ دو ہزار تومانِ زرِ مسکوک
از مرسوم و مواجب من بندہ بلکاشت- الّا آنکہ میعاد
نہاد- کہ چوں ایں کار بر میزاں نہم- با تو دوچنداں
دہم- وزیرِ لشکر نیز آنچہ وے بر ذمت نہاد- ضمانت
کرد- مع القصہ کار بدینگونہ کرد- چند انکہ جمع و خرج
ایراں را باہم برابر بداشت- از پس آں بنظمِ مملکت
و امصار پرداختہ بصوابدیدِ شاہنشاہِ ایراں فرماں کرد-
تا اسکندر میرزا بحکومتِ قزوین بیروں شد- و میرزا
موسےٰ مستوفیِ تفرشی وزارتِ قزوین یافت- و ایشاں
در عشرِ آخرِ ذی حجہ بجانبِ مقصد شتافتند- و شاہ رخ
میرزا پسرِ حسین علی میرزا فرماں فرمایِ فارس مامور
بحکومتِ کاشاں گشت- و محمد کاظم خاں پسرِ محمد حسین خاں
کاشی بوزارتِ او نامبردار آمد- و در خدمتِ او طریقِ
کاشاں گرفت +

BHANDAT RAI MEHRA

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انتخاب از انوارِ سہیلی

DHANPAT RAI MEHRA

بابِ ہشتم

رائے جہاں آرائے حکیم فرخندہ رائے را گفت۔ فرد

اَے چو صُبحِ آخریں سر تا بپا صدق و صفا
وَے چو عقلِ اوّلیں پا تا بسر فضل و ہُنر

بہ تقریرے از وضمت و عیب مُبرّا و توجیہے از سمتِ شک و ریب مُعرّا بیاں فرمودی مثلِ کسے کہ دُشمنانِ غالب و خصمانِ قاہر مُتوجّہِ او گردند۔ و از ہیچ جانب راہِ گریز نیابد۔ و ممرِّ خلاص مُتصوّر نباشد۔ و او بہ یکے از ایشاں اِستظہار جُستہ قاعدۂ صُلح را تمہید دہد۔ و بعد و مُصالحتِ او از مضرّتِ دیگراں برہد۔ و از خطرِ مخافت و فتنہ و آفت ایمن گردد۔ و عہدِ خُود دراں واقعہ با دُشمن بوفا رسانیدہ نفسِ خُود را ازو نیز صیانت نماید۔ و ببرکتِ حزم و میامنِ خرد از گردابِ آفات بہ ساحلِ فوز و نجات رسد + اکنوں التماس آں دارم۔ کہ باز گوید داستانِ اصحابِ حقد و عداوت۔ کہ از ایشاں اِحتراز و اِجتناب نیکو تر۔ یا اِنبساط و اِختلاف بہتر + و اگر یکے از ایشاں گردِ اِستمالت بر آید۔ و داعیۂ مُلایمت از وَے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سر بزند - بداں التفات باید نمود - یا آں را مطلق در ضمیر جاے نباید داد ٭ برہمن گفت - فرد

اے چو وہم از افتتاح آزمایش دور بیں
وے چو عقل از ابتداے آفرینش کاردان

ہرکہ بہ فیضِ روحِ قدسی مستظہر باشد - و بمددِ عقلِ کل متمسک بود - ہر آیینہ در کارہا احتیاطے ہرچہ تمامتر واجب بیند - و مواضعِ خیر و شرّ و مواقعِ نفع و ضرر نیکو بشناسد - و برو پوشیدہ نماند - کہ از دوستِ آزردہ و قرینِ رنج دیدہ پہلو تہی کردن بسلامت نزدیکتر است - و از مکامنِ مکرِ کینہ کوش و غوائلِ غدرِ گندم نمایے جو فروش تجنّب نمودن موجبِ ایمنی از خطر - خاصہ کہ تغیّرِ باطن و تفاوتِ اعتقاد او بہ چشمِ خرد معاینہ بینند - و دغدغۂ دل و خدشۂ ضمیرِ او بہ نظرِ بصیرت مشاہدہ نماید -

مثنوی

چو آزردہ شد خصم ایمن مباش
خراشیدہ را ہشت قصدِ خراش
گر اوّل در آید بہ لطف و خوشی
در آخر بسے محنت از وے کشی

و ہرکہ از اہلِ کینہ علامتِ عداوت فہم کردہ باشد - باید - کہ آں را محمل نیکو پیدا نسازد - و بہ چرب زبانی و تلطّف رفیقتہ نگردد - و جانبِ ہشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد - چہ اگر خلافِ ایں معنی از وے در وجود آید - تیرِ آفت را از جاں ہدفے ساختہ باشد -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و آتش بلا را در ساحتِ سینہ بر افروختہ - بیت

ایمنی از خصم محنت ہاے بسیار آورد
شحنہ غفلت ہر کہ کارد رنج دل بار آورد

و از جملہ حکایاتے کہ دریں باب بر دفترِ خاطرِ اولوا الالباب مرقوم شدہ - حکایتِ ابنِ مذین و قبہ مزینتِ جمال و مزیدِ کمال دارد + شاہ پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ ملکے بود - نام او ابنِ مذین با ہمتے عالی و رائے روشن قضرِ رفیعُ القدرِ سلطنت را بہ سقفِ مغارِ شوکت بہ قبہءِ سماک رسانیدہ - و بناے وسیعُ الفضاے مکرمت را بمددِ مہندسِ حشمت از دروہِ فلکُ الافلاک گزرانیدہ + بیت

ملک کوکبہ شاہِ جمشید بخت
فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با مرغے کہ او را قبہ خوانند - انسے تمام داشت - و آں مرغے بود با خشنے کامل و لطفے دلکشا و صورتِ مقبوع و ہیئتِ زیبا + ہموارہ ملک باو سخن گفتے - و بجوابہاے شیریں و مثلہاے رنگینِ او منبسط گشتے - مثنوی

سخنہاے زیباے رنگیں خوش است
حکایاتِ شیریں بسے دلکش است
کسے را کہ ایں ہا بود بہرہ مند
کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضا را قبہ در گوشکِ شاہ بیضہ نہادہ بچہ بیروں آورد - ملک از غایتِ دلبستگی فرمود - تا او را بسراے حرم برند -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و مُلازمانِ حرم سرائے را مُحکم شُد۔ تا در تعہّدِ او و بچّہءِ او غایتِ جہد بجائے آرند۔ و ہماں رُوز پادشاہ را پسرے آمد۔ انوارِ نجابت از ناصیہءِ او تاباں۔ و شُعاعِ سعادت بر صفحاتِ حالِ وَے دُرخشاں۔ رقطعہ

مہے بر اَوجِ سپہرِ کمال طالع شُد
کہ کس ندید چُناں ماہ در ہزاراں سال
مُجسّتہ طالع و روشن دِل و مُبارک پَے
فرشتہ طلعت و نیک اختر و ہُمایُوں فال
ازآں نہالِ شرف تازہ گشت گُلشنِ مُلک
چُنانکہ تازہ شوَد برگِ گُل ز بادِ شمال

چند انچہ بچّہءِ قُبّرہ مے بالید۔ شاہزادہ نیز نشو و نُمائے یافت + و ایشاں را با یک دیگر اُلفتے عظیم اُفتادہ بُود۔ پیوستہ ملِک زادہ با آں مُرغک بازی کردے۔ و ہر رُوز قُبّرہ بہ کوہ ہا و بیشہ ہا رفتے۔ و از میوہا کہ مردُم آں را ندانستندے۔ و اگر دانستندے۔ بداں رسیدن نتوانستندے۔ دو عدد بیاوردے۔ یکے ملِک زادہ را دادے۔ و دیگر بچّہءِ خُود را خُوراندے۔ کودکاں بداں مُتلذّذ گشتہ بہ نشاط و رغبت مے خوردند۔ و اثرِ منفعتِ آں ہرچہ زُود تر در قُوّتِ ذات و تقویتِ جسمِ ایشاں مُشاہدہ مے رفت۔ چُنانکہ در اندک مُدّت بسیار بیالیدند۔ فرد

گشتند سر بلند بہ نشو و نُمائے خویش
چُوں سبزۂ تر از اثرِ فصلِ نو بہار

و قُبّرہ را بوسیلہءِ آں خدمت ہر رُوز جاہ و رفعت زیادہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مے شُد۔ و ساعت بساعت قُرب و منزلت مے افزُود ٭ یک چندے بریں بگذشت۔ و زمانہ بسے اَوراقِ سفید و سیاہِ لیل و نہار در نوشت ٭ رُوزے قُبرہ غائب بُود۔ بچّۂ او در کنارِ شاہزادہ جست۔ بسر پنجۂ خُشونت دستِ او را ریش گردانید ٭ آتشِ خشم در اشتعال آمدہ شاہزادہ را بعذابِ خفّت و حدّت افگند۔ تا خاک در چشمِ مردی و مُروّت زدہ حقِّ اُلفت و صُحبتِ قدیم را برباد دادہ پایے او گرفتہ گردِ سر بگردانید۔ و چُناں محکم بر زمیں زد۔ کہ فی الحال با خاک برابر گشت۔ و در شکنجۂ ہلاک ناچیز شُد۔ فرد

دریغا کہ شاخِ گُلِ نَو شگفتہ
رفو ریخت از تُند بادِ خزانی

چُوں قُبرہ باز آمدہ بچّہ را کُشتہ دید۔ نزدیک بُود کہ مُرغِ رُوحش از قفسِ قالب پرواز کُند۔ از ہَولِ آں واقعہ نمودارِ فزعِ اکبر در دِلش پدید آمد۔ و از وُقُوعِ آں حالہ اثرِ اندوہ در سینہ اش کالنقش فی الحجر جایگیر شُد ٭ فریاد و نفیر بمنزلِ ماہ و تیر رسانیدہ مے گفت۔

دہ کہ محفلِ روشنی در چشمِ عالم بیں نماند
برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگیں نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بے شمار با خُود اندیشید۔ کہ ایں آتشِ بلا تو افروختہ۔ و متاعِ فراغت را بغوغاے محنت تو بفروختہ۔ مُرا در بُنِ غارے یا بر سرِ دیوارے آشیانہ بایستے ساخت۔ با حرم سرایِ سُلطاں چہ کار داشتی؟

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و بر تربیتِ بچّۂ خود مشغول شدہ باتا بکیۂ پسرِ پادشاہ
چرا مشغول شدی؟ اگر بہ گوشہ و توشۂ خود قناعت
مے داشتی - امروز بدیں بلا مبتلا ناگشتہ ازیں قصہ غصہ
نے کشیدی + و حکما گفتہ اند - بیچارہ کسے کہ بصحبتِ
جبّاراں در ماند - کہ زمامِ عہدِ ایشاں سخت سست بود -
و بنائے وفائے ایشاں قوی ضعیف افتادہ - ہمیشہ رخسارِ
ممدوح را بہ آسیبِ جفا خراشیدہ دارند - و سر چشمۂ قوت
را بخاکِ بد عہدی و نا انصافی انباشتہ سازند - نہ اخلاص
و مصاحبت نزدیکِ ایشاں حرمتے دارد - و نہ سابقۂ خدمت
و رابطۂ ملازمت قدرے و قیمتے + بیت

برائے خدمتِ آں کس کہ نشناسد حقِ خدمت
کمن اوقاتِ خود ضائع کہ نے مزد است و نے منت

عفوِ جرائم را کہ صفتِ آزاد مردان است - در مذہبِ
انتقام ناروا و حرام شناسند - و حق ناشناسی را کہ رسمِ
اہلِ کفران است - در شرعِ نخوت جائز و مباح پندارند +
آخر از صحبتِ جمعے کہ سوابقِ خدمتِ مخلصاں فراموش کنند -
چہ فائدہ تواں گرفت؟ و در ملازمتِ گروہے کہ رابطۂ محبتِ
بے غرضاں را از یاد بگذارند - چہ سرمایہ حاصل تواں کرد؟

فرد

حیف است کہ در زمرۂ مرداں بریکش نام
آں را کہ حقِ صحبتِ یاراں نشناسد

و من با قومے در آمیختہ ام - کہ در جانبِ خود از ارتکابِ
کارہائے بزرگ را حقیر شمرند - و از طرفِ دیگراں اندک

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سہوے را بسیار شناسند - فرد

عیب خود را بہ ہنر باز نمایند دگر
ہنرے ہست ترا عیب عظیمش خوانند

و من بارے فرصت مجازات و زمان مکافات فوت نخواہم کرد - و تا کینۂ بچۂ خویش ازیں ظالم بے رحم و ستمگار خونخوار کہ ہمزاد و ہمنشیں و مونس و قرین خویش را بے موجبے بکشت - و ہمخانہ و ہمخوابہ را بے سببے ہلاک کرد - باز نجویم - آرام و قرار نخواہم گرفت - بیت

بہ یک سو نہم مہر و آزرم را
بہ جوش آورم کینۂ گرم را

پس آنگہ بے محابا بر روے ملک زادہ جست و چشم جہاں بین آں قرۃ العین سلطنت بر کند - و پرواز نمودہ بر کنگرۂ کوشک نشست ٭ خبر بشاہ رسید - براے چشم پسر گریہا کرد - و خواست کہ بحیلت مرغ را در دام فریب آورد - و در قفس بلا محبوس ساختہ آنچہ سزاے او باشد - تقدیم فرماید - پس زیر کوشک آمدہ در برابر قبرہ بایستاد - و گفت - اے مونس روزگار! ازیں بالا فرود آے - کہ تو بجاں ایمنی ٭ ع

گر ز دست زلف مشکینت خطائے رفت رفت

حالا صحبت مرا برہم مزن - و نہال عیش مرا پژمردہ مساز ٭ قبرہ گفت - اے ملک! متابعت فرمان تو بر ہمگناں فرض است - اما من مدتے در بادیۂ تامل سرگرداں شدہ بہ سرحد ایں اندیشہ رسیدہ بودم - کہ بقیۂ عمر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کعبۂ آمال و قبلۂ اقبال جز درگاہِ شاہ نباید شناخت۔
و مرتکب ہمت جز در ساحتِ ملازمتِ ایں حضرت نشاید
تاخت۔ و گماں آں بود۔ کہ در سایۂ عنایتِ تو چوں
کبوترانِ حرم مرفّہ و فارغ البال توانم بود۔ و در مزودۂ
مروّت سنجے نمودہ بہ مرتبۂ صفا توانم رسید۔ اکنوں کہ خونِ
پسرم در حریم سلطنت چوں قربانیٔ حاجیاں مباح داشتند۔
چگونہ مرا آرزوے طوافِ ایں خانہ باقی ماند؟ و با ایں
ہمہ اگر دانستے۔ کہ جانِ شیریں را عوض است۔ لبّیک
زناں احرام حرم خدمت گرفتمے۔ لیکن بیت

مرغے کہ رمیدہ گردد از دام
من بعد بہ دانہ کے شود رام

مرد زیرک باید۔ کہ یک چیز را دو بار نیازماید۔ و
از زخمِ جانورے دو بار گزیدہ نشود ✤ فرد

نشنودی ایں مثل را کاربابِ عقل گفتند
مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ

و نیز بر ضمیرِ منیرِ ملک روشن است۔ کہ مجرم را ایمن
نباید زیست۔ کہ اگر در عقوبتِ عاجل توقفے رود۔ عذابِ
آجل متوجّہ خواہد بود۔ و اگر بمساعدتِ بختِ بلند ازاں
بجہد۔ اولاد و احفادِ وے را تخمے نکالِ آں بباید چشید و
خوارئے عقاب و وبالش بباید دید۔ چہ طبیعتِ عالم صفتِ
مکافات را متکفّل است۔ و طبیعتِ روزگار خاصیّتِ مجازات
را متضمّن۔ چنانچہ پسرِ ملک با بچۂ من غدرے اندیشید۔
و از من بے اختیار بلکہ بطریقِ مکافات الے لوے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رسید + و ممکن نیست کہ کسے از ساغرِ ستمگاری جرعۂ نوشد - بہ خمارِ بلا مبتلا نگردد - و در چمنِ اعمالِ رنہالِ بیداد بنشاند - ثمرۂ عقوبت و عذاب بر ندارد - بیت

اہلے را کہ تخمِ حنظل کاشت | طمع نیشکر نباید داشت

دیگر ملک حکایتِ دانا دل و دزداں استماع نکردہ ہست ؟ و رسیدنِ مکافاتِ بدزداں بسمعِ شریف نرسیدہ ؟ ملک پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند کہ در شہرِ رقہ درویشے بود باخلاقِ پسندیدہ و آدابِ ستودہ آراستہ - و رنہالِ اقوال و افعالش بہ انوارِ مکارمِ اوصاف و محاسنِ عادات پیراستہ - و بواسطۂ آں کہ دلے داشت بحقائقِ معرفت دانا - او را دانا دل گفتندے - و اہالیٔ آں شہر او را دوست داشتندے - بیت

آں را کہ کمالِ معرفت شد حاصل
ہم مونسِ جاں باشد و ہم مزہمِ دل

وقتے از اوقات متوجہ زیارتِ بیت الحرام شد - و بے رفیقے و ہمدمے روے براہ آورد + جمعے دزداں بوے رسیدند - و بگمانِ آں کہ با او مالِ او بسیار ہست - قصدِ کشتنِ وے کردند + دانا دل گفت - با من از مالِ دنیا چنداں چیزے بیش نیست - کہ توشۂ راہِ حج تواند بود - اگر غرضِ شما بداں مقدار حاصل مے شود - مضایقہ نیست - مال ببرید - و مرا بگذارید - تا بطریقِ توکل و تجرد ایں راہ را بسر برم - و دیدۂ انتظار کشیدہ را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از خاکِ آستانِ حرم تُوتیائے کشم ÷ بیت

رَوَم بکُوئے وَے و سر بر آستاں نِگنم
غُبارِ خاکِ درش تُوتیائے دیدہ کُنم

دُزدان بے رحم بداں سخن اِلتفات نا نمودہ بہ قتلِ وَے شمشیر کشیدند ÷ بے چارہ مُتحیّر وار بہر طرف مے رنگریست۔ و چُنانچہ رسمِ رفرماندگاں باشد۔ یارے و مددگارے مے جُست۔ در آں بیدائے پُر وحشت و صحرائے با ہَول و ہیبت ہیچ مُتنفّسے بہ نظرِ وَے در نیامد۔ مگر آں کہ بر سرِ ایشاں جوقے گُلنگاں مے پریدند ÷ دانا دل آواز داد۔ کہ اَے گُلنگاں! دریں بیاباں بدستِ ستمگاراں گرفتار شُدہ ام۔ و جُز حضرتِ عالم السِّرّ و الخفیات کسے از حالِ من خبر ندارد۔ شُما کینۂ من ازیں جماعت بخواہید۔ و خُونِ من از ایشاں باز طلبید ÷ دُزداں بخندیدند۔ و گُفتند۔ چہ نام داری؟ گُفت۔ دانا دل ÷ گُفتند۔ بارے دلِ تو از دانائی ہیچ خبر ندارد۔ ما را معلوم شُد۔ کہ تو بے عقلی۔ و ہر کہ عقل ندارد۔ در کُشتنِ او زیادہ وبالے نخواہد بُود ÷ دانا دل گُفت۔ دریں جا نکتۂ از مُکافات بگوشِ شُما فرو مے خوانم۔ و شمّۂ از مُجازاتِ عمل بہ نظرِ شُما در مے آرم۔ ولیکن گروہے کہ صِفاتِ صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَھُمْ لَا یَرْجِعُوْنَ لازمِ ذاتِ ایشان است۔ ازیں معنی چہ خبر دارند ÷ بیت

اگر گوش دارد خداوندِ ہوش
ازیں سان سخنہا خوش آید بگوش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چندانچہ دانا دل مے گفت - گوش ہوش ایشاں از استماع سخن حق بے بہرہ بود - و باصرۂ بصیرت شاں مشاہدۂ جلوات جمال حقیقت نمے نمود - او را بکشتند - و مالش را ببردند ٭ و چوں خبر کشتن او باہل شہر رسید - ملول گشتہ بر فوت او تاسفہا نمودند - و پیوستہ طالب آں بودند - کہ مگر کشندگان او را بیابند ٭ آخر الامر بعد از مدت بعید بیشتر اہل شہر روز عید بہ مصلے حاضر شدہ بودند - و کشندگان دانا دل نیز در ہماں مجمع گوشۂ گرفتہ - در اثنائے آں فوجے گلنگاں از ہوا در آمدہ بالائے سر دزداں پرواز مے کردند - و بنوعے آواز مے دادند - کہ از شغب و فغان ایشاں خلق از اوراد و اذکار خود باز مے ماندند ٭ یکے ازآں دزداں بخندید - و بر سبیل استہزا با یار خود گفت - ہمانا کہ خون دانا دل را مے طلبند ٭ قضا را یکے از اہل شہر کہ در جوار ایشاں بود - ایں سخن بشنید - و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بحاکم اعلام کردند - و ایشاں را گرفتہ باندک مطالبہ معترف شدند - و مکافات خون ناحق بدیشاں رسیدہ بہ قصاص رسیدند - قطعہ

کہ کرد در ہمہ عالم کمان ظلم بزہ
کہ تیر لعنت جاوید را نشانہ نشد
کہ در زمانۂ بے اعتبار طرح ستم
خیال بست کہ خود عبرت زمانہ نشد

و ایں مثل برائے آں آوردم - تا ملک را معلوم گردد -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ جُرأتِ من در زخمِ شاہزادہ بہ تقاضاے مُکافات و اِقتضاے مُجازات بُود۔ و اِلّا مُرغے شِکستہ بال را قُوّتِ ایں کار از کُجا تُواند بُود؟ و چُوں ایں صُورت از من در وُجُود آمدہ۔ حالا حُکمِ حاکمِ خِرد ایں است۔ کہ بفرمانِ تو کار نکُنم۔ و اِعتماد نا نمُودہ برسنِ مُخادعت و فریب در چاہ نروم۔ ع

آں بہ کہ حذر نُمایم از خِدمتِ شاہ

مِلک گُفت۔ آنچہ گُفتی۔ بصِدق و صواب مقرُوں بُود۔ و بفوائدِ حِکمت و عوائدِ فضیلت مشحُوں + و من میدانم۔ کہ بفحواے اَلْبَادِیْ اَظْلَمُ گُناہِ پسرِ من بُود۔ کہ بے سابقۂ جُرمے بچّۂ تُرا بقتل آورد۔ و تو بر سبیلِ مُکافات کہ جَزَاءُ سَیِّئَۃٍ سَیِّئَۃٌ مِثْلُھَا عِوَض راست کردی۔ و ہنُوز مِنّت دارم۔ کہ بر قتلِ او اِقدام نہ نمُودۂ۔ و ہمیں بہ نُقصانِ باصِرۂ او بسند کردۂ۔ اکنُوں نہ تُرا کراہتے مُتوجّہ است۔ و نہ مرا آزارے باقی۔ قولِ مرا باور کُن۔ و بیہُودہ در مُفارقت و مُہاجرت مکوش۔ و بداں کہ من اِنتقام را از معائبِ مرداں مے شُمارم۔ و عفو را از ہُنرہاے جوانمرداں مے شِناسم۔ ہرگز دستِ ردّ بر پیشانیٔ ہُنر نخواہم زد۔ و رُوے قبُول بجانبِ عیب نخواہم آورد۔ بلکہ مُدّعاے من آن است۔ کہ در مُکافاتِ بدی نکوئی کُنم۔ و اگر از کسے ضررے بمن عائد شود در برابرِ آں نفعے بوے رسانم۔ رُباعی

ما عادتِ خُود بہانہ جوئی نکُنیم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جُز راست روی و نیکخوئی نکنیم
آنہا کہ بجائے ما بدیہا کردند
گر دست دہد بجُز نکوئی نکنیم

قُبرہ گفت - باز آمدنِ من ہرگز ممکن نیست - کہ خردمنداں از مُصاحبتِ یارِ مُستوحش پہلُو تہی کردہ اند + و در تصانیفِ بُزُرگاں مذکُور است - کہ مزدُم آزردہ را ہرچند لُطف و دلجوئی زیادت واجب دارند - و از اکرام و احسان بہ نسبتِ ایشاں فریضہ شناسند - بدگُمانی و نفرت بیشتر شود - و بر آں تقدیر احتراز لازم باشد + قطعہ

عزیزِ من چو آزردی کسے را
مُراعاتش ممکن تا مے توانی
کہ ہرچند از تو خدمت بیش بیند
مر او را بیش گردد بدگُمانی

ملِک گفت - اے قُبرہ ! ازیں کلمات در گذر - کہ تو مرا بجائے فرزندی - بلکہ عزیز تر - و اُنسے کہ مرا با تُست - با ہیچکس از خویشاں و مُتعلّقاں نیست - کسے بہ نسبتِ کسانِ خُود بد نمیندیشد - و با مخصُوصاں در مقامِ انتقام و مُخاصمت نباشد + قُبرہ گفت - حُکما در بابِ اقربا سخن گفتہ اند - و حالِ ہر یک بہ تفصیل باز نمودہ - و پریں منوال فرمودہ - کہ مادر و پدر بمثابۂ دوستانند - و برادراں بمثابۂ رُفقا - و یاراں و خال و عم در مرتبۂ آشنایاں - و زن در مقامِ ہم صحبتاں - و دُختراں در موازنۂ خصماں - و سائرِ خویشاں در مرتبۂ بیگانگاں - اما پسر را برائے بقائے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ذِکر خواہند - و با نفس و ذاتِ خویش یکتا شناسند - و دیگرے را در حُرمت و عِزّت با او شریک نسازند - و من ہزرگز ترا بجاے پسر نتوانم بُود - و بر تقدیرِ آنکہ مرا بجاے فرزند داری - در وقتِ نزُولِ بلا و ہجُومِ آفت و عنا جانبِ مرا فرد خواہی گذاشت - کہ ہر چند کسے کسے را دوست دارد و گوید - کہ خُود را بر تو ایثار مے کنم - و بجاں در مقامِ مُضایقہ نیستم - ع

جاں چہ چیز است کہ بہرِ تو فِدا نتواں کرد

لیکن وقتے کہ فتنہ حادث گردد - و کار بداں رسد - کہ از سرِ جاں بر باید خاست - بے شبہ خُود را از مضیقِ آں خطر بہ عرصۂ سلامت خواہد کشید - و بہ ہیچ نوع نقدِ ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد + بیت

مردے باید کہ از بلا نگریزد
وز بہرِ کسے از سرِ جاں برخیزد

مگر ملک حکایتِ پیر زن و مہستی نشنیدہ ؟ و بر مضمونِ حالِ ایشاں اطّلاع نیافتہ ؟ شاہ فرمُود - کہ باز نمائے با من - کہ چگونہ بُودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ زالے کہن سال فرسُودہ حال دُخترے داشت مہستی نام - ماہِ تمام از تابِ رُخسارِ رخشانِ او رشک مے بُرد - و مہرِ جہاں افروز از عکسِ عارضِ دلربایش در عرقِ خجلت مے نشست + مثنوی

شیریں سخنے کہ ہوش مے بُرد | رونق ز شکر فروش مے بُرد
نازے و ہزار فتنہ در دہر | چشمے و ہزار گشتہ در شہر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ناگاه چشمِ زخمِ رُوزگارِ ناسازگار بداں سروِ گُلعِذار رسیده سر بر بِسترِ بیماری نهاد - و در گُلشنِ جمالش بجاے گُلِ ارغواں شاخِ زعفراں رُسته شُد - سمنِ تازه اش از تابِ حرارت بے آب - و سُنبُلِ پُر شکنش از تبِ مُحرِق بے تاب گشت ٭ بیت

چو زُلفِ مُشک ساے عنبرینش
تکسُّر یافت جِسمِ نازنینش

پیر زن گِردِ سرِ دُختر مے گشت - و از رُوے نیاز و زاری با چشمے چُوں ابرِ نَو بهاری مے گُفت - اَے جانِ مادر! جانِ مادر فِداے تو باد - و سرِ ایں شِکسته در گوشۂ محنت درمانده خاکِ پاے تو - من خُود را صدقۂ سرِ تو مے کُنم - و نیم جانے کِه دارم - براے بقاے تو فِدا مے سازم - ع

گرت دردِ سرے باشد مرا بر گِردِ سر گرداں

هر سحرگاه با ناله و آه گُفتے - خُدایا! بریں جوانِ جهاں نادیده ببخشاے - و ایں پیرِ فرتُوت از عُمر سیر آمده را در کارِ او کُن! مثنوی

از عُمرِ من آنچه هست بر جاے
بِستان و به عُمرِ او در افزاے
گرچه شُده ام چو مُوے از غم
یک مُوے مباد از سرش کم

اَلقِصّه پیره زن از آنجا کِه مِهرِ مادری و شفقتِ مادراں باشد - رُوز و شب در دُعا و زاری مے کوشید - و جانے کِه داشت - به فرزندِ دِلبند مے بخشید ٭ قضا را ماده گاوے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

از آنجا پیرہ زن از صحرا باز آمد - و بہ مطبخ درون رفت - و بہ بوئے شوربا سر در دیگ کردہ آنچہ بود - بخورد - و چون خواست - کہ سر از دیگ بیرون آرد - نتوانست ٭ گاو بے طاقت شدہ ہمچناں دیگ در سر از مطبخ بدر آمد - و ازیں گوشہ بداں گوشہ مے رفت ٭ پیر زن در وقتِ باز آمدنِ گاو در خانہ نبود - و از سرِ ایں قضیہ وقوفے نداشت - چون بخانہ درآمد - و بداں شکل و ہیئت چیزے دید - کہ گردِ خانہ بر مے آید - تصور کرد - کہ عزرائیل است - بہ تبضِ روحِ مہستی آمدہ - نعرہ بزد و بیفتاد - و بہ زارئے تمام گفت - نظم

ملکُ الموت من نہ مہستی ام
من یکے پیر زالِ مخنتی ام
گر تو خواہی کہ جانش بستانی
اندر آں خانہ است تا دانی
گر نرا مہستی است اندر کار
اینک او را ببر مرا بگذار
بے بلا نازنیں شمرد او را
چون بلا دید در سپرد او را
تا بدانی کہ نیست در خطرے
ہیچکس را ز خود عزیز ترے

و من امروز از ہمہ علائق مجرد شدہ ام - و از خلائق منقطع گشتہ ٭ و از خدمتِ تو چنداں توشہ بزد اشتم - کہ راحلۂ قوتِ من بداں گرانبار شدہ تحمل بارِ دیگر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ندارد + ع

ترسم کہ تن ضعیف است ایں بار بر نتابد

و کدام جانور را آں طاقت تواند بود - کہ گوشۂ جگر او را بآتش بیداد کباب کردہ میوۂ دلش را بباد تاراج بر دہند - و روشنائے دیدۂ او را در ظلمات فنا افگندہ راحت جانش را از پیش بردارند + و من چوں از فرزند اثر جستم کہ نور دیدۂ پر نم و سرور سینۂ پر غم بود - بر اندیشم - دریاے تاسف در موج آمدہ کشتیٔ شکیبائی را بگرداب اضطراب اندازد - و شعلۂ آتش تحیر بالا گرفتہ متاع صبر و بردباری را بہ یک بار بسوزد - قطعہ

اندر جہاں منم کہ محیط غمم مرا
پایاں پدید نیست چہ پایاں کنار ہم
گفتم بہ صبر ساحل دریا شود پدید
اکنوں شکست کشتیٔ صبر و قرار ہم

و با ایں ہمہ بجاں ایمن نیشستم - و بدیں تواضع و تملق فریفتہ شدن از روش خردمنداں دور مے دانم - لاجرم آیت یَا لَیْتَ بَیْنِیْ وَ بَیْنَکَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ مے خوانم + بیت

وصلے کہ درو ملال باشد
ہجراں بہ ازاں وصال باشد

ملک گفت - آنچہ از جانب تو وقوع یافت - اگر بر وجہ ابتدا بودے - تحرز و تجنب از صحبت مناسب نمودے - ولیکن بر سبیل قصاص کارے کردی - و بہ طریق جزا عملے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بجا آوردی - و زبانِ معدلت نیز، ہمیں حکم مے فرماید-
و حاکمِ انصاف در مقابلۂ چناں فعلے کہ از فرزندِ من
صادر شدہ - بہ چنیں مکافات امر مے نماید - پس موجبِ
ہجرت و سببِ نفرت چہ تواند بود ؟ آخر بر اندیش - کہ
پیش از ولادتِ فرزند انیسِ اوقات و مونسِ روزگارِ من
تو بودی - و چوں پسرِ من از رحمِ عدم بہ فضاے وجود
آمد - مہرِ پدری اقتضاے آں کرد - کہ بہ دیدارِ وے
انسے پدید آید - درآں مادہ او را با تو شریک کردم - و
بہ محبتِ تو و موانستِ وے عمرے برفاہیت میگذرانیدم +
و اکنوں کہ چشمِ زخمِ زماں نقصانے بہ گوہرِ باصرہ اش
رسانید - ذوقے کہ بہ دیدارِ وے داشتم - خلل پذیر شد -
امّا مسرّتِ گفت و شنید و بہجتِ صدا و ندا ے تو باقی
است - چناں ممکن - کہ ایں نیز بہ کلّی منتفی گردد - و
مرا بقیۃ العمر معتکفِ بیتُ الاحزاں باید شد - و با اندوہ
و ملال و غصّہ و کلال باید گذرانید + و مثلِ من با تو
ہماں مثلِ مطرب است و پادشاہ + قبرہ پرسید کہ چگونہ
بودہ است آں ؟

حکایت - ملک گفت - آوردہ اند - کہ پادشاہے مطربے
داشت خوش آواز و شیریں نواز - کہ بالحانِ دل فریب
پاے عقل از رکیب بیروں بردے و عنانِ تمالک از
دستِ صبر و شکیب بدر کردے +

ازو خوش گوے تر در لحن و آواز
ندید ایں چنگ پشتِ ارغنوں ساز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پادشاہ او را بغایت دوست داشتے - و پیوستہ بسماعِ نغماتِ دِل آویز و دستانہائے نشاط انگیزش خوش وقت بودے ٭ فرد

نوائے مطربے بشنو کہ صوتِ راحت افزایش
بزیر و بم چو ناہید آورد در چرخ کیواں را

و ایں مطرب غلامے قابل را تربیت مے فرمود - و در سازندگی و نوازندگی تعلیمہائے مشفقانہ مے داد - تا اندک زمانہ را کار از خواجہ بگذرانید - و آہنگ سازی و نغمہ پردازی بمقامے رسانید - کہ آوازۂ قول و غزلش از اندازۂ تصور وہم و خیال در گذشت - و از صوت و صدائے نقش او عملش مسامع جوامع اعزہ و اہالی پر گشت ٭ مثنوی

کردے بہ ترانۂ دِل آویز
بازارِ نشاط و عیش را تیز
چوں گوشۂ عود ساز کردے
ناہید دو گوش باز کردے

شاہ از حالِ غلام آگاہ شدہ بتربیت و تقویت او التفات نمود - تا بحدے کہ ندیم خاص و مقرب صاحب اختصاص گشت ٭ و شاہ ہموارہ بنغماتِ فیض بخشش کہ از مژدۂ مسیح خبر دادے - مفتوں بودے و بنوائے عودِ عالم سوزش کہ آتش در دِلہائے عشاق مے زد - آہنگِ بزم عشرت مے نمودے ٭ عرقِ حسد در دِلِ مطرب بہ حرکت آمدہ غلام را بکشت ٭ و خبر بہ پادشاہ رسید - باحضارِ مطرب فرماں داد ٭ و چوں مطرب را بہ موقفِ سیاست حاضر گردانیدند - سلطاں از روئے ہیبت با او عتاب آغاز کرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و گفت - ندانستی کہ من نشاط دوشت ام ؟ و نشاطِ من بدو قسم بود - یکے در صحبت از سازند گیئے تو - و دیگر در خلوت از نوازند گیئے غلام تو - چہ چیز ترا بریں داشت - کہ غلام را بکشتی - و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی ؟ ہمیں ساعت بفرمایم تا ترا نیز از ہماں شربت کہ غلام را چشانیدۂ - بچشانند - تا دیگر بارہ کسے بر مثلِ ایں جرأت اقدام ننماید ٭ مطرب را از قولِ شاہ سرودے بیاد آمد - و گفت - شاہا ! من بد کردہ ام کہ نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم - اما آنکہ پادشاہ مرا بکشد - و تمام نشاطِ خود ضائع مے سازد - چگونہ است ؟ پادشاہ را خوش آمد - و او را نوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد ٭ و غرض از ایرادِ ایں مثل آں بود - کہ پارۂ از طرب و خوش دلیئے من بواسطۂ فرزند نقصاں پذیر گفتہ - و تو نیز کہ سازِ فراق مے نوازی - نزدیک تر شدہ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیدہ گردد - و سینۂ رنجورم بہ ناخنِ حسرت چوں دلِ عود خراشیدہ شود - و آخر الامر یاراں را مفارقت بہ ضرورت دست خواہد داد - بارے حالا در ہنجرِ اختیاری مکوش - و دامنِ جمعیت از دست مدہ ٭ فرد

خود تمن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ
آشنایاں را ز یکدیگر جدائی مے دہد

قبرہ گفت - خشم در نہانخانۂ دل پوشیدہ است - و کینہ در زاویۂ سینہ مخفی ماندہ - و چوں کسے را بر آں اطلاع ممکن نیست - پس آنچہ زباں گوید - اعتماد را نشاید - چہ زباں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

درپس معنی از مضمونِ آنچہ در ضمیر مکنون است - عبارتے راست ادا نکند - و بیاں در فحوائے مخزوناتِ خاطر حقّ امانت بجاے نیارد - امّا دِلہا بہ حکمِ اَلْقُلُوْبُ تَتَشَاهَدُ یکدیگر را شاہدِ عدل و گواہِ راست اند ٭ فرد

حدیثِ سرِّ دِل دِل داند و بس
زبان و لب درآں محرم نباشد

و زبانِ تو درآنچہ مے گوید - دِل با او مُوافق نیست - و دِلِ تو آنچہ دارد - زباں در ادائے آں صادق نہ ٭ ع

صد جاں فدائے آنکہ زبان و دِلش یکے است

اے ملک ! من صُعُوبتِ صَولتِ تُرا نیکو شناسم - و از نہیبِ سیاستِ تو نیک باخبرم ٭ فرد

از کوہ گاہِ زخمِ گراں تر کُنی رِکاب
وز باد وقتِ حملہ سبک تر کُنی عِناں

بہ ہیچ وقت از ہیبتِ تو ایمن نتوانم بُود - و یک نفس از ضربِ سطوتِ تو آرام نتوانم گرفت ٭ و من ازآں جملہ نیستم - کہ طبیب با مردے گفت - دارُوئے چشم را بہ تو نسبت بیشتر است از دارُوئے دردِ شکم ٭ ملک پُرسید - کہ چگونہ بُودہ است آں ؟

حکایت - قُبرہ گفت - مردے نزدِ طبیب آمد - و از دردِ شکم بے قرار گشتہ در زمیں مے غلطید - و از صُعُوبتِ الم زار زار مے نالید - و دوا مے طلبید ٭ ع

اے طبیب ! آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت ٭ طبیب بطریقے کہ ارباب حکمت قانونِ معرفتِ اسباب و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

علامات را مُقدّم دارند- تا بعد از تشخیصِ مرض به علاجے کامل کہ سببِ شفاے عاجل تواند شُد- اِقدام نمایند- از وے پُرسید اِمروز چہ خوردۂ ؟ مردِ سادہ دِل گُفت- پارۂ نانِ سوختہ خوردہ ام- و بداں غذا کہ مشابۂ انگشت بُود- تنوُرِ معدہ را تافتہ + طبیب بملازماں فرمود- کہ داروئے کہ چشم را جلا دِہد- و روشنیٔ بصر بیفزاید- بیارید تا چشمِ ایں کسے را داروُ کشم + آں شخص فریاد بر کشید-

بیت

کآخر چہ محلِ ہزل بازی اشت
وقتِ اجل اشت و جاں گدازی اشت

اے طبیب! سخریّہ بر طرف نہ و استہزا بگذار- من از دردِ شکم مے نالم- و تو جواہر داروُ در چشمِ من میکشی- داروُے دِیدہ را با دردِ شکم چہ نسبت ؟ طبیب گُفت- میخواہم کہ چشمِ تو روشن شوَد- و سیاہ از سفید فرق توانی کرد- تا دیگر نانِ سوختہ نخوری- پس ترا علاجِ چشم از مداواتِ شکم لازم تر اشت + و غرضِ من از ایرادِ ایں مثل آنست- تا ملِک تصوُّر نکُند- کہ من از جملۂ آنہا ام- کہ سوختہ از ساختہ باز نشناسم- و خام از پختہ امتیاز نکُنم + بیت

بحمدِ اللہ کہ در دانش چُنانم
کہ خیر از شر جُدا کردن توانم

ملِک گُفت- میانِ دوستاں ازیں نوع کہ ترا با من واقع شدہ- بسیار حادث مے گردد- و امکاں ندارد- کہ راہِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مُخاصمت بکُلّی از میانِ مردُم بر اُفتد - و طریقِ نزاع و جِدال مسدُود گردد - امّا ہرگہ بنورِ عقل آراستہ است - و بزیورِ خرد مُتحلّی - حسبُ المقدُور در اِطفایِ نائرۂ غضب مے کوشد - و چندانکہ مے تواند - آبِ حِلم بر آتشِ خشم میریزد - و مے داند کہ در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچہ بغایت تلخ نماید - حلاوتِ مسرّت مُندرج است ٭ و تحمّل نمودن بر مشقّتِ بُردباری ہر چند مزاج زہر دارد - تریاقِ بہجت را مُتضمّن است ٭ مثنوی

غُصّہ مخور زانکہ شقاوت دروست
خشم فرو خور کہ حلاوت دروست
شعشعۂ برق در آزردن است
قاعدۂ بحر فرو خوردن است
سینۂ دریا نشود پُر غُبار
گرچہ کہ باراں کندش سنگسار

قِصّہ گفت - ایں مثل مشہور است - ہرکہ آساں گیرد - دُشوار اُفتد - ایں کارِ دُشوار را آساں نتواں گرفت - و دریں امرِ صعب تہاوُن نشاید ورزید ٭ و من عُمر در نظارۂ مُہرہ بازیٔ چرخِ شعبدہ انگیز تلف ساختہ ام - و نفائسِ اوقات بہ تفرّجِ بُوالعجبیہاے دہرِ حُقّہ باز در باختہ ٭ ہرآیینہ از ذخائرِ تجربہ اِستظہارِ وافر حاصل شُدہ باشد - و بہ مکاسبِ رکیاست و سرمایۂ فہم و فراست سُودے تمام بدست آمدہ - و بحقیقت شناختہ ام - کہ شریرِ اختیار و شرارۂ اقتدار بناے عہد و پیماں را مے سوزد - و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سوزنِ نخوتِ کامگاری بہ رشتۂ سطوت و جباری دیدۂ آرزم و وفا را مے دوزد - و آنجا کہ شیرِ ہیبتِ شہریاری دمِ انتقام بر زمیں زند - تملق و روباہ بازی فائدہ نخواہم داد - ہماں بہ کہ خود را خوابِ خرگوش ندہم - و از خوے پلنگی ہراساں شدہ چوں آہو راہِ بیاباں گیرم - کہ خصمِ ضعیف را ہیچ وجہ با دشمنِ قوی مجالِ منازعت نیست + چنانچہ آں پادشاہ برائے دشمنِ خود دریں باب مثلے ایراد کردہ است + ملک پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ در دیارِ ترکستان پادشاہے بود - کہ ہمائے ہمتِ بے ہمتائے او سایۂ صلاح و جناحِ فوز و نجاح بر مفارقِ عالمیاں مبسوط ساختہ - و عنقائے لوائے با اعتلایش سرِ رفعت از آشیانۂ طاؤسِ ریاضِ سپہر گذرانیدہ - عدلِ کاملش مہماتِ ملکداری را انتظامِ تمام ارزانی داشتہ - و بذلِ شاملش مصالحِ شہریاری را از روئے اہتمام بہ اتمام رسانیدہ +

مثنوی

خسروِ تاج بخش تخت نشاں
بر سرِ تاج و تخت گنج فشاں
در جہانگیری و جہانبانی
جمِ وقت و سکندرِ ثانی

یکے از ارکانِ دولت را خدشۂ در ضمیر پدید آمدہ روئے از سدۂ سپہر اشتباہِ شاہ بتافت - و یکے از دشمنانِ ملک را فریب دادہ در مقامِ محاربہ و مخاصمہ آورد + و چوں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شاہ دانشت - کہ دشمن روئے اطاعت از قبلۂ انقیاد برتافتہ
و وسوسۂ عصیاں و دغدغۂ طغیاں در بنیادِ اعتقادش راہ
یافتہ - با سرے پُر جوش از سودائے خام خیالِ سرداری
و سرورِی مے پزد - و با دلِ پُر کینہ از کدورتہائے دیرینہ
تمنّائے کامگاری و برتری مے پرورد - نامۂ مشتمل بر نصائح
مشفقانہ - و صحیفۂ منطوی بر مواعظِ ملوکانہ نزدیک وے
فرستاد + و خصم مغرور از غایتِ نخوت و غرور بداں
التفاتے نکرد - و بہ کمتر دعوت ہر کجا تصویرِ گروہے
سرگرداں بود - بجانبِ خود جذب مے فرمود + بیت

پراگندۂ چند را گرد کرد | | کہ ناورد جویند روزِ نبرد

القصہ چوں پادشاہ دید - کہ نوشداروئے ملایمت مزاجِ
کثیفِ ایشاں را کہ از منہجِ اعتدالِ حقیقی بکلّی منحرف
شدہ - اصلاح نمے تواند کرد - بدینگونہ پیغامے فرستاد - کہ
من و تو بشیشہ و سنگ مانیم - خواہ سنگ بر شیشہ زن -
و خواہ شیشہ بر سنگ - کہ در ہر دو حال شیشہ خواہد شکست -
و سنگ را آسیبے نخواہد رسید + از ایرادِ ایں مثل فائدہ
آنست - کہ بر ضمیرِ منیرِ شاہ روشن گردد - کہ من نیز
حکمِ شیشہ دارم - و با خصمِ سلطانی کہ چوں سنگ پایدار
و خصم شکن است - ملاقات کردن نیارم + فرد

بہ بتانِ آہنیں دل نشوی دلا مقابل
کہ تو آبگینہ داری و نۂ حریفِ سنداں

ہر چند کہ ملک در مقامِ ملاطفت است - و میخواہد - کہ
بہ سکنجبینِ اعتذارے صفرائے وحشت را تسکیں دہد - امّا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در مذہبِ خرد قبولِ عذر ارباب حقد و حسد حرام است۔ و طلبِ صلح اصحابِ عداوت را بہ ردّ و انکار جواب دادن امرے واجبُ الالتزام + قطعہ

زِ دوستانِ سخندان شنیدہ ام پندے
کہ بر ملایمتِ دشمن اعتماد مکن
چو اعتقادِ مضرّت بخصم پیدا شد
مشو فریفتہ و فسخ اعتقاد مکن

ملک گفت بمجرّدِ گمانے انقطاعِ صحبت و بر انداختنِ دوستی روا نباشد۔ و بہ مظنّۂ کہ از وہم زاید۔ رفیق را بہ سوزِ فراق مبتلا ساختن نشاید۔ معرفتِ قدیم و صحبتِ مستقیم را باندک شائبہ بر طرف نہادن و سررشتۂ عہدِ یاری و پیمانِ دوستداری را بجزوے خدشہ از دست دادن طریقِ ارباب تحقیق نیست + قطعہ

وفائے عہدِ تو ایں بود من ندانستم
نویدِ مہرِ تو کیں بود من ندانستم
ہمہ سخن چو دلِ خویش سخت مے گوئی
دلِ تو سخت چنیں بود من ندانستم

آخر صفتِ وفاداری در سگے کہ از ہمہ جانوراں بہ قدر حقیر تر و بہ منزلت خسیس تر است۔ یافت مے شود۔ تو چرا از عرصۂ بے وفائی قدم باز پس نمے کشی۔ و پیمانے کہ در صحبت و مودّتِ ما بستۂ۔ بپایاں نمے بری + ع

وفائے عہد نکو باشد ار بیاموزی

قبرہ گفت۔ من چگونہ بنیادِ وفا نہم؟ ازآں جانب ارکانِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہمواداری مُنہدِم است - و آثارِ حُسنِ عہد بکُلّی مُنعدِم + و
اِمکاں ندارد - کہ مَلِک مُوجِباتِ وحشت را فِرو گُذارد - و از
ترصّدِ فُرصتِ مُکافات اِعراض نماید + و حالا چُوں بہ زور و
قُوّت بر من دست نے تُواند یافت - میخواہد - کہ مرا بمکر و حِیلہ
در قبضۂ اِنتِقام کشد + و بباید تا رسید از کِینۂ کہ در ضمائرِ
مُلُوک مُتمکّن گردد - چہ ایشاں بہ نخوتِ سلطنت در بابِ اِنتقام
مُتعصّب باشند - و چُوں فُرصت یابند - بہ ہیچ تاویل مجالِ
حُجّت گوئی و عُذر خواہی ندہند + و مثلِ کِینہا در سینہا
چُوں انگشتِ فسُردہ باشد - اگرچہ حالے اثر ظاہر نگذراند -
چند انکہ شرارۂ غضبی بوئے رسد - افروختہ گردد - و فُروغِ خشم
بالا گرفتہ جہانے را بسُوزد - و دُودِ اِنتقام از سرِ آتشِ کِینہ
خیزد - پس دِماغہا را خُشک ساختہ بسیار دیدہ ہا تر گرداند +
و مُمکِن نیست - کہ تا ذرّہ از انگشتِ کِینہ در کانُونِ سینہ
باقی ماند - از مضرّتِ شُعلۂ خشم ایمن تُواں بُود + ع

چُوں خشم زند شُعلہ تر و خُشک بسوزد

مَلِک گُفت - عجب حالتیست - کہ تو دریں باب بر یک طرف
اُفتادۂ - و جانبِ دیگر را از دست دادۂ + چرا نشاید - کہ
مُقدّماتِ وحشت بمیانِ اُلفت مُبدّل گردد؟ و بعد از کدُورتِ
مُجادلت صفائے مُخالصت پدید آید + قُبّرہ گُفت - اگر کسے تُواند -
کہ در مُراعاتِ جوانبِ لُطفے تمام بجائے آورد - و در طلبِ
رِضا و فراغِ دوستاں سعے بپیوندد - و در وُصُولِ منافع بدیشاں
و دفعِ مضار و مکارہ از ایشاں مُعونتے و مظاہرتے واجب
دارد - مُمکِن است کہ آں وحشت از میانہ مُرتفع گردد - و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہم کینہ جوے را صفائی حاصل آید - و ہم دلِ خائف بنسیم امن مُروّح شود - و من ازآں عاجز ترم - کہ ازیں ابواب آنچہ اصلِ حقد را زائل گرداند - و طریقِ اُلفت و مُوافقت را زائد سازد - تُوانم اندیشید - یا بر خاطرِ تُوانم گذرانید + و اگر باز بخدمت مُراجعت کنم - پیوشتہ در ہراس و مخافت خواہم بُود - و ہر ساعت بتازگی مرگے مُشاہدہ خواہم کرد - پس ازیں مُراجعت مُجانبت وزیدن و معاودت را بہ مُباعدت تبدیل نمودن اَولےٰ + فرد

از درختِ بخت چُوں نشگُفت گُلہاے وِصال
در بیابانِ جُدائی خار ہم در پا خُوش است

ملک گُفت - ہیچکس بر نفع و ضرر در حقِّ کسے بے ارادتِ باری عزّ اِسمُہٗ قادر نباشد - و از اندک و بسیار و خُرد و بُزرگ آنچہ در وُجُود آید - جُز بتقدیرِ ازلی و سابقۂ حُکمِ لم یزلی نمے تُواند بُود + و چُنانکہ دستِ مخلُوق از اِیجاد و اِحیا قاصر است - اِفنا و اِماتت نیز از جہتِ وے مُتعذّر باشد - و عملِ پسرِ من و جزاے تو بقضاے ربّانی و مشیّتِ یزدانی نفاذ یافتہ است - و ایشاں درمیانۂ اِجراے آں حُکم را سببے بیش نبُودند - ما را بمقادیرِ آسمانی مُواخذت منماے - و بمُقدّراتِ اِلٰہی سرزنش مکُن - و بقضاے خُدا راضی شو + رُباعی

بجُز رِضا بہ قضاے خُدا نمے شاید
بغیرِ صبر بہ وقتِ بلا نمے شاید
ازآنچہ رفت قلم سر مکش وگرنہ بیا
بروں رَو از خطِ او اگر ترا نمے شاید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قیرّہ گفت - عجزِ آفریدگاں از دفعِ قضاے آفریدگار ظاہر و مُقرّر است - و بر صفحاتِ تصوّراتِ اہلِ تصدیق ایں قضیّہ مُوضّح و مُصوّر - کہ انواعِ خیر و شرّ و اصنافِ نفع و ضرر بر حسبِ ارادت و مُقتضاے مشیّتِ خداوندِ جلّ ذِکرُہٗ نافذ مے گردد - و بہ جہد و کوششِ خلق دفع و منعِ آں یا تقدیم و تاخیر درآں صورت نبندد +

فرد

کسے زِ چُون و چرا دم نمے تواند زد
کہ نقشبندِ حوادث ورائے چُون و چرا ست

و با آنکہ جمہورِ عُلما بریں معنی اتّفاق نمودہ اند - ہیچ کس نگفتہ است - کہ جانبِ حزم و احتیاط را مُہمل باید گذاشت - و محافظتِ نفس از مکارہ و آفات در توقّف باید داشت - بلکہ گفتہ اند - اسبابِ ہر چیز رعایت باید نمود - و اتمامِ اُمور بہ مُسبّب الاسباب تفویض باید فرمود + مثنوی

منتے بنہاد ز اسباب و طُرق
طالباں را زیرِ ایں نیلی نُتق
اے گرفتارِ سبب بیروں مپر
لیک عزلِ آں مُسبّب ظن مبر
با سببہا از مُسبّب غافلی
سُوے ایں رُو پوششہا زاں مائلی

و نکتۂ اعقِل و توکّل مؤیّدِ ایں قول است - ع

با توکّل زانوے اُشتر بہ بند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ملک گفت - ملخص رایں مقالات ہمان است - کہ من خواہان ملاقات تو ام - و آرزومندیٔ صحبت تو در ضمیر خویش فراواں مے یابم - و با رایں ہمہ اشتیاق کہ از جانب من واقع است - از طرف تو جز مقدمات ملال فہم نمے رود +

فرد

تو ملولی ز ما و ما مشتاق
دل بدل مے رود چہ حال است رایں

قرہ گفت - کہ اشتیاق تو در آن است - کہ دل خود را بکشتن من شفا دہی - و حال آنکہ نفس من حالا رغبت نوشیدن شربت اجل و میل پوشیدن لباس فنا ندارد - و تا عنان مراد بدست است - از قبول آں ابا مے نماید - و احتراز از آں عین صواب مے بیند + ع

سر بار دگر ز تن نہ روید نہ کنے است

و من امروز از دل خویش بر عقیدۂ ملک استدلال توانم کرد - چہ اگر قدرت و استطاعت یابم - جز ہلاکت قرۃ العین پادشاہ راضی نمے شوم - و مے دانم - کہ شاہ نیز بوا سطۂ ملال فرزند جز ہلاکت من نخواہد طلبید + و بر مکنون ضمیر مصیبت زدگاں کسے وقوف یابد - کہ بر آتش آں غم سوختہ باشد - و ہم ازاں بلیت شربت تلخی تجرع کردہ - مدعیان آسودہ ازیں حال غافل اند - و ناز پروردگان راحت دیدہ از پیرایۂ درد عاطل + فرد

اے ترا خارے بپا نشکستہ کے دانی کہ چیست
حال شیرانے کہ شمشیر بلا بر سر خورند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و بہ چشمِ خرد مے بینم - کہ ہرگاہ ملک را از بینائیِ پسر یاد آید - و من از نورِ دیدۂ خود بر اندیشم - تفاوتے در باطنہا ظاہر خواہد شد - و تغیرّے در مزاجہا روے خواہد نمود - و تواں دانست - کہ ازاں چہ زاید ؟ و در آں زماں چہ حالہا روے نماید ؟ و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت - و دوری لائق تر از قربِ صوری +

ع صحبت چو چنین است جدائی خوشتر

ملک گفت - چہ خیر تواند بود در آں کس کہ از جزعہاے دوستاں اعراض نتواند نمود ؟ و از سرِ حقد و آزار بر نتواند خواست ؟ و مردِ فرزانہ و خردمندِ یگانہ بر آں قدرت دارد - کہ از مکافاتِ مجرماں چناں گذرد - کہ مدتِ العمر بداں رجوع ننماید - و بہ ہیچ وقت بر صفحۂ دلِ او از اندک و بسیارِ آں نشاں یافت نشود - و استغفارِ گنہگاران و اعتذارِ بدکرداراں را بہ اختراز تمام تلقی نماید + بدترینِ بداں آنست - کہ عذر نہ پذیرد - و کینۂ عذر خواہ در دل گیرد + و من بارے ضمیرِ خویش را در آنچہ گفتم - صافی مے یابم - و از سورتِ خشم و حدّتِ غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے نمے بینم - و ہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح کردہ ام - و دانستہ ام - کہ ہر چند گناہ بزرگ باشد - صفتِ عفو ازاں بزرگتر خواہد بود +

فرد

گر عظیم است از فرودستاں گناہ
از بزرگاں عفو کردن اعظم است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

قُبّرہ گُفت - ایں ہمہ ہست - امّا من مردِ گُنہگارم - و مُجرِم ہمیشہ ترساں بُوَد + و مثلِ من مثلِ کسے است - کہ در کفِ پاے او جراحتے باشد - اگر او بہ قُوّتِ طبع بیباکی کُند - و شبِ تیرہ در سنگستاں رفتن جائز شُمُرد - امّا چارہ نیست از آنکہ آں ریش تازہ گردد - و پاے او از کار باز ماند - بہ مثابۂ کہ بر خاکِ نرم رفتن نیز مُتعذّر باشد - و نزدِ یکئے من بہ خدمتِ ملک ہمیں مزاج دارد - و بہ وجہِ شرع و قانونِ ملّت اجتنابِ من ازاں فرضِ عین است + و حکما گُفتہ اند - سہ تن از روشِ حکمت دُور اند و از منہاجِ دانش بر طرف - اوّل کسے کہ بر قُوّتِ ذاتِ خُود اعتماد کُند - و ہر آئینہ چُنیں کس خُود را در مہالک افگند - و تہوّرِ او سببِ ہلاکِ او گردد + دُوم آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد - و چنداں تناوُل نماید - کہ معدہ از ہضمِ آں عاجز آید - و ایں کس بے شُبہہ دُشمنِ جانِ خُود باشد + سُوم شخصے کہ بہ گُفتارِ خصم در غُرُور اُفتد - و بہ قولِ کسے کہ ازو ایمن نتُواند بُود - فریفتہ شوَد - بیشک انجامِ کارِ او بہ خسارت و ندامت انجامد + بیت

مشو ایمن از حیلۂ دُشمناں
بیندیش و بر تاب از آں سُو عناں

ملک گُفت - اے قُبّرہ! ہر چند از درِ مُلاطفت در مے آیم - و راہِ صواب و نصیحتہاے دوستانہ بہ تو مے نمایم - تو ہمچُناں بر خرافت خُود ماندۂ - و دامنِ قبُول از استماعِ مواعظ افشاندۂ - و نصیحت در بارۂ کسے کہ قبُول نخواہد کرد -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بے فائدہ است - چنانکہ نصیحت کردنِ آں زاہد گرگ را -
قبّرہ پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ مردے زاہد نیک سیرت
کہ اوقاتِ شریفش بقد از اداے وظائف و اوراد جز
بہ موعظتِ عباد مصروف نبودے - در صحرائے مے گذشت -
گرگے دید دہن حرص و شرہ گشادہ - و دیدۂ آز بہ راہِ
طلب نہادہ - ہمگی ہمت بر آں وقف کردہ - کہ بے گناہے
را بیازارد - و جانورے را بیجاں کردہ بہمتِ خوشنودیٔ
نفسِ نافرماں ازو بہرہ بردارد ؛ فرد

ستیزہ کارِ بیداد گر نگر کہ بہ جہل
رساند از پئے یک سود صد زیاں بہ کسے

زاہد کہ او را بداں حال دید - و از صفحۂ پیشانیٔ او
نقشِ جور و ستم مطالعہ فرمود - از آنجا کہ شفقتِ ذاتی
و مرحمتِ جبلّیٔ او بود - پند دادن آغاز نہاد - و گفت -
زنہار پیرامنِ گوسپندِ مردماں نگردی - و قصدِ مظلوماں
و بیچارگاں نکنی - کہ عاقبتِ بیدادی مودّی بہ عقوبتِ
الٰہی باشد - و خاتمتِ ستمگری بہ نکال و عذابِ آں جہانی
کشد ؛ **مثنوی**

ہر کہ آرد بینِ ظلم پیش نہاد
بند بر دست و پاے خویش نہاد
چند روزے اگر سر افرازد
دہرش آخر ز پا در اندازد

ازیں مقولہ سخناں مے گفت - و بر تزکِ ستم بر گوسفندانِ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مردم مبالغه از حد مے برد ٭ گرگ گفت در مواعظ اختصار فرماے - کہ در پس رایں ہمیشہ رمہ مے چرد - و تو سم - کہ فرصتِ گوشفند بردن فوت شود - و آنگاہ حسرت فائدہ ندہد ٭ و غرض از ایرادِ رایں مثل آن است - کہ چند اپنچہ ترا پند مے دہم - تو ہماں بر سرِ کارِ خودی - و بداں سخن مختلفت نمے شوی ٭ بیت

تمن کہ اہلِ مروت سخن شنو باشند
ہزار سال بہ یک نکتہ در گرو باشند

قبرہ گفت - من نصیحت گوش کردہ ام - و از مواعظِ خرد پند گرفتہ - عاقل آں را مے شناسم - کہ پیوستہ درِ حذر گشادہ دارد - و آئینۂ تجربہ در پیش نہادہ ٭ من اینجا کہ آمدہ ام - از غایتِ خوف و نزع است - عاقلانہ بر سرِ راہِ گریز ایستادہ ام - و سفرے کہ کس را بر من دست نباشد - پیشِ چشم کردہ ٭ و بیش ازیں بر من توقف کردن حرام است - و دریں حیرت و تردد گذرانیدن موجبِ ملام - رچہ مے دانم - کہ خونِ مرا ملک حلال دارد - و آنچہ در شرعِ مروت مخطور است - مباح پندارد - پس اقامتِ من مکروہ است - و بہ زودی رحلت نمودن واجب ٭

ع رفتم کہ ازیں زیادہ بودن خوش نیست

ملک گفت - ترا رایں جا اسبابِ معیشت آمادہ است - و درہاے راحت و فراغت بر روے دل گشادہ - مشقتِ سفر اختیار نمودن و برائے انتظامِ معاش متردد بودن ہیچ وجہے ندارد ٭ قبرہ جواب داد - کہ ہر کہ پنج خصلت را بضاعت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

راہ و سرمایۂ عمر سازد۔ بہر جا کہ رود۔ اغراضش حاصل
است۔ و بہ ہر جا کہ توجّہ نماید۔ فوائدِ رُفقا و مُصاحبان
بدو واصل۔ اوّل از بدکرداری بر طرف بودن۔ دُوم
نیکو کاری را شعارِ خود ساختن۔ سوم از مواقعِ تہمت پہلو
تہی کردن۔ چہارم مکارمِ اخلاق را مُلازم گرفتن۔ پنجم
آدابِ مُعاشرت را در ہمہ اوقات نگاہداشتن۔ و کسے کہ جامع
ایں خصال باشد۔ او را ہیچ جا غریب نگذارند۔ و وحشتِ
غربتش بہ راحتِ مُوانست مُبدّل سازند ؛ ع

دانا بہیچ شہر و ولایت غریب نیست

و عاقل چُوں در شہرِ مولد و منشاے خود و میانِ اقربا و
عشائر ایمن نتواند بود۔ بہ ضرورت فراقِ دوستاں و مُتعلّقاں
اختیار باید کرد۔ چہ ایں ہمہ را عوض مُمکن است۔ و ذاتِ
او را عوض صورت نہ بندد ؛ رقطعہ

اگر ترا بہ وطن نیست کارہا بمراد
ازیں خانۂ عظلت مشو ز بیہوشی
سفر نماے کہ بے دوشتے نخواہی ماند
بہر مکاں کہ روی و بہر زمیں کہ رسی

ملک گفت۔ رفتنِ تو تا کے خواہد بود۔ و چہ مقدارِ زماں
توقّف خواہی نمود ؟ قُبرہ گفت۔ اے ملک! رفتنِ مرا باز
آمدن توقّع مدار۔ و مُعاودت ازیں سفر خیال مبند ؛ و
نیک مانند است ایں سوال و جوابِ ما بہ حکایتِ عرب و
ناقہ ؛ ملک پُرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت۔ گفت۔ آوردہ اند۔ کہ عربے بیاباں نشیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ شہرِ بغداد در آمد ÷ دُکّانِ نانوائی رسید - کہ گردہا چُوں قُرصِ قمر از اُفقِ منبر طلوع کردہ - و کاک با فروغ سماک قدم بر دروۂ دُکّاں نہادہ - حُسنِ شمسی پنجۂ حیرت بر رُخِ آفتاب کشیدہ ÷ و شورِ سنگ پُختہ گریبانِ نانِ خشک دریدہ ÷ رقطعہ

فرازِ منبرِ خبّاز قُرصِ گرم پنداری
کہ خورشیدِ جہانتابست طالع گشتہ از گردوں
تنورِ نانوا نارِ خلیلُ اللہ را ماند
کزو ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گُل بیروں

حاصلُ الامر عرب بیچارہ کہ بوئے ناں رمقِ حیات یافتے - چُوں رُوئے ناں دید - جُبّۂ صبر چاک زد - و پیشِ نانوا آمدہ گفت - اَے خواجہ! چند بستانی - کہ مرا سیر ناں بسازی ؟ نانوا با خود تاملے کرد - کہ ایں کس بہ یک من ناں سیر شود - غایتش دو من و از سہ من تجاوز نتواند کرد ÷ گفت - نیم دینار بدہ - و چندانچہ بتوانی - ناں بخور ÷ عرب نیم دینار بداد - و بر لبِ دجلہ بنشست ÷ نانوا ناں مے آورد - و عرب بآب تر کردہ مے خورد - تا بہا از نیم دینار بگذشت - و بہ چہار دانگ رسید - و ازاں ہم متجاوز شدہ دینار تمام شد ÷ نانوا را تحمّل نماند و گفت - یا اخا العرب بداں خدائے کہ ترا قوّتِ ناں خوردن بریں وجہ کرامت فرمود - با من بگوے - کہ تا کے ناں خواہی خورد؟ عرب جواب داد - کہ اَے خواجہ! بلے صبری مکن - تا ایں آب مے رود - من نیز ناں مے خورم ÷ و غرض ازیں مثل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آن است - کہ ملک معلوم فرماید - کہ تا آب حیات در مجاریٔ بدن جاری است - از تناولِ لقمۂ بیم و ہراس چارۂ ندارم - و از مائدۂ وصال فائدہ برداشتن محال مے پندارم + و روزگار میان ما مفارقتے افگندہ کہ موصلت را در حوالیٔ آں مجال نیست - و زمانہ رشتۂ مصاحبتِ ما بہ نوعے گسیختہ گرداینید - کہ اندیشۂ اتصال جز خیالِ محال نہ + و پس ازیں ہرگاہ کہ شوقے غالب خواہد شد - اخبارِ سعادت آثارِ ملک از نسیم سحر خواہم پرسید + و جمالِ با کمالِ شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید + فرد

گر وصالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم
کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بگشود - و دانست - کہ آں مرغ زیرک بہ دام نیاید - و داعیۂ انتقام از خلوتخانۂ عدم بہ صحرائے وجود نخرامد - بارے دیگر دانۂ مکر پاشیدن گرفت - و انواعِ عہد و میثاق درمیاں آورد + قبرہ گفت - اے شاہِ جواں بخت ! و زیبندۂ تاج و تخت ! ہر چند بنائے کرامت را تمہید رہی - و اصنافِ عاطفت در بابِ ایمنی و سلامتی ارزانی داری - و آں را بہ عہود پسندیدہ و مواثیقِ شایستہ مؤکد گردانی - ممکن نیست - کہ حلقۂ خدمت در گوش کشم - و غاشیۂ ملازمت بر دوش افگنم + ع

سخن ضائع مکن دیگر کہ با ما در نمے گیرد

ملک دانست - کہ بسوزنِ حیلت خارِ وحشت از پائے دلِ قبرہ بیروں نتواں کرد - و بیتر از شست رفتہ بزورِ بازوئے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غدر بہ دست نتواں آورد ٭ ملک گفت - اے قبرہ ! دانستم کہ از بوستانِ وصال جز بوے بمشامِ آرزوے نخواہد رسید - و بچہرۂ صحبت جز در آئینۂ اُمید نخواہد نمود ٭ رباعی

آں رفت کہ در بجوے طرب آبے بود
یا در سرِ زلفِ آرزو تابے بود
دردا کہ زمانِ عیش و دورانِ وصال
بگذشت چنانکہ گویا خوابے بود

امّا طمع آں دارم - کہ بر سبیلِ یادگار دو سہ کلمہ کہ از تکرارِ آں آثارِ سعادت بر اوراقِ روزگار مشاہدہ رود - بفرمائی - و بصیقلِ نصایح دوستانہ زنگارِ غفلت از مرآتِ خاطرِ من کہ بہ غبارِ ملال تیرگی پذیرفتہ - بزدائی ٭ فرد

ز بہر ما سخنے یادگار خویش بگوے
کہ بہتر از سخنِ خوب یادگارے نیست

قبرہ گفت - اے ملک ! کارہاے جہانیاں بر وفقِ تقدیر ساختہ مے شود - و درآں بزیادت و نقصاں و تقدیم و تاخیر کسے را مجالِ تصرّف ندادہ اند - ہیچکس نتواند شناخت کہ منشورِ سعادت بر نامِ او رقم زدہ اند - یا او را در جریدۂ اہلِ شقاوت داخل کردہ - لیکن بر ہمگناں واجب است - کہ کارہاے خود را بر مقتضاے رایے صائب بردارند - و در مراعاتِ جانبِ حزم و احتیاط غایتِ جہد بجاے آرند - اگر تدبیر موافقِ تقدیر آمد - خود بر سریرِ اقبال و مسندِ جاہ و جلال تمکّن دارد - و اگر قضیّہ منعکس گردد - ہم دوستاں عذرے پذیرند - و ہم طاعناں مجالِ وقیعت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نے یابند ÷ رقطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق است ولے
بہیچ حال تو تدبیر خود رفرو مگذار
کہ گر موافق حکم قضا شت تدبیرت
بکام دل شوی از کار خویش برخوردار
وگر مخالف آن است داردت معذور
کسے کہ دارد از انوار عقل استظہار

و دیگر بباید دانست - کہ ضائع ترین مالہا آن است - کہ ازاں انتفاعے نباشد - و غافل ترین ملوک آں کہ در حفظ ممالک و ضبط رعایا اہتمام نہ نماید - و لئیم ترین دوستاں آں کہ در حال شدت و نکبت جانب دوست را فرو گذارد - و نابکار ترین زناں آں کہ با شوہر نسازد - و بد ترین فرزنداں آں کہ از اطاعت پدر و مادر ابا نماید - و ویراں ترین شہرہا آں کہ درو ایمنی و ارزانی نباشد - و ناخوش ترین صحبت ہا آں کہ مصاحباں را دل باہم راست نباشد - و چوں شائبہ در صحبت من و یک پدید آمدہ - نزدیک آں انسب است - و مقالات مخالطت را بہ کلمات مودعت بدل ساختن بصواب اقرب ÷ رباعی

رفتیم وداع ما ز دل باید کرد
وز آب دو دیدہ خاک گل باید کرد
گر بر دیدی ہمہ نکو باید گفت
در دردِ سرے بود بحل باید کرد

بریں کلمہ سخن بآخر رسانید - و از شرفہ ایواں پرداز نمودہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بجانبِ صحرا پرید + ملک انگشتِ تحسّر بدندانِ تحیّر گزیده بسیارے تاسّف خورد - و با ملالے از قیاس و وہم افزوں و اندوہے از سرحدِّ فہم بیروں روے بکوشک نہادہ میگفت -

قطعہ

کجا گویم کہ با ایں دردِ جانسوز
طبیبم قصدِ جانِ ناتواں کرد
میانِ دشمناں چوں تواں گفت
کہ یارِ ما چنیں گفت و چناں کرد

این است دانستانِ حذر از مکامنِ غدرِ ارباب حقد و احتراز از تصدیقِ تضرّع و نیازِ ایشاں - و بر دوشیزۂ زرق آمیزِ خصماں اعتماد ناکردن - و بہ خداع و فریب کہ برائے طلبِ انتقام کنند - مغرور ناشدن + و بر عاقل پوشیدہ نماند - کہ غرض از بیانِ ایں سخناں ہمان است - کہ خردمند در حوادثِ دہر و نوائبِ زماں ہر یک را مرشدِ راہِ نجات داند - و بنائے کار بر مقتضائے عقل و تدبیر نہد - و بہ ہیچ وجہ بر دشمنِ آزردہ اعتماد نکند - و از آفتِ حیلہ و مخافتِ مکرِ او ایمن نہ نشیند + رباعی

خواہی کہ نباشی بہ غم و رنج قریں
بشنو سخنِ پاک تر از دُرِّ ثمیں
از دشمنِ آزردہ تغافل منمائے
وز صاحبِ کبر و کینہ ایمن منشیں

DHANPAT RAI MEHRA

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitzed by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اِنتخاب از ابُوالفضل

دستُورُ العملِ حضرتِ شاہنشاہی بہ عُمّالِ ممالکِ محرُوسہ و مُتصدّیانِ مُہمّاتِ مرجُوعہ

ایں منشُورُ الادبِ ظلِّ الٰہی و دستُورُ العملِ کارآگاہی از منبعِ عاطفت و معدنِ رافتِ شاہنشاہی صُدُور یافتہ۔ کہ مُنتظمانِ کارآگاہِ سلطنت و کارپردازانِ بارگاہِ خلافت از فرزندانِ اقبال مند و نوبینانِ اخلاص منش و اُمرائے عالی قدر و سائرِ منصبداراں و عاملاں و کوتوالاں بہ ایں روش عمل نمُودہ در انتظامِ امصار و قریات و سائرِ کثرات فرماں پذیر باشند ٭ اوّل بطریقِ اجمال آنکہ در جمیعِ کارہا از عادات و عبادات رضائے الٰہی را جویاں باشند۔ و نیازمندِ درگاہِ ایزدی بُودہ خُود را و غیر را منظُور نداشتہ شُروع در آں کار کُنند ٭ دیگر آنکہ خلوت دوست نباشد۔ کہ آں طرزِ درویشانِ صحرا گزین است و پیوستہ با عام نشستن و در کثرت بُودن عادت نکُنند۔ کہ طریقِ اہلِ بازار است۔ و بالجملہ در مانند و بُود توسّط و میانہ روی بکار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

برد- و سررشتهٔ اعتدال از دست ندهد- یعنی نه کثرت کثرت گزیند و نه وحدت وحدت ÷ و بزرگ کردهای ایزد بیچوں را عزیز دارد ÷ به بیدارئ صبح و شام و نیم شب و روز عادت کند ÷ و در هنگامے که کار خلق خدا نباشد- بمطالعهٔ کتب ارباب صفوت و صفا مثل کتب علم اخلاق که طب روحانی است و خلاصهٔ جمیع علوم است- چوں اخلاق ناصری و منجیات و مهلکات احیا و کیمیاے سعادت و مثنوے مولوے روم مشغولی کند- تا از غایت مراتب دیں داری آگاه شده در تسویلات ارباب تزویر و خداع از جاے نرود- که بهترین عبادات الٰهی در نشاے تعلق سرانجام مهام خلائق است- که دوستی و دشمنی و خویشی و بیگانگی را منظور نداشته به گشاده پیشانی به تقدیم رساند ÷ و به فقیراں و مسکیناں به تخصیص گوشه نشیناں و مجردان که در خروج و دخول بسته زباں به خواهش نے گشایند- بقدر طاقت خیر کند- و به صحبت گوشه نشیناں خدا جوے رسیده التماس همت نماید ÷ و تقصیر و زلات و جرائم مردم را به میزاں عدالت سنجیده پایهٔ هر یکے را بجاے خود دارد ÷ و به ایں میزاں دانش اساس پاداش هر یکے نماید- و بدل دقیقه شناس در یابد- که دریں گروه کدام تقصیر پوشیدنی و گذاشتنی است و کدام گناه پرسیدنی و بزباں آوردنی و سزا دادنی است- که بسا تقصیر اندک سزاوار جزاے بسیار است- و بسا تقصیر بسیار اغماض کردنی است ÷ و متمردان را به نصیحت و ملائمت و بدرشتی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و نرمی بر تفاوتِ مراتب رہنمونی کند۔ و چوں کار از نصیحت گزرد۔ بہ بستن و زدن و بریدنِ عضو و کشتن بر تبایُنِ مدارج عمل نماید۔ و در کشتن دلیری نکند۔ و تامّل فراواں بجاے آورد۔ مصرعہ

کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد

و تا تواند۔ آں قابلِ کشتن را بدرگاہ فرستد و حقیقتِ آں را معروض دارد۔ و اگر در نگاہداشتِ آں متمرّد یا فرستادن موجبِ فسادے باشد۔ درآں صورت او را از ہم گزراند۔ و از پوست کندن و در تہِ فیل انداختن و امثالِ آں کہ سلاطینِ کبار کنند۔ احتراز نماید ÷ و سزاے ہر یکے از طبقاتِ مردم فراخورِ حالتِ او باشد۔ کہ عالی فطرت را نگاہِ تند برابرِ کشتن است۔ و پست ہمّت را لت سودمندے ÷ و ہر کس را کہ بر عقل و دیانتِ او اعتماد داشتہ باشد۔ رخصت دہد۔ کہ آنچہ ناشایستہ بزعمِ خود بیند۔ در خلوت بگوید۔ و اگر احیاناً گویندہ غلط کردہ باشد۔ او را سرزنش نہ نماید۔ کہ سرزنش سدِّ راہِ گفتن است ÷ و کسے را کہ ایزدِ بیچوں آں توفیق دادہ باشد۔ کہ حق بگوید۔ عزیز دارد۔ کہ مردم در گفتنِ حق بغایت عاجز اند۔ جمعے کہ بد ذات و شریر اند۔ میلِ حق گفتن ندارند۔ و مے خواہند۔ کہ ہماں طور در بلا باشند۔ و آنکہ نیک ذات است۔ ملاحظہ مند مے باشد کہ مبادا در گفتنِ من صاحبِ مستمع برنجد۔ و من در بلیّہ افتم ÷ و نیک اندیشے کہ زیانِ خود را براے نفعِ دیگراں گزیند۔ حکمِ کبریتِ احمر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دارد ÷ و خوشامد دوست نباشد - که بسا کار از خوشامد گویاں ناساختہ مے ماند - و یکبارگی با ایناں بد نباشد - که ملازم را خوشامد گفتن هم ضرور است و در پرسیدن داد خواہ بہ نفس خود بہ قدر وسع اہتمام نماید ÷ ابیات

بہ دیواں میندار فریاد او
که شاید ز دیواں بود داد او
بہ خود پرس فریاد مظلوم را
بروں ساز از انگبیں موم را

و اسامے داد طلباں را بترتیب آمد نوشتہ مے پرسیدہ باشد - تا پیش آمدہ محنت انتظار نکشد - و پیشدستان خدمت را یارائے تقدم و تاخیر نماند ÷ و هرکه بدی از کسے نقل کند - در سزائے آں شتاب زدگی نه نماید - و تفحص بکند - که سخن سازِ مفتری بسیار است و راستگوئے نیک اندیش کمیاب ÷ و در هنگام غضب سررشتهٔ عقل از دست ندہد - و بہ آہستگی و بردباری کار کند ÷ و چندے از آشناباں و ملازمان خود را که بفروتنے خرد و اخلاص ممتاز باشند - مختار گرداند - که در زمان هجوم غم و غصه که عقلا دست از سخن باز مے دارند - از کلمة الحق صمت نورزند ÷ و سوگند دروغ نباشد - که سوگند خوردن خود را بہ دروغ گوئے متهم داشتن است - و مخاطب را بہ بد گمانی نسبت دادن ÷ و بہ دشنام دادن عادت نکند - که شیوهٔ اجلاف است ÷ و در افزونے زراعت و اشتمالت رعایا و تفاوی دادن اہتمام نماید -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کہ سال بسال امصار و قریات و قصبات افزوں مے شدہ باشد ÷ و چناں آساں گیرد - کہ زمیں قابلِ زراعت ہمہ آباداں شوَد - پس از آں در افزایش جنس کامل کوشش کند ÷ و دستور العمل عامل را کہ جدا نگاہ داشتہ - پیش نہادِ خاطرِ حق گزیں خود سازد ÷ و بالجملہ بجمیع رعایاے ریزہ فرداً فرداً وا رسد ÷ و از قرار بہیچ اسم و رسم بر نگردد ÷ و سعے نماید - کہ سپاہی و غیر آں در خانۂ مردم بے رضاے ایشاں فرود نیایند ÷ و در کارہا بر عقلِ خود اعتماد نکند ÷ و مشورت با دانا ترے از خود نماید - و اگر نیابد - ہم مشورت را از دست ندہد - کہ بسیار باشد - کہ از نادانے راہِ حق یابند - چنانچہ گفتہ اند ÷ رقطعہ

گاہ باشد کہ کودکے نادان
بغلط بر ہدف زند تیرے

و نیز با بسیار کس مشورت نہ نماید - کہ عقلِ درست و معاملہ داں دادِ خداے است - نہ بخواندن دست دہد - و نہ بروزگار گذراندن میسر شوَد - مبادا جمعے ناداں در امرے مخالفت نمایند - و ترا در آں کار خدوک شوَد - و از عقلِ خود و درست کاراں کہ ہمیشہ کمتر باشند - باز دارند ÷ و ہر کارے کہ از ملازماں ادا شوَد - خود متکفل آں نشوَد - کہ آنچہ از دیگراں فوت شوَد - تو ندارک آں توانی کرد -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و آنچه از تو فوت شود - تلافی آن مشکل باشد + و عذر نیوشی و اغماض نظر از تقصیرات خوے او باشد - که آدمی بے گناه و بے تقصیر نیست - گاه از تنبیه دلیر تر مے شود - و گاه بغیرت آوارگی اختیار مے کند - آدمی باشد - که به یک گناه تنبیه او باید کرد - و آدمی باشد - که هزار گناه ازو باید گذرانید - غرض که کار سیاست نازک ترین مهمات سلطنت است - به آهستگی و فهمیدگی به تقدیم رساند + و راهها را بمردم خدا ترس و دلاور سپارد و نیک و بد آنها را از آنها پرسد + و همواره خبر گیران باشد - که پادشاهی و سرداری عبارت از پاسبانی است + و به کیش و دین خلق خدا متعرض نشود - که خردمند در کار دنیا که فنا پذیر است - زیان خود نگزیند - در معامله دین که پاینده است - چگونه دانسته زیان مندی اختیار خواهد کرد + اگر حق با او است - خود با حق سر مخالفت و تعرض داری - و اگر حق با تست - و او نا دانسته خلاف آن گزیده است - خود بیچاره بیمار نادانی است - محل ترحم و اعانت است - نه جاے تعرض و انکار + و نیکوکاران و خیر اندیشان هر گروه را دوشتدار باشد + و خواب و خورش از اندازه نگذراند - و از مقدار ضرورت تجاوز نکند - تا از پایه حیوانات فرا ترک شده به رتبه انسانیت اختصاص یابد + و تا تواند کار روز بشب نیندازد + و با مردم شدید العداوت نباید بود - و سینه را زنمان کینه نباید ساخت - اگر از

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بشریت گرانی بہم رسد۔ زود بر طرف سازد۔ کہ در نفس الامر فاعل حقیقی ایزد بیچون است۔ ایں خرخشہا را برائے نظام ظاہر تجویز فرمودہ اند ✣ و خندہ و ہزل کمتر کند ✣ و پیوستہ از جاسوساں خبردار باشد ✣ و بسخن یک جاسوس اعتماد نکند۔ کہ راشتی و بے طمعی بس کمیاب است۔ پس در ہر امرے چند جاسوس و خبردار تعیین کند۔ کہ از یکدیگر خبردار نباشند۔ و تقریرات ہر کدام جدا جدا رنویساند۔ و از آں پے بمقصود برد ✣ و جاسوسان شہرت گریز را مغزول ساختہ از نظر اندازد۔ و بد ذاتاں و شریراں را بخود راہ ندہد۔ اگرچہ ایں جماعت برائے بد کاران دیگر خوب اند۔ امّا سر رشتۂ حساب از دست ندہد۔ و آں گروہ را در دل خود ہمیشہ متہم دارد۔ کہ مبادا در لباس دوستی قصد نیکاں کنند ✣ و از نزدیکاں و خدمتگاراں خبردار باشد۔ کہ بوسیلۂ نزدیکی ستم نکنند۔ و از چرب زبانان نادرشت کہ در لباس دوستی کار دشمنی مے کنند۔ خبردار باشد۔ کہ فسادہا ازیں رہگذر پدید مے آید۔ بزرگاں را بواسطۂ افزودنے مشغلہ فرصت کم۔ و ایں گروہ بد کار فراواں ✣ و از اطراف و جوانب خود خبرگیراں باشد ✣ دراز نفسی را کوتاہ ساختہ لائق عرض را مغروض دارد ✣ در ترویج دانش و کسب کمال اہتمام نماید۔ کہ صاحبان استعداد از طبقات مردم ضائع نشوند ✣ و در تربیت خاندانہاے قدیم ہمت گمارد ✣ و از سامان سپاہی و یراق غافل نباشد ✣ و خرج را کمتر از دخل کند۔ کہ سر انجام معاملہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در گردو آنست - کہ گفتہ اند - ہرکہ خرجِ او زیادہ از دخل باشد احمق است - و ہرکہ خرج را با دخل برابر سازد - چنانچہ عاقل نیست - احمق ہم نیست + و طرحِ اقامت نیندازد - و ہمواره مستعدِ ملازمت و منتظرِ طلب باشد + و در وعده تخلف نورزد - و دروغ قول باشد - خصوصاً با متصدیانِ اشغالِ سلطنت + و ہمواره در مشقِ تیر اندازی و بندوق اندازی باشد + و سپاہیاں را ورزش فرماید + و بشکار مشغوف نباشد - و بہ جہتِ ورزشِ سپاہ گری و نشاطِ خاطرِ کہ ناگزیرِ نشاءِ تعلق است - گاہے گاہے ہاں پردازد + و یکباره غلہ را بہ جنس از رعایا گرفتہ بہ نیتِ گرانی انبار نسازد + و نقاره را وقتِ طلوعِ تیرِ نور بخشِ عالم و نیم شب کہ در معنی آغازِ طلوع از آنجا است - مے نواختہ باشند - و در وقتِ تحویلِ تیرِ اعظم از برجے بہ برجے بندوقچیاں و توپچیاں توپ را سر دہند - تا جمہورِ انام آگاہی یافتہ شکرانہ بجا آرند + و یک کس بہ درگاہ گذارد - کہ عرائض او را بہ نظرِ اشرف مے آورده باشد + و اگر کوتوال نباشد - فصول قانونِ او را نیک نگاہ داشتہ در ترویج آں کوشد - و روشنایانہ رایں اندیشہ بہ خود راہ ندہد - کہ کارِ کوتوالی را چوں پردازم - بلکہ عبادتِ عظمے دانستہ اہتمام نماید بدیں تفصیل - بایستیں باید کہ کوتوالِ ہر شہر و قصبہ و دہ بہ اتفاقِ اہلِ قلم خانہا و عماراتِ آں را نویسد + و ساکنانِ ہر محلہ را خانہ بہ خانہ در قیدِ کتابت در آورد - کہ چہ قسم مردم اند -

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و خانہ بہ خانہ ضامن گرفتہ با یکدگر اتصال بخشند + و محلات قرار دادہ در ہر محلہ میر محلہ مقرر سازد - کہ نیک و بد آں بصوابدید او شود + و جاسوس محلہ قرار دہد - کہ وقایع شبا روزی و آمد و رفت محلہ را مے نویسانیدہ باشد + و مقرر سازد - کہ ہرگاہ دزدے آید یا آتشے افتد یا دیگر امرے ناخوش سر زند - ہمسایۂ آں در ساعت معاونت او نماید - ہمچنیں صاحب محلہ و خبرداراں اعانت نمایند - و اگر بے ضرورت حاضر نشوند - گنہگار باشند + و بے خبر ہمسایہ و میر محلہ و خبردار ہیچکس مسافرت نگزینند + و کسے را در محلہ نگذارد کہ فرود آید + و جمعے کہ ضامن نداشتہ باشند - آنہا را در سرائے علیحدہ آباداں سازد + و میر محلہ و خبرداراں سرائے نیز تعیین نماید + و پیوستہ احوال دخل و خرچ ہر کدام از دور بینی دریافتہ ملاحظہ نماید + چہ ہر کس کہ دخل او کمتر است - و خرچ او بیشتر - یقیں کہ بے بلائے نیست - پیروی نماید - و نیک ذاتی و خیر اندیشی را از دست ندہد - و رایں کاوش را پیرایۂ انتظام داند - نہ سرمایۂ افتد و جرّ + باید کہ دلالاں ہر قسم را ضامن گرفتہ در بازارہا تعیین کند - کہ ہرچہ خرید و فروخت شود - اعلام مے نمودہ باشند - و مقرر سازد - کہ ہرکہ بے اعلام خرید و فروخت نماید - جرمانہ رسد + و نام مشتری و بائع در روز نامچہ مے نوشتہ باشد + و ہر چیز کہ در بازار خرید و فروخت شود - بہ اتفاق میر محلہ و خبردار محلہ واقع شود + دیگر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آنکہ چند کس محلّہ بہ محلّہ و کوچہ بہ کوچہ و نواحیٔ شہر بجہت محافظتِ چوکیٔ شب التعیّن نماید + و سعی کند۔ کہ در محلّہ و بازار و کوچہ بیگانہ نباشد + و تحقیق و پیروئی دزدان از گرہ بُر و اوچکّہ و غیر آں بواقعی نماید۔ و اثرے از آنہا نگذارد + و ہرچہ از اسباب گم شود۔ یا بتاراج رود۔ آں را با دزدانش پیدا سازد۔ و الّا از عُہدۂ آں بر آید + و اموالِ غائب و مسروقی تحقیق نماید۔ اگر وارث باشد۔ بآنہا گزارد۔ و اگر نہ بہ امیں سپارد۔ و شرح آں را بدرگاہ نویسد۔ تا ہر گاہ کہ صاحب حق پیدا شود۔ بہ او وصول یابد۔ دریں معاملہ نیز خیر اندیشی و نیک ذاتی بکار برد۔ کہ مبادا چنانکہ در بوم روم شارقع است۔ بہ ظہور آید + و نہایت پیروی نماید۔ کہ اثرے از شراب نباشد۔ و خورندہ و فروشندہ و کشندۂ آں را بہ اتفاق حاکم آں چناں تنبیہ نماید۔ کہ مردم عبرت گیرند۔ و اگر کسے از حکمت و ہوش افزائی چوں دوا بکار برد۔ تعرّض احوالِ او ننماید کرد + و در اندراجِ زرہا اہتمام نماید۔ و نگذارد کہ مالداراں بسیار خریدہ ذخیرہ نمایند۔ و بمرور بفروشند + و در لوازم جشن نوروزی و عیدہا اہتمام نماید۔ عیدِ بزرگ نوروز است۔ کہ ابتدائے آں در وقتِ تحویل نیّر نور بخش عالم در برج حمل است۔ و آغازِ ماہِ فروردین است۔ عیدِ دیگر نوزدہم ماہِ مذکور کہ روزِ شرف است۔ و عیدِ دیگر سوم ماہِ اردی بہشت است۔ عیدِ دیگر ششم ماہِ خرداد۔

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عیدِ سیزدہم ماہِ تیر است - عیدِ دیگر ہفتم ماہِ مرداد است - عیدِ دیگر چہارم ماہِ شہریور است - عیدِ دیگر شانزدہم ماہِ مہر است - عیدِ دیگر دہم ماہِ آبان است - عیدِ دیگر نہم ماہِ آذر است - و در دے ماہ سہ عید است - ہشتم و پانزدہم و بست و سوم - عیدِ دیگر دوم ماہِ بہمن است - عیدِ دیگر پنجم ماہِ اسفندار است - و عید ہاے متعارف را بدستور مے کردہ باشد + و شب نوروز و شب شرف بطریق شب برات چراغاں کنند - و در اول شبے کہ صباح آں عید باشد - نقارہ نوازند - و روز ہاے عید بر سر ہر شہر نقارہ نوازند + و زن بے ضرورت بر اسب سوار نشود + و گذرہاے آب و دریا را برائے غسلِ مرداں و آب برداشتن جدا سازد - و برائے زناں گذرگاہِ دیگر مقرر گرداند +

بہ بیدار بختِ والا اقبال شاہزادہ دانیال

عرضداشتِ خیر خواہِ حقیقی ابوالفضل

ہموارہ بظاہر و باطن و صورت و معنی بدعاے دوام دولتِ جاوید طراز ارقام دارد - امید کہ ہمیشہ بصحت و بہجت کام روائے جہانیاں باشند ! و گرامی اوقات در صیدِ دلہا گزارند - و خواہشہاے مردم را بہ شایستہ پاسخہا چارہ گر شوند + مے شنود کہ مردم برخاستہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مے روند - و آنانکہ ہستند - آزردہ اند - و عرائض بدرگاہ
والا مے نویسند - و التماس طلب مے رود - بسیار ازیں
معنی حیرت روے داد + از براے خدا خود متوجہ مہمات
شوند - و یک یک را در خلوت طلب داشتہ بزبان خود
دلاسا نمایند + و اگر از کسے لغزشے رود - اغماض نظر فرمایند +
گروہا گروہ خلق خاصہ بزرگ منصباں و خدمت گزاران
نزدیک را پاے بند احساں کردن و سرمایۂ دل بدست
آوردن چند چیز است - انعام اگر بمقتضاے وقت کم
باشد - پنہاں دادن - و اگر نہ بہ علانیہ - از خلعت و
اسپ و زر و جز آں - و الوش دادن - و نشاندن در
مجلس و سخن فرمودن و نزدیک ایستادہ کردن و
منصب افزودن - و جاگیر دادن - و بہ التفات یاد کردن
و بہ منازل مردم رفتن - و پیشکش ناگرفتن از تنگدستاں +
برخے باشند - کہ جمیع اینہا بہ نسبت آں ظاہر باید فرمود +
و بعضے چندے را در خور ایں امور بہنگام فراخی نباید
انداخت - و دولتمندان کار آگاہ بیک قاب طعام چندیں
نیکواں را بدام کشیدہ اند + و دیگر بچندے از خاصاں
کہ بہ راستی و درستی امتیاز داشتہ باشند - باید فرمود - کہ
احوال را بے ملاحظہ در خلوت بعرض رسانند + و واقعات
بابری در نظر دارند - و آں بربست و روش پیش نہاد
ہمت باشد - و ہموارہ نیایش گری بدرگاہ ایزدی نمایند -
خاصہ سحرہا + و از درویشان کنج نشیں استمداد نمودن -
چنانچہ بہ عقل روز افزوں و بخت بیدار از مکیفات

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گذرانیده اند- از خوابِ اوّلِ روز هم بگذرند + یقینِ من است - کہ اینہا بر خاطرِ صافی مے گذرد - لیکن بمقتضاے خبر اندیشی بے تابانہ آنچہ معقول میداند- معروض میدارد- سرہ کردن کارِ ایشان شت + دولت و صحت و بہجت روز افزوں باد +

بہ شاہزادۂ عالمیاں دانیال

عرضداشتِ خیر خواہِ حقیقی ابو الفضل

ہنوارہ خیریتِ صوری و معنوی و دولتِ ظاہری و باطنیٔ آں نو بادۂ گلشنِ اقبال را از ایزدِ توانا مے خواہد- و آں را شاداییٔ دولتِ جاوید طرازِ شاہنشاہی مے داند- اُمّید کہ آوازۂ ہوشیار خرامی و کار شناسی و قدر دانی و مغدلت دوستیٔ آں بخت بیدار سعادت آموزِ روزگار عطر آمیز و نشاط افزا گردد + ظاہر است - کہ گرامی اوقات را قسمت فرمودہ باشند- و ہر قسمے را بناگزیر و بایستِ آں آباد ساختہ- بہ خود ہماں قدر پرداختن شایستگی دارد - کہ پیکرِ اشخوانی منتظم باشد - برخے از خلاصۂ اوقات در پاشباییٔ خلائق گزرد- و در معنی آں نیز کارِ خویش ساختن است- لیکن ہر کس چنیں آشکارا را از خوابیدگی نہ فہمیدہ + توقع دارد- کہ در شبا روز لختے بشنودنِ داستانہاے ہوش افزاے پاستانیاں نامزد فرمایند-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کتاب بسیار و افسانه بے شمار است - ہماں باید شنید - کہ بکار آید - برائے عبرت پذیری و طرز دانی شاہنامہ و واقعات بابری و کلیلہ دمنہ را بشنوند - نہ شنوائے کہ کلاناں آں را سرمایۂ خواب دانند - بل برائے آنکہ سررشتۂ نیک و بد بدست افتد - و رہزنان درونی و بیرونی چہرہ دستی ننمایند - اخلاق ناصری و جلالی و نصف اخیر کیمیائے سعادت را مقصود انگاشتہ اندک اندک یاد گیرند - و مثنوی مولوی معنوی و حدیقہ و جام جم در محفل ہمایوں باشد + دولت و صحت و بہجت روز افزوں باد!

بہ شیخ مبارک

بہ موقف عرض مقدس حضرت قبلہ گاہی - ملاذی - امید گاہی دامت برکاتہ! مے رساند + الحمد للہ والمنۃ کہ مفاوجات قدسیۂ آں قبلۂ خدا آگاہاں در حین مصیبت صبر کش و فجیعت عقل برہم زن مرۃً بعد اخرے مراسیم موعظت بل لوازم طبابت بہ تقدیم رسانیدہ رایں سرگردان بادیۂ وجود را بہ مامن صبر بل رضا آوردند - امید کہ بتوجہ اشرف و اقدس بہ نزہت گاہ تفویض و تسلیم نیز خرامش شود + اللہ تعالے ذات ذات الکمالات آں پیشوائے خدا شناساں را در پس نشائے صوری بسیار دارد! و ما بیماران صورت و معنی را پذیرائے نصائح ازجمند ساختہ صحت ظاہری و باطنی روزی گرداناد! و آنچہ در ہر باب ایما مے شود - در انجاح آں سعادت خود مے داند +

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بہ زین خاں

گرامی نامہ کہ نامزدِ ایں خیر اندیش شدہ بود - از ورودِ آں مسرت اندوخت + و آنچہ ببایستِ وقت استعلام رفتہ - نصیحت کردن را شرطِ اوّل مہذّب ساختنِ خود است - و تحقیقِ ایں شرط در دو چیز منحصر - یکے دانستن - دوم کار بستن - و بسا وقت نفسِ امّارہ از دانستنِ نیک و بد در اشتباہِ کردارِ نیک مے افتد - و مے داند کہ چنانچہ دانائے دقائقِ امور است - توفیقِ عملہائے شایستہ نیز یافتہ + در سوالفِ ایّام کہ بہ نگارشِ نامہا کمتر پرداختہ - بواسطۂ فوتِ ایں شرط بودہ - و اگر نہ من نفورِ ہستی را کہ مستعجل رفتنم - کجا در اندیشہ مے گزرد - کہ از دوستانِ حقیقی حق را باز دارم - کہ خاطرِ شاں آزردہ نشود + و آنکہ از گفتنِ حق بر ہم خورد - شایانِ دوستی نیست - و دریں مفارقت کہ کلمۂ چند نوشتم - نہ آنست - کہ آں را پند و اندرز نام نہادہ باشم - حاشا ثمّ حاشا - ایں را از قسمِ دانستگیٔ خود درمیاں آوردن و متاعِ خود را سرہ کردن مے داند - از افزونیٔ اخلاص و درستیٔ نیت آں کلماتِ فہمیدۂ خود بہ آں نکتہ سنجِ خرد پرور نگاشتہ بود - الحمد للہ کہ بعیارِ آں خرد مشرب پسندیدہ آمد + و آنکہ بہ قاسم خاں بزرگ منشانہ صحبت داشتہ دلش بدست آوردہ اند - عیارِ نیک نہادیٔ خویشتن را خاطر نشانِ دوست و دشمن گردانیدہ اند + شکرِ دیگر آنکہ گمانِ خوبی بپایۂ یقیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رسیدہ آفریں گر فہم خود داشت + ہمہ عالم ملائم و مطبوع را بہمہ بہا خریدار اشت - گزیدہ مرد آن اشت کہ ناملائم را خریداری کند - و اگر ایں میسر نشود - متغیر نشدن و بہ کشادہ پیشانی در خوردن + ہر بخت بلندے کہ در سر انجام ایں نشاء بریں فرمودۂ لسان الغیب عمل کند - بیت

آسایش دو گیتی تفسیر ایں دو حرفست
با دوستاں تلطف با دشمناں مدارا

ہرگز غم ناروائے مقصود پیرامون حال او نگردد - امید کہ ایں گزیں روش بہ بہیں وجہ ہم آغوش آں دور بیں باشد + در باب حقیقت اندوز صداقت منش خواجہ شمس الدین خافی نوشتہ بودم و باز مے نویسم - کہ چوں ایشاں آنجا اند - احتیاج بودن او نماندہ باشد - و در درگاہ ایزیں چنیں راستے و درستے ناگزیر + اگرچہ صحبت امثال ایں مردم در لباس تعلق بغایت مغتنم اشت - اما اولیائے دولت را نظر در کار صاحب و ولی نعمت مے باشد - ہر چند خواجہ راضی باشد - ما را بحق کار اشت - گو خواجہ راضی مباش + دہم ماہ بہمن سنۂ سی و ہفت نگارش یافت +

بہ شیخ ابو الخیر

ہمگی اندیشہ در خدمت گیہاں خدیو داشتہ در فراہم آوردن شایستہ خوہا بیداری نمایند + و در تحصیل خواہشہائے زمانی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و برآمدِ مقاصدِ صُوری ہرگز با ہیچکس لجاج نکُنند - کہ کارسازِ حقیقی چُنانچہ باید - بہ ظہُور مے آرد - لیکن اہلِ تعلّق را لختے دل باشباب نہادن ناگزیر - امّا تدبیرِ خُود را بجُز حِفظِ ظاہری چیزے نشمُرند - و چشمِ دِل بر تیرِ تقدیر کُشایند + و آں قدر کہ در حوصلۂ فُرصت گنجد - از عِلم و عمل بہرہ برگیرند - و بخُدا جویاں رسیدہ رہنمایش نمایند و ہمّت خواہند +

بہ شیخ ابُو البرکات

اَے برادر! عُمدۂ کار و خُلاصۂ عمل در دین و دُنیا و در صُورت و معنی از خواہش فُضُول و غضبِ نا مقبُول خُود را دُور داشتن است - کہ جمیع برگزیدہ ہائے الٰہی کہ بدرجۂ قبُول رسیدند - ازیں جہت است + ہوشیاری و تغافُل از زلّاتِ ارباب جرائم لازم داند + و بُردباری و حوصلۂ فراخ را نگاہبانی کُند - و ہر کارے کہ کُند - بے تامّل نکُند + و مادام کہ اندیشۂ دُرُست ننماید - و نیک و بد آنرا بدیدۂ دُور بیں نہ بینند - و بہ دانایاں مشورت ننماید - در ہیچ کارے شتاب زدگی نکُند - و از اعتبارات دُنیوی و اُخروی از جا نرود + دُنیا و ہُجُوم مردُم بادہ ایست کارش عقلت افزائی و ہوش رُبائی +

بہ شیخ ابُو الخیر

برادرِ گرامی مُوفّق باشند! الحمدُ للہ - کہ آں برادر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رنوشتہ بود۔ کہ لختے فہمیدہ تسلیئے خویش نمود ÷ بابا! ہمہ جوش و خروش و اندوہ و شادی از مقتضاں بشریت ہست۔ در بازگاہ عبودیت گنجایش ندارد ÷ و ہمہ خیر محض ہست۔ و جاے سپاس گزاری ÷ خوشحالی ۔ سبکسری و اندوہ گراں جانی است ÷ در تعقیب رنوشتہ شد ÷

بہ شیخ ابو الخیر

در مطالعۂ رقیمۂ آں برادر بجاں برابر مسرت رو داد۔ ہموارہ بعافیت باشند! و در دوام خدمت حضور و لوازم شعور آں چناں باشند۔ کہ ہرگاہ بالمشافہہ و بالمکاتبہ حرفے دریں باب گوید یا رنویسد۔ از قسم تاکید احتیاطی باشد نہ تاکید رسمی ÷ در مشقات و تردّدات نفس خود را معتاد ساختہ مطمئن شوند۔ تا مقاصد صوری و معنی در کنار افتد۔ کہ تن پرور بجائے نرسد۔ و متاثر از حوادث شدائد را رتبۂ بلند نیاید ÷ خردمند کار شناس را چوں دیدۂ اقبال گشودہ گردد۔ سراسر فاعل ہمہ چیز جز جل جلالہٗ نداند ÷ و چوں داند۔ کہ گزندۂ ایں قدیر خبیر رحیم است ۔ ہر گرفتے کہ از روے طبیعت بشری باشد۔ منہضم شدہ جاے تشفی مسرت و خرسندی بہم رسد ÷ اللّٰھمّ ارزقناہ! چہ رنویسد ÷ العاقبۃ بالعافیۃ!

بہ آصف خاں

در قضایاے مصائب ناگزیر حرف صبر گفتن و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تحسینِ آں نمودن یا ناستودگیٔ بے صبری ادا کردن و
در آں بہ مقدّماتِ عقلی و نقلی التجا بردن پُر مکرّر است ؛
و حرفِ خردمندی و زیرکی با مثلِ شما مردم کہ از فہم و
فطرت بہرہ ورید۔ چگونہ گوید؟ نمے خواست۔ کہ بہ نامہ
ہم ارادۂ تسلّیٔ خاطرِ بجزع شتافتہ نماید۔ کہ با آنکہ خود
را بہ تکلّف و رسومِ مترسّماں در آوردن فعلِ عبث
کردن است۔ لیکن چہ کند۔ در مدینہ بودن صد بلا پیش
مے آرد۔ ایں ہم یکے از آں شمردہ کلمۂ چند نوشت ؛
اللہ تعالےٰ بہ سرِّ تکوین و ایجاد رساناد! العاقبۃُ بالخیر ؛

بہ سلالۃُ الکرام حکیم ہمام نوشتہ

ایں درد نامہ ایست روز افزوں از ابوالفضلِ مبارک
بسوے یارِ گرامی ہمام۔ نہ حکیم ہمامے کہ بہ دقائقِ حکمی
و رقائقِ علمی موصوف بودہ یگانۂ ایں روزگار است۔
و نہ حکیم ہمامے کہ منظورِ انظارِ عواطفِ شاہنشاہی بودہ
بہ رسمِ رسالت بہ حاکمِ توراں زمیں رفتہ است۔ و نہ
حکیم ہمامے کہ پسرِ علّامۃُ الورےٰ مولانائے عبدُ الرزّاقِ
گیلانی بودہ سرآمدِ دانایانِ عراق و عجم است۔ و
نہ حکیم ہمامے کہ برادرِ عزیزِ جالینوسُ الزّمانی حکیم ہمام
ابوالفتح بودہ محبوبُ القلوبِ ایں دیار است۔ و نہ
حکیم ہمامے کہ مصاحبِ رسمیٔ یازدہ سالۂ ایں راقم است۔
و نہ حکیم ہمامے کہ ایں حیرانِ دبستانِ خرد را از
مترسّمانِ روزگار شمردہ در حاشیۂ مکتوب در اربابِ رسم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مُنسلک دارد۔ بل حکیم ہمامے کہ جمیع مراتبِ مذکورہ را سیر فرمودہ در تنگنائے سویدائے خاطرِ دانائے خفایائے اسرارِ تعبُّد بل پذیرائے اِعلائے انوارِ تجرُّد شُدہ بطرزِ محبّیّت در رُتبۂ و بہ طورِ محبُوبیّت در مرتبۂ جلوہ گر است۔

رُباعی

ہر ساعتم اندرُوں بجوشد خوں را
آگاہیئے نیست مردُمِ بیرُوں را
اِلّا آنکس کہ رُوئے لیلیٰ دید است
داند کہ چہ دردے مے کُشد مجنُوں را

مے خواہشتم کہ شطرے از مُخادِعاتِ نفس و مُجادِلاتِ طبع نوشتہ ماتم خُود دارم۔ لیکن در نظرِ ثانوی آلودگیٔ شوائبِ رُعونت نگذاشت۔ کہ ایں شیون نماید۔ پس ہماں بہتر کہ لبِ شکایت بستہ بہ تسکینِ مقدُور زبانِ کوتاہ را دراز سازد +

اَے برادر! اوّلاً شُکرِ صُحبتِ فیض منقبتِ حکیمِ الٰہی کہ دلش از تعلُّقاتِ رسمیّہ تخفیف یافتہ بدردِ معنوی کہ صحتِ نفسُ الامری ہماں تُواند شُد۔ مبتلا است۔ مے گوید۔ کہ آں برادر یقیں تصوُّر نماید۔ کہ در رُوزگارِ آدمیّت و در شہرِ مردُمی ایں طور صُحبت از مُغتنماتِ عُظمےٰ است۔ فکیف در رُوزگارِ ما + ثانیاً آنکہ خاطرِ فیض مظاہرِ حضرت ظلِّ الٰہی از جمیع اطراف و اکنافِ ممالکِ محرُوسہ جمع بُودہ آمادۂ عزیمتِ تُوراں زمین است۔ و خاطرِ بُوالہوس مُشتاق بہ سیرِ آں حُدُود۔ لیکن مے داند۔ کہ بمُقتضائے اَلحَرِیصُ مَحرُومٌ صُلح نامۂ کہ پیشِ خاطرِ اقدس تُواند بُود۔ بما آوردند۔ و

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ایں عزیمت بر طرف شدہ عنانِ توجہ بہ تسخیرِ جزائرِ فرنگ منصرف مے شود + بارے ہرچہ شود - زود تر شود - کہ خاطرِ متردد خوب نے باشد + زیادہ ازیں رقیمات املا نے کند - و خود را و شما را تضییع نمیدہد + ہفدہم ذی القعدہ سنۂ نہ صد و نود و پنج - در لاہور رقمی شد +

اللہ اکبر - خیر اندیش نیکوکار آں تواند بود - کہ رحمتِ عامۂ ایزدی را مخصوص طائفۂ ندانستہ خود را از آلایش خواہش پاک داشتہ بر مسندِ تسلیم نشستہ تفویضِ کل نماید + و ازاں رفرد تر آں دولتمندے بود - کہ بزم دوستی با دوست و دشمن و خویش و بیگانہ آراید + و ازیں کمتر آں بخت بلندے تواند بود - کہ اگر بہ تنزہت سرائے محبت نتواند رسید - بارے بہ قلاوزیٔ بختِ خدا داد بر بساطِ عزتِ رضا رسیدہ بخاطرے کشادہ پیشانی خوشنودیٔ خدا رضامندیٔ خود داند + و ازیں پشت تر آں نیک ذاتے تواند بود - کہ اگرچہ رحمتِ شاملۂ الٰہی را مخصوص گروہے ساختہ است - لیکن از ردّ و طعنِ مخالف آزمیدہ صلح کلی دریباں دارد + و ازیں کمتر آں سعادتمندِ سادہ لوح تواند بود - کہ ہرچند بہ دولت سرائے محبتِ کل و تنزہت سرائے رضائے کل و دارالامن صلح کل نرسیدہ است - امّا روشے کہ از راہِ عقلِ ناقص یا تقلیدِ کاملے آموزدہ اند - بے مداخلۂ ریا نیک و بدِ آں روش را مردانہ امتثال و اجتناب مے نماید + و مراتب را ایں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چہار طبقۂ گرامی چوں مدارج آں ظلوم و جہول کہ منزلِ او فرو تر ازینہا شت - از پایۂ احصا بیروں و از حیطۂ بیاں افزوں اشت +
اللہُ اکبر - ابو الدُّنیا آں پلشت فطرتے اشت آنکہ کہ عجوزۂ بد روئے دُنیا را عروسِ زیبا شناسد - لیکن از آنجا کہ بہ مشامِ جانِ او از دولتخانۂ ہمت نسیمے رسیدہ اشت - چنانچہ در اقبالِ رایں نامرد فریب از جاے اطمینان و مقامِ آرام نرفتہ کامیابِ خرسندی و شادمانی نے گردد - در ادبارِ رایں بیوفاے دوشت کش دشمن نواز پامالِ اندوہ و لکد کوبِ غم نے شود + ابنُ الدُّنیا آں بے یار دانشے اشت کور باطن کہ در آمد شدِ رایں پیرِ فرتوتِ بے حقیقتِ ناداں برادرِ دانا افگن حسراں زدۂ شادی و ماتم اشت - نہ در حصولِ لذّاتِ رایں شرابِ فنا را تمنا شکم حوصلۂ شادیے او سیر - و نہ نفسِ آرزوے او در نشیمنِ آرام - و نہ در انعدامِ رایں نیشتِ ہشت نما مقعدۂ ماتمِ روزگارِ او پُر و پاے خواہشِ او لنگ + و عبدُ الدُّنیا آں بے سعادتے اشت کہ با فراہم آوردگیۂ تیرگیہاے سابق در حصولِ مقاصدِ میاں تہیے رایں نشاءِ صورت کہ گزاشتۂ خود پروراں و مزدودِ روشن ضمیران شت - از شاہراہِ راشتی و درشتی انحراف مے ورزد - امّا در دفعِ مکارہِ رایں جہانِ مزوّر از جادۂ طریق منحرف شدہ دشت بدامنِ تمکر و رحیلہ زدہ نجاتِ خود را مے جوید + امۃ الدُّنیا آں بے دولتے اشت - کہ با فنونِ بدی و بد کرداری کہ سمتِ ذکر یافت - یکبارگی از راہِ راشت و درشت کرداری یک سو شدہ در جلبِ ملائم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و دفعِ مُزار در مراتبِ سُوری و مدارجِ ماتمی گریوۂ مُہلکِ گربزت قطع نمودہ کمر بستۂ مکر و خدیعت است ÷ در مہر ماہ سنۂ سی و شش از دل بزبانِ قلم آمدہ ÷

فائدہ - بر مُستبصرانِ ہوش افزا پوشیدہ نماند - کہ مقصدِ اعلےٰ و مطلبِ اسنےٰ دریافتِ ذات و صفاتِ ایزدی است جلّ جلالہٗ - و جویندگانِ ایں گوہرِ بے بہا دو گروہ اند - گروہے بہ کشف و شہود دستِ ہمت بدامنِ مقصود زدہ اند - و طائفۂ بوسیلۂ جمیلۂ دلیل و بُرہان برسدۂ عُلیاے ایں مقصدِ ارجمند برآمدہ کامیابِ دانائی گشتہ اند ÷ فرقۂ اُولےٰ اگر بوجودِ نبی گرویدہ اند - آں جماعت را صوفیہ گویند - و اگر نہ حکماے اشراقیہ خوانند - و طبقۂ اُخرےٰ اگر نبی را اعتقاد دارند - متکلّمین نامند - و الّا حکماے مشائین دانند ÷ ایں خلاصۂ تحقیق است - کہ سیّدِ جرجانی در حاشیۂ مطالع از محقّقینِ قدما نقل مے فرمایند ÷ الٰہی آنچہ مرضیٔ تست - بداں ہدایت فرما - نمیقۂ ابو الفضل بنِ مبارک عُفی عنہما ÷

اللہُ اکبر - مہتدی نشدہ راہِ ہدایت شتافتن دیدہ وری را بکوری فروختن است - یا آرمیدگیٔ خویشتن را بہ بے انصافی دست و گریباں داشتن ÷ دانستۂ خود گفتن ہرزہ کاری - و نایافتۂ خود را بیاں کردن بے خبری ÷ بخموشی حرف سرا گشتن دکانداری ÷ اے جویاے راہِ معاملہ! با مستعدِ خطاب چہ احتیاج کہ مقدّماتِ معنوی کہ مخدّراتِ قدسی اند - درمیاں آرد - و با بے استعداد خود چرا ازیں مقام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

حرفے زند۔ و نا محرم را در خلوت سرائے سُلطانی راہ دہد ÷ آگاہ دل باش! اگر شناسائے معرفت و آشنائے حقیقت گشتہء۔ یعنی قطرۂ از دریا و ذرّۂ از ریگِ بیاباں بدست اُفتادہ۔ منصبِ دربانی یافتہ کمر بستہء پاسبانی باش! دگرنہ پا از اندازہ بیرُوں منہ و بیہُودہ مخروش۔ کہ مبادا نوحۂ دل آزارِ تو باستانِ خاقانی رسد ÷ نوزدہم صفر ستۂ ہزار مرقوم شد ÷

DHANPAT RAI MEHRA

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اِنتخاب از دیوانِ سعدی

در حمدِ خُدائے عزّ و جلّ

فضلِ خُدائے را کہ تُواند شُمار کرد
یا کیست آنکہ شُکرِ یکے از ہزار کرد
آں صانعِ لطیف کہ بر فرشِ کائنات
چندیں ہزار صُورتِ انواں نگار کرد
تزکیبِ آسمان و طُلوعِ ستارگاں
از بہرِ عبرتِ نظرِ ہوشیار کرد
بر آفرید و بحر و درختان و آدمی
خُورشید و ماہ و انجُم و لیل و نہار کرد
انواعِ نعمتے کہ نشاید سپاس گُفت
اسبابِ راحتے کہ ندانم شُمار کرد
آثارِ رحمتے کہ جہاں سر بسر گرفت
اخمالِ منّتے کہ فلک زیرِ بار کرد
مشمارِ کوہسار بہ قطعِ زمیں بدوخت
تا فرشِ خاک بر سرِ آب اُستوار کرد
اجزائے خاکِ مُردہ بہ تشریفِ آفتاب
بُستان و میوہ و چمن و لالہ زار کرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ابر آب داد بیخ درختانِ تشنہ را
شاخِ برہنہ پیرہنش نو بہار کرد
چندیں ہزار منظرِ زیبا بیافرید
تا کیشت کو نظر ز سرِ اعتبار کرد
نومید گوے او نہ بنی آدم اند و بس
ہر مُبتلے کہ زمزمہ بر شاخسار کرد
شکرِ کدام فضل بجاے آورد کسے
حیراں بماند ہر کہ دریں افتکار کرد
گوئی دوام روح کہ در کالبد دمید
یا عقلِ ارجمند کہ با روح یار کرد
لال است در دہانِ بلاغت زبانِ وصف
از غایتِ کرم کہ نہاں آشکار کرد
سر چیشت تا بطاعتِ او بر زمیں نہیم
جاں در رہش دریغ نباشد نثار کرد
اے قطرۂ منی سرِ بے چارگی بنہ
کابلیس را غرورِ منی خاکسار کرد
بخشندۂ کہ سابقۂ فضل و رحمتش
ما را بہ حسنِ عاقبت امید وار کرد
پرہیزگار باش کہ دادارِ آسماں
فردوس جاے مردمِ پرہیزگار کرد
نا بردہ رنج گنج میسر نمے شود
مزد آں گرفت جانِ برادر کہ کار کرد
ہر کو عمل نکرد عنایت امید داشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دانہ نکرد اینہ و دخل انتظار کرد
دار القرار خانۂ جاویدِ آدمی است
ایں جاے رفتنست نشاید قرار کرد
چند استخواں کہ ماوِن دورانِ روزگار
خردش چناں بکوفت کہ خاکش غبار کرد
ظالم بمرد و قاعدۂ زشت ازو بماند
عادل برفت و نامِ نکو یادگار کرد
بے چارہ آدمی چہ تواند بسعی کرد
چوں ہرچہ بود نیست قضا کردگار کرد
او پادشاہ و بندۂ نیک و بد آفرید
بدبخت و نیک بخت و گرامی و خوار کرد
سعدی بہر نفس کہ برآورد در سحر
چوں صبح در بسیطِ زمیں انتشار کرد
ہر بندۂ کہ خاتم دولت بنامِ اوست
در گوشِ دل نصیحتِ او گوشوار کرد
بالا گرفت و خلعتِ والا امید داشت
ہر شاعرے کہ مدحِ ملوک اختیار کرد
شاید گر التفات کند خلعتِ مزید
سعدی کہ شکرِ نعمتِ پروردگار کرد

در صفتِ ربیع

بامدادان کہ تفاوت نکند لیل و نہار
خوش بود دامنِ صحرا و تماشاے بہار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صوفی از صومعہ گو خیمہ بزن در گلزار
وقتِ آں نیست کہ در خانہ نشینی بیکار
کوہ و صحرا و درختاں ہمہ در تسبیح اند
نہ ہمہ مستمعاں فہم کنند ایں اسرار
بلبلاں وقتِ گل آمد کہ بنالند از شوق
نہ کم از بلبلِ مستی تو بنال اے ہشیار
آفرینش ہمہ تنبیہِ خداوندِ دل است
دل ندارد کہ ندارد بہ خداوند اقرار
ایں ہمہ نقشِ عجب بر در و دیوارِ وجود
ہر کہ فکرت نکند نقش بود بر دیوار
خبرت ہست کہ مرغانِ چمن بے گویند
کآخر اے خفتہ سر از بالشِ غفلت بردار
ہر کہ را نمرودہ نہ بیند اثرِ قدرتِ او
غالب آنست کہ فرداش نہ بیند دیدار
تا کے آخر چو بنفشہ سرِ غفلت در پیش
حیف باشد کہ تو در خوابی و نرگس بیدار
کہ تواند کہ دہد میوۂ رنگیں از چوب
یا کہ داند کہ برآرد گلِ صد برگ از خار
وقت آنست کہ داماد گل از حجلۂ غیب
بدر آید کہ درختاں ہمہ گردند نثار
آدمی زادہ اگر در طرب آید چہ عجب
سرو در باغ برقص آمدہ و بید و چنار
باش تا غنچۂ سیراب دہن باز کند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بامدادان چو سرِ نافۂ آہوئے تتار
مژدگانے کہ گل از غنچہ بروں مے آید
صد ہزار آنچہ ریزند عروسانِ بہار
باد گیسوئے عروسانِ چمن شانہ کند
بوئے نسرین و قرنفل ببرد در اقطار
ژالہ بر لالہ فرود آمدہ ہنگامِ سحر
راشت چوں عارضِ گلگونِ عرق کردۂ یار
باد بوئے سمن آورد و گل و سنبل و بید
درِ دکّاں بچہ رونق بگشاید عطّار
خیری و خطمی و نیلوفر و بستاں افروز
نقشہائے کہ در او خیرہ بماند ابصار
ارغواں ریختہ بر درگہِ خضرائے چمن
ہمچناں است کہ بر تختۂ دیبا دینار
ایں ہنوز اوّلِ آثارِ جہاں افروزیست
باش تا خیمہ زند دولتِ نیسان و ایار
شاخہا دخترِ دوشیزۂ باغ اند ہنوز
باش تا حاملہ گردند بانوانِ ثمار
عقل حیراں شود از خوشۂ زرّینِ عنب
وہم عاجز شود از حقّۂ یاقوتِ انار
بندہائے رطب از نخل فرود آویزند
نقش بندانِ قضا و قدرِ شیریں کار
تا نہ تاریک شود سایۂ انبوہِ درخت
زیرِ ہر برگ چراغے نہند از گلنار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سیب را ہر طرفے دادہ طبیعت رنگے
ہم بدانگونہ کہ گلگونہ کند روے نگار
شکلِ امرود تو گوئی کہ بشیرینی و لطف
کوزۂ چند نبات است معلق بر بار
حشوِ انجیر چو حلوا گرِ صانع کہ ہمے
حبِّ خشخاش کند در عسلِ شہد بکار
آب در پاے ترنج و بہ و بادام رواں
ہمچو در پاے درختانِ بہشتی انہار
گو نظر باز کن و خلعتِ نارنج ببیں
اے کہ باور نکنی فے الشجرِ الاخضرِ نار
پاک و بے عیب خداے کہ بتقدیرِ عزیز
ماہ و خورشید مسخر کند و لیل و نہار
پادشاہی نہ بہ دستور کند یا گنجور
نقش بندی نہ بہ شنگرف کند یا زنگار
چشمہ از سنگ بروں آرد و باراں از میغ
انگبیں از مگسِ نحل دُر از دریا بار
گرچہ بسیار بگفتیم دریں باب سخن
اندکے بیش نگفتیم ہنوز از بسیار
تا قیامت سخن اندر کرم و رحمتِ او
ہمہ گویند و یکے گفتہ نیاید ز ہزار
نعمتت بارِ خدایا ز عدد بیرون است
شکرِ انعامِ تو ہرگز نکند شکر گزار
ایں ہمہ پردہ کہ بر کردۂ ما مے پوشی

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گر بہ تقصیر بگیری نگزاری دیّار
نا اُمید از درِ لُطفِ تو کُجا شاید رفت
تابِ قہرِ تو نداریم خُدایا زِنہار
فعلہاے کہ زِ ما دیدی و نہ پسندیدی
بخُداوندیِ خُود پردہ بپوش اے ستّار
سعدیا راست رواں گوے سعادت بُردند
راستی کُن کہ بہ منزل نرسد کج رفتار
حیف از عُمرِ گرانمایہ کہ در لہو برفت
یا رب از ہرچہ خطا رفت ہزار استغفار
دردِ پنہاں بتو گویم کہ خُداوندِ منی
یا نگویم کہ تو خُود مُطّلعی بر اسرار

در مدحِ انکیانو

بس بگردید و بگردد روزگار
دِل بدُنیا در نہ بندد ہوشیار
ایکہ دستت میرسد کارے بکُن
پیش ازآں کز تو نیاید ہیچ کار
ایں کہ در شہنامہا آوردہ اند
رُستم و اسکندر و اسفندیار
تا بدانند ایں خُداوندانِ مُلک
کز بسے خلق است دُنیا یادگار
ایں ہمہ رفتند و ماے شوخ چشم
ہیچ نگرفتیم از ایشاں اعتبار
ایکہ وقتے نُطفہ بُودی در شکم
وقتِ دیگر طفل بُودی شیر خوار
مُدّتے بالا گرفتی تا بُلوغ
سرو بالائے شُدی سیمیں عذار
ہمچنیں تا مردِ نام آور شُدی
فارسِ میدان و مردِ کارزار
آنچہ دیدی بر قرارِ خُود نماند
و آنچہ بینی ہم نماند بر قرار
دیر و زُود ایں شکل و شخصِ نازنیں
باد خواہد بُرد خاکش را غُبار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گُل بخواہد چید بیشک باغباں — ور نچیند خُود فرد ریزد ز بار
ایں ہمہ ہیچ است چُوں مے بگذرد — تخت و بخت و امر و نہے و گیر و دار
نامِ نیکو گر بماند ز آدمی — بہ کہ زو ماند سرائے زر نگار
سالِ دیگر را کہ مے داند حساب — تا کُجا رفت آں کہ با ما بُود پار
خُفتگاں بے چارہ در خاکِ لحد — خُفتہ اندر کلّۂ سر سُوسمار
صُورتِ زیبائے ظاہر ہیچ نیست — اے برادر سیرتِ زیبا بیار
ہیچ مے دانی خرد بہ یا رواں — من بگویم گر بداری اُستوار
آدمی را عقل باید در بدن — ورنہ جاں در کالبُد دارد حمار
پیش ازآں کز دستِ تو بیروں برد — گردشِ گیتی زمامِ اختیار
گنج خواہی در طلب رنجے ببر — خرمنے مے بایدت تخمے بکار
چُوں خُداوندت بُزرگی داد و حُکم — خُردہ از خُردانِ مسکیں در گزار
چوں زبردستیت بخشد آسماں — زیر دستاں را ہمیشہ نیک دار
عُذر خواہاں را خطا کاری ببخش — زینہاری را بجاں دہ زینہار
شُکرِ نعمت را نکو مے کُن کہ حق — دوست دارد بندگانِ حق گزار
لُطفِ او لُطفیست بیروں از حساب — فضلِ او فضلیست بیروں از شُمار
گر بہ ہر مُوئے زبانے باشدت — شُکرِ یک نعمت نگوئی از ہزار
نامِ نیکِ رفتگاں ضائع مکُن — تا بماند نامِ نیکت بر قرار
مُلک باناں را نشاید رُوز و شب — گاہے اندر خمر و گاہے در خُمار
کامِ مسکینان و درویشاں بر آر — تا ہمہ کامت بر آرد کردگار
با غریباں لُطفِ بے اندازہ کُن — تا برندت نامِ نیکے در دیار
زُورِ بازُو داری و شمشیرِ تیز — گر جہاں لشکر بگیرد غم مدار
از درُونِ خستگاں پرہیز کُن — وز دُعائے مردُمِ پرہیزگار
منجنیقِ آہِ مظلُوماں بہ صُبح — سخت گیرد ظالماں را در حصار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

با بداں بد باش و با نیکاں نکو — جاے گل گل باش و جاے خار خار
دیو با مردم نیامیزد مترس — بل بترس از مردمانِ دیو سار
ہر کہ دد یا مردم بد پرورد — دیر و زود از جاں برآرندش دمار
ایکہ داری چشمِ عقل و گوشِ ہوش — پندِ من در گوش کن چوں گوشوار
نشکند عہدِ من الّا سنگدل — نشنود قولِ من الّا بختیار
پادشاہاں را ثنا گویند و مدح — من دعائے مے کنم درویش وار
سعدیا چندانکہ مے دانی بگوے — حق نشاید گفتن الّا آشکار
ہر کرا خوف و طمع در کار نیست — از خطا باکش نباشد وز تتار
دولتِ نوینِ اعظم شہریار — باد تا باشد بقاے روزگار
خسروِ عادل امیرِ نامور — انکیانو سرورِ عالی تبار
منعما سعدی سپاسِ نعمتت — کے تواند گفت و چوں سعدی ہزار
یا رب اندر کارِ ما کن یک نظر — پیش از آں کز ما نیاید ہیچ کار

در مدحِ ترکاں خاتونِ کرمانی

اے پیش از آں کہ در قلم آید ثناے تو
واجب بر اہلِ مشرق و مغرب دعاے تو
درویش و پادشاہ ندانم دریں زماں
الّا بزیرِ سایۂ ہمچوں ہماے تو
نوشیروان و حاتمِ طائی کہ بودہ اند
ہرگز نبودہ اند بعدل و سخاے تو
منشور در نواحی و مشہور در جہاں
آوازۂ تعبد و خوف و رجاے تو
گر آسماں بداند قدرِ تو بر زمیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در چشمِ آفتاب کشد خاکِ پایِ تو
اِسلام در امان و ضمانِ سلامت است
از یُمنِ رہمّت و قدمِ پارسایِ تو
خلق از جزایِ خیرِ تو کردن مُقصّر اند
پروردگارِ خلق تُواند جزایِ تو
مُشکرتِ مُسافراں کہ بآفاق مے برند
گر بر فلک رسد نرسد بر عطایِ تو
تیغِ مُبارزاں نکُند در دیارِ خصم
چنداں اثر کہ رہمّتِ کشور کُشایِ تو
بد بخت نیست در ہمہ عالم بِاتّفاق
اِلّا کسے کہ رُوے نِتابد بِرایِ تو
اَے در بقایِ عُمرِ تو خیرِ جہاںیاں
باقی مباد ہرکہ نخواہد بقایِ تو
خاص از برایِ مصلحتِ عام دیر سال
بِنشیں کہ مِثلِ تو نہ نِشیند بجایِ تو
آں چیست در جہاں کہ نداری تو از مُراد
تا سعدیِ از خُدایِ بخواہد برایِ تو
تا آفتاب مے رود و صُبح مے دمد
عائِد بخیر باد صباح و مسایِ تو
یا رب رِضایِ او تو برآور بفضلِ خویش
کو رُوز و شب نمے طلبد جُز رِضایِ تو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مرثیۂ فخر الدین ابوبکر در چہار بند

بندِ اوّل

غریباں را دل از بہرِ تو خون است — دلِ خویشاں نمے دانم کہ چون است
رعنانِ رگزیہ چوں شاید رگرفتن — کہ از دستِ شکیبائی برون است
مگر شاہنشہ اندر قلبِ لشکر — نمے آید کہ رایت سرنگون است
دگر سبزی نروید بر لبِ جوے — کہ آبِ چشمہا عنّاب گون است
دگر خونِ سیاوشاں بود رنگ — کہ باراں بیشتر سیلابِ خون است
شکیبائی مجوے از جانِ مہجور — کہ بار از طاقتِ مشکیں فزون است
سکوں در آتشِ سوزندہ گفتم — نشاید کرد درماں ہم سکون است
کہ دنیا صاحبے بد عہد و جو شخوار — زمانہ مادرے بے مہر و دون است
نہ اکنون است با ما جورِ ایّام — کہ از دورانِ آدم تا کنون است
نمے دانم حدیثِ نامہ چون است — ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

بندِ دوم

بزرگاں چشم و دل در انتظارند — عزیزاں وقت و ساعت مے شمارند
غلاماں درّ و گوہر مے فشانند — کنیزاں دست و ساعت مے نگارند
ملک خان و میاق و بدر ترخاں — بہ رہواران تازی بر سوارند
کہ شاہنشاہِ عادل سعد بوبکر — بہ ایوانِ شہنشاہی در آرند
حرم شادی کناں بر طاق و ایواں — کہ مروارید بر تاجش ببارند
زمیں مے گفت عیشِ خوش گزاریم — ازاں پس آسماں گفت ار گزارند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اُمید تاج و تختِ خسروی بود — ازیں غافل کہ تابوتش در آرند
چہ شد پاکیزہ رویانِ حرم را — کہ بر سر کاہ و بر زیور غبار ند
نشاید پارہ کردن زیور و روے — کہ مزدم تختِ امرِ کردگار ند
ولیکن با چنیں داغِ جگر سوز — نے شاید کہ فریادے ندار ند
بلے شاید کہ مہجوراں بگریند — روا باشد کہ مظلوماں بزار ند
نے دانم حدیثِ نامہ چون است — ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

بندِ سوم

برفت آں گلبنِ خرّم ببادے — دریغے ماند و فریادے و دادے
زمانے چشمِ عبرت بیں بخفتے — گرش سیلابِ خوں باز ایستادے
چہ شاید گفت دورانِ زماں را — نخواہد پرورید ایں سفلہ رادے
نیارد گردشِ گیتی دگر بار — چناں صاحبدلے فرخ نژادے
خردمندانِ پیشیں راست گفتند — مرا خود کاشکے مادر نہ زادے
نبودے دیدگانم تا ندیدے — چنیں آتش کہ در عالم فتادے
نکو خواہاں تصوّر کردہ بودند — کہ آمد پشتِ دولت را ملادے
تنِ گردن کشش را وقت آں بود — کہ تاجِ خسروی بر سر نہادے
چو روز آمد درختِ نام بردار — کہ بستاں را بہار و میوہ دادے
مگر چشمِ بداں اندر کمیں بود — ربودہ از بوستانش خنده بادے
نے دانم حدیثِ نامہ چون است — ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

بندِ چہارم

پس از مرگِ جواناں گل مماناد — پس از گل در چمن بلبل مخواناد
کس اندر زندگانی قیمتِ دوست — نداند کس چنیں قیمت مداناد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بحسرت در زمیں رفت آں گُلِ نَو — صبا بر اُستخوانش گُل دماناد
بہ تلخی رفت از دُنیاے شیریں — زُلالِ کام در حلقش چکاناد
سرآمد رُوزگارِ سعدِ بُوبکر — خُداوندش برحمت در رساناد
جزاے تشنہ مُردن در غریبی — شراب از دستِ پیغمبر ستاناد
درآں عالم خُدا از عالمِ غیب — نُثارِ رحمتش بر سر فشاناد
ہرآں کش دِل نمے سُوزد بدیں درد — خُدایش ہم برآں آتش نشاناد
دریں گیتی مُظفّر شاہ عادل — مُحمّد نام بردارش بماناد
سعادت پرتوِ نیکاں دہادش — بخُوے صالحانش پروراناد
روانِ سعد را با جانِ بُوبکر — بہ اوجِ رُوح و راحت گُستراناد
بکامِ دوستان و بختِ فیروز — بسے دورانِ دیگر بگزراناد

نمے دانم حدیثِ نامہ چُون است
ہمے بینم کہ عُنوانش بخُون است

خطاب بدل

اے دِل بکامِ خویش جہاں را تو دیدہ گیر
در وے ہزار سال چو نُوح آرمیدہ گیر
بُستان و باغ ساختہ گیر اندرو بسے
ایوان و قصر سر بفلک بر کشیدہ گیر
با دوستانِ مُشفق و یارانِ مہرباں
بنشستہ و شرابِ مُروّق چشیدہ گیر
ہر نعمتے کہ ہست بہ عالم تو خُوردہ داں
ہر لذّتے کہ ہست سراسر چشیدہ گیر
چُوں پادشاہِ عدل ابر تختِ سلطنت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation

صد جامۂ حریر و بہ دولت دریدہ گیر
ہر گنج و ہر خزانہ کہ شاہاں نہادہ اند
آں گنج و آں خزانہ بچنگ آوریدہ گیر
ہر بندۂ کہ ہست بہ بلغار و ہند و روم
آں بندہ را بسیم و زرِ خود خریدہ گیر
آوازِ عود و بربط و نائے و سرودِ چنگ
آں طنطنہ کہ مے شنوی ہم شنیدہ گیر
در آرزوئے آبِ حیاتے تو ہر زماں
مانندِ خضر گردِ جہاں در دویدہ گیر
تو ہمچو عنکبوتی و حالِ جہاں مگس
چوں عنکبوت گردِ مگس بر تنیدہ گیر
گیرم ترا کہ مال ز قارون فزوں شود
عمرت بعمرِ نوحِ پیمبر رسیدہ گیر
چندیں ہزار اطلس و کمخاب روزگار
پوشیدہ در تنعم و آنگہ دریدہ گیر
روزے پسیں کہ ہیچ نماند بجز دریغ
صد بار پشتِ دست بدنداں گزیدہ گیر
سعدی تو نیز زیں قفسِ تنگنائے دہر
روزے قفس شکستہ و مرغش پریدہ گیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

انتخاب از دیوان نشاط

قصیدہ در تاریخ عمارت سلطانیہ

آسمانے دیگر است ایں بر فرازِ آسماں
یا بہشتِ جاودان است آشکارا در جہاں
خاکِ او جنت نشان است آبِ او کوثر صفت
بادِ او چوں طرۂ حورا وشاں عنبر فشاں
ساکنانِ عرش ! سکانِ نوحشش ہمنشیں
طائرانِ قدس با مرغانِ بامش ہم زباں
لامکان است و در آں تاباں صفاتِ ذوالجلال
یا مکان سایۂ یزداں شد ایں محترم مکاں
رفعت آنجا پیشکار و عزت آنجا پردہ دار
دولت آنجا رہنما و شوکت آنجا پاسباں
آسمانے آفتابش گشتہ تاباں روز و شب
آفتابے سایہ اش اقبال و بختش سائباں
آسمانے بے تغیر آفتابے بے زوال
پادشاہے بے قریں شاہنشہے صاحب قراں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آں سپہرِ مکرمت آں آفتابِ موہبت
جم نشاں فتح علی شہ مفخرِ شاہنشہاں
نسبتِ ہستی و ذاتش نسبتِ چشم است و نور
اُلفتِ دوراں و جاہش اُلفتِ جسم است و جاں
رایتش با شیرِ گردوں خفتہ در یک خوابگاہ
نصرتش با نسرِ چرخ آسودہ در یک آشیاں
گر نہاں در ظلمت آمد آبِ حیواں جانفزا
آبِ تیغش جاں ستاند ارچہ در ظلمت نہاں
کشتیِ جودش رسد تا بر کنار از بحرِ طبع
دستِ او شد ناخدا و عزمِ او شد بادباں
کے رہاند خصم را از قہرِ او امدادِ خصم
منعِ آتش کے تواند پرنیاں از پرنیاں
جز بحکمش چرخ را گردش نہ ایں نبود عجب
چوں کند گو گر نہ خود فرماں برد از صولجاں
شد بعزمِ رزمِ روسش ایں چمن منزل کہ باد
چوں بہارِ دولتش پیوستہ ایمن از خزاں
خواست بر ایں تل مکانے از پئے آرامگاہ
ہمچو قصرِ شوکتش محفوظ ز آفاتِ زماں
گشت بر پا ایں بنا از سعیِ معماراں کہ باد
تا ابد چوں کاخِ جاہش از حوادث در اماں
با نشاط از بہرِ تاریخِ بنایش عقل گفت
در جہاں بنگر جناں و اندر زمیں بیں آسماں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در تهنیتِ وُرُودِ مَوکبِ اشرف بقصرِ قاجار

یا رب رایں قصر نیست از جنّت بہ گلزار آمدہ
یا ز گلزار است خود جنّت پدیدار آمدہ
نیلگوں دریاچہ اش بیں گر ندیدی تا کنوں
آسمانے گاہ ثابت گاہ سیّار آمدہ
نیست رایں عکسِ فلک پیدا در آبش کآسماں
دیدہ تا بر رفعتِ قصرش نگونسار آمدہ
وایں کہ بینی بر فرازش نیست چرخ و اختراں
عکسِ گلزار است و گل کآنجا نمودار آمدہ
قصر در گلزار و اندر قصر گلزارِ دگر
آشکارا ہر طرف از نقشِ دیوار آمدہ
گلبنش را آفتے و سبزہ اش را سیمتے
نے ز بادِ آذری نہ ز ابرِ آذار آمدہ
شہریارا کامگارا آے کہ ز ابرِ جودِ تو
دہر خرّم ہمچو باغ از بادِ آذار آمدہ
خیز عزمِ باغ کن کاندر رفاقِ موکبت
گلستاں آشفتہ تر از زلفِ دلدار آمدہ
بسکہ اندر شاہراہِ انتظارِ شہریار
ماندہ نرگس ہمچو چشمِ یار بیمار آمدہ
گل زند تا بوسہ بر دستِ ہمایونت ز شوق
سر ز پا نشناختہ پا بر سرِ خار آمدہ
ابر از بہرِ نثارِ مقدمت گوہر بجیب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در رہت باد آتشیں پُر مُشکِ تاتار آمدہ
کے بُوَد یارب نشینی بر فرازِ قصر و من
طُوطیِ طبعم بدیں مغنی شکر بار آمدہ
آفتاب است اینکہ بر گردُوں پدیدار آمدہ
یا شہنشاہِ جہاں بر قصرِ قاجار آمدہ
آفتابی لیک جاہت آسمانے دیگر است
آسماں چُوں نُقطہ اندر خطِّ پرکار آمدہ
آسمانی لیک رایت آفتابے کآفتاب
ہمچو رُوئے ماہ ازو در کسبِ انوار آمدہ
شاد بنشیں کایں زماں پیکِ بشارت در رسید
کز خُراساں مژدۂ فتحِ سپہدار آمدہ
ہر کُجا شہرے و ہر جا شہریارے بیگماں
یا بغارت رفتہ از وَے یا بزنہار آمدہ
چُوں بدخشاں لعل خیز آمد نشاپُور اندر آں
خنجرِ فیروز گونش بسکہ خونبار آمدہ
خواستم دستِ ترا تا بحر گویم عقل گفت
حاش للہ ایں گہر دار آں گہر بار آمدہ

در تہنیتِ عیدِ سعید و جلوسِ عمارتِ مبارکۂ گلستاں

بر لالہ ژالہ مے چکد از ابرِ مُشک فام
خوشتر ز ژالہ بادہ و بہتر ز لالہ جام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

صُبح است و بزم و عید و مے و مُطرب و نبید
دولت مدید و بخت سعید و جہاں بکام
گلزار را طراوت و ایّام را نشاط
افلاک را سعادت و آفاق را نظام
در زُلف رُوے ساقی و در شیشہ عکسِ مے
کالبدرِ فی الدّجیّۃ و الشّمسِ فی الغمام
باشد حلال توبہ نباشد اگر ز مے
باشد حرام بادہ نباشد اگر بہ جام
باید فروخت سُبحہ اگر کس خرد بہیچ
باید خرید بادہ اگر کس دہد بوام
از طرفِ جوے مے گُزرد یارِ سرو قد
یا دادہ اعتدالِ ہوا سرو را خرام
از فیضِ باد و لُطفِ ہوا جاوداں زید
نقشے اگر بر آب نگارند در منام
جذبِ صبا بگوش رساند صداے آں
بگزارد ار پری بچمن در خیال گام
اجزاے بوستاں نہ چناں التیام یافت
کاجسام را بوہم تواں داد انقسام
گلزار و ابر گوئی معشوق و عاشقند
کایں تا بگرید آں دگر آید در ابتسام
دوشیزگانِ باغ مگر آگہند ازیں
کامروز شاہ را شدہ در گلستاں مقام
کآراست باد گلشن و گسترد سبزہ فرش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

آورد ژاله باده و پُر کرد لاله جام
برخاست سرو و بید فرو بُرد سر بزیر
بگشود دیده نرگس و بربست غنچه کام
تعظیم پیشگاهِ حضورِ شهنشه است
شمشاد را که گاه رکوع ست و گه قیام
آں بوستانِ مکرمت آں آسمانِ جود
خورشید سایه خسروِ جمشید احتشام
خاقانِ دهر فتح علی شاه کز ازل
جودش رهینِ کف شده فتحش قرینِ نام

اے از پئے وجودِ تو اجسام را نظام
اجرام در سجودِ وجودِ تو صبح و شام
آفاق را ز پاسِ تو گیرند احتساب
ارزاق را ز جودِ تو یابند خاص و عام
سود از تو بُرد عالم و گنجِ تو بے زیاں
آفاق شد مسخر و تیغِ تو در نیام
از حضرتِ تو رفته بهندوے چرخ پیک
وز سطوتِ تو داده بترکِ فلک پیام
از عدل و فضل و سطوت و رافت سرشته اند
ارکانِ دولتت که مصوں باد ز انهدام
مملکت مزاج دید ز اضداد معتدل
نبود عجب پذیرد اگر تا ابد قوام
آرے در اعتدالِ حقیقی وجود نیست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در هشت لیمن است ز آسیب انجدام
هنگام احتیاج تواں دید دستِ تو
گر رجزم آفتاب تواں دید در ظلام
ابرِ کفت بریزش و انگه بقاے آز
خورشید پرتو افگن و انگه بقاے شام
آسوده است خصم تو از خصمیءِ سپهر
صید زبوں نه بیند هرگز زیاں ز دام
بر مرتبتِ تو دست که یابد بپاے سعی
آرے بر آسماں نتواں شد به اهتمام
مشتی نیاورد دگر آبِ رزاں اگر
افتد ز عکسِ رایے تو یک لمعه در غمام
بر چار چیز باد ترا وقفِ چار چیز
تا وقف راست شرط که دارند مستدام
احکام را رستایش و آمال را نشاب
اقبال را فزایش و اجلال را دوام
شوقِ تو در درونم و ذوقِ تو در وجود
نامِ تو بر زبانم و مدحِ تو در کلام
بر ذاتِ تو رستایش و بر جودِ تو سپاس
بر گنجِ تو فزایش و بر ملکِ تو دوام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در بدایتِ حال کہ ہنوز شرفِ التزام رکابِ اشرف نیافتہ بود۔ و اہالیٔ اصفہاں بتقصیرے موردِ سخت قہرمانی شدہ بودند۔ ایں قصیدہ را بعرض رسانید در صلۂ آں عفو جرائمِ اصفہانیاں بعلاوۂ پنج ہزار تومان مقرر شد

سوئے طہراں خویش را از اصفہاں آوردہ ام
یا کہ از گلخن مکاں در گلستاں آوردہ ام
یا کہ از دارُ الحوادث بارِ رحلت بستہ ام
رحمتِ ہستی جانبِ دارُ الاماں آوردہ ام
یا کہ گوئی از بلایے زاہداں جاں بردہ ام
نیم جانے بر درِ پیرِ مغاں آوردہ ام
راست گویم داشتم یک چند در دوزخ مقام
ویں زماں جا در بہشتِ جاوداں آوردہ ام
جنّت از قہرِ شہ ار دوزخ شود نبود عجب
نہ بہ محنت رایں مثل بر اصفہاں آوردہ ام
قہرِ شاہ است آنچہ او را نام دوزخ کردہ ام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

لطفِ شاه است آنچه نام او را جناں آورده ام
شاهِ گردوں مرتبت فتح علی شه آنکه من
از نخستیں تا زباں اندر دہاں آورده ام
نیست جز حرفِ مدیحش بر زبانم گوئیا
مدح او آموخته آنگه زباں آورده ام
دوش دیدم چرخ را مے گفت با سیارگاں
خویش را در سایهٔ آں آستاں آورده ام
گفت کیواں قدرِ من بالا تر آمد زانکه من
روز و شب خود را بر آں در پاسباں آورده ام
مشتری گفته سعادت آنچه اندر قرنها ست
دوستانش را قریں در یک قراں آورده ام
گفت مریخ از کمانِ آسماں تیرِ بلا
هرچه آید دشمنانش را نشاں آورده ام
مهر گفتا سالها در سایهٔ رایش شدم
ایں همه نور و ضیا از فیضِ آں آورده ام
زهره گفتا بودم اندر بزمش از خنیاگراں
چند روزے بختِ بد در آسماں آورده ام
گفت مه گویم چرا گاهے هلالم گاه بدر
خلق را تا چند ازیں ره در گماں آورده ام
تا به بزمِ او کنم گه ساغری گاهے دفی
خویش را گاهے چناں گاهے چنیں آورده ام
با عطارد گفتم از کلکش نداری شرم گفت
پس چرا مهرِ خموشی بر زباں آورده ام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گفت عنصر با فلک زیبد مرا گویم اگر
زِ امتزاجے ایں چنیں صاحب قراں آوردہ ام
ناگہ از فوجِ ملک بانگے برآمد کاے گروہ
تا بہ کے گوئید ایں آوردہ آں آوردہ ام
گفت حق کاو را براے مظہرِ اسماے خویش
از فرازِ لامکاں سوے مکاں آوردہ ام
شہریارا زیبدت گوئی اگر از عزمِ خویش
ترجماں سر لوحِ نقشِ کن فکاں آوردہ ام
بارگاہت را سزد الحق کہ گوید گاہِ بار
بر زمیں از خویش پیدا آسماں آوردہ ام
تا بسوزم ز آتشِ رشکِ آفتابِ چرخ را
آفتابِ طلعتِ شاہِ جہاں آوردہ ام
چرخ بہرِ حل و عقد آورد اگر سیارگاں
من دبیرانِ شہِ گیتی ستاں آوردہ ام
آسماں را ہر طرف خیلے اگر از انجم است
من سپاہِ بیکراں از ہر کراں آوردہ ام
از ہجومِ سرکشاں زآمد شدِ گردن کشاں
راہِ ایں درگاہ را چوں کہکشاں آوردہ ام
خسروا عمرے بسر سوداے ایں در داشتم
تا نگوید کس کزیں سودا زیاں آوردہ ام
بندگاں را قابلِ خدمت نبودم خویش را
با ہزار امید در سلکِ سگاں آوردہ ام
خستگاں را مرہم از داروے لطفش کردہ ام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مُجرِماں را از خطِ عفوش اماں آوردہ ام
ابرِ آذاریست عفوِ شہ گلستاں اِضعفہاں
ابرِ آذاری بہ طرفِ گلستاں آوردہ ام
لُطفِ شہ خورشیدِ تاباں اِضعفہاں کانِ گہر
تابشِ خورشیدِ تاباں سوئے کاں آوردہ ام
جُرمہاے بے نہایت عفوہاے بے شمار
بر درِ شاہِ جہاں ایں بُردہ آں آوردہ ام
کامگارا آسماں با بختِ تو گوید مرنج
یک دو روزے خصم را گر کامراں آوردہ ام
آفتابِ دولتت اوّل فروزاں کردہ ام
پس چو شمعِ صبحگاہش در میاں آوردہ ام
تا بہ دورانِ تو ہر کس باز داند قدرِ خویش
ایں شگفتیہا برائے اِمتحاں آوردہ ام
دولتت را با ابد پیوندِ اُلفت دادہ ام
مُدّتت را با نہایت سرکراں آوردہ ام
ہر زماں بادا خطابت از قضا کاے شہریار
بُو العجب نقشے بدورانت عیاں آوردہ ام
دوشنت را گرچہ در مے زعفراں افگندہ ام
عارضش را ہمچو شاخِ ارغواں آوردہ ام
دُشمنت را گرچہ ہر دم خوں بساغر کردہ ام
چہرہ اش را ہمچو برگِ زعفراں آوردہ ام
باشہ از اِنصاف کس عیبم نگوید زینکہ من
ہم مکرّر قافیہ ہم شایگاں آوردہ ام

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ہشت ایں نظمے کہ گوید انوری از افتخار
ایں قصیدہ از برائے امتحاں آوردہ ام

در پردۂ تصویر شکار گاہ نگارش یافت

زہے تمثالِ جاں پرور کہ آرد
بہ تن جاں گرچہ جاں در تن ندارد

ازاں بے پردہ نورے آشکار است
کہ در نہ پردہ پنہاں پردہ دار است

عجب نبود مثالش گر محال است
مثالِ پادشاہِ بے مثال است

تعالے اللہ زہے شاہِ جواں بخت
طرازِ افسر و آرایشِ تخت

خیالے آسماں از پایۂ او
مثالے آفتاب از سایۂ او

کواکب عکسِ نقشِ خاکِ راہش
جہاں تمثالے از تصویرِ جاہش

ز عدلش پائے کبکِ کوہساری
خضاب از خونِ مرغانِ شکاری

قضا چوں آہوئے سر در کمندش
سرِ گردوں لگد کوبِ سمندش

ببروں ز اندیشہ بیروں از گمانست
چگویم کایں چنیں یا آں چنانست

چو زیں معنی نشاید راز گویم
ہماں بہ شرحِ صورت باز گویم

حجابے کانجمن سازِ نقوش است
مثالِ صید گاہِ کانپوش است

ز گردگان چوں ہزبراں برگشتند
بشادی کوہ و ہامونں در نوشتند

صباحے جانفزا روزے دل افروز
چو تخت و بختِ شہ میمون و فیروز

شمیمش راحتِ تن مایۂ جاں
نسیمش ہمچو جاں پیدا و پنہاں

چمن خرم ز ابرِ نو بہاراں
ولے چنداں تر شحہائے باراں

کز آں پر لالہ را ساغر نگشتے
وزاں دامانِ زاہد تر نگشتے

صبا چندانکہ گل دفتر نریزد
شرابِ لالہ از ساغر نریزد

پریشاں زاں شود زلفِ نکویاں
نسازد لیک دلہا را پریشاں

شہنشہ با غلاماں صید جویاں
دریں نخچیر گہ گشتند پویاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وُشاقاں صف بصف رُومی و چینی — چگویم من بہ آیینے کہ بینی
پری وش چاکراں صف برکشیدہ — ملک بر پُشتِ دیوے جا گُزیدہ
سمندے چُوں برانگیزد بہ رزمش — برآں بیشی نگیرد غیرِ عزمش
کمندے رِشتہ گوئی رُوزگارش — قضا را با قدر در پود و تارش
سِنانے ز آفتِ جانہا سرِشتہ — برآں توقیعِ خُونریزی نوِشتہ
کمانے سخت چُوں سِلکِ عطایش — برآں تیرے چو رایِ بے خطایش
خدنگے ہمچو اخگر تاب دادہ — تو گوئی ز آتشِ قہر آب دادہ
قُدُوم شاہ را مُرغاں نواساز — زِ خُرسندی گوزناں در تگ و تاز
چُناں بستند خُود را در کمندش — کہ بکشاید کسے از صید بندش
زِ پیشش بسملے گر گام برداشت — زِ کیشش حسرتِ تیرِ دگر داشت
اگر شیرے رسیدے در کمینش — ندیدے زخم ازو جُز بر سُرینش
غزالے پُشت کردے گر بجنگش — بجُز بر دیدہ کے دیدے خدنگش
زِ گردُون و زمیں ہر دم صدائے — کہ اے تیر و سِناں آخر خطائے
سِنانے را خطا بر گور ازیں داشت — کہ در دِل حسرتے گاوِ زمیں داشت
اگر بر طائرے تیرے خطا رفت — بصیدِ نسرِ طائر بر سما رفت
چو جاں اندر جہاں حُکمش رواں باد — جہاں تا ہست او جانِ جہاں باد
سرِ گردنکشاں فتراک جویش — روانِ تاجداراں خاکِ کُویش
مُرادش را قضا زیں ہفت پردہ — برآرد صُورتے ہر ہفت کردہ
پرد گر طائرے بے شوقِ دامش — بُود ذوقِ پر افشانی حرامش

زمانہ یار و گردُوں یاورش باد
نشاط از خاک بوسانِ درش باد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ترکیب بند - بندِ اوّل

ایں بزمِ شہنشہِ جہان است	یا ساحتِ روضۂ جنان است
یا گردونے است بارگہ ساں	یا بارگہے فلک نشان است
خاکش ہمہ آبِ زندگانی است	آبش ہمہ مایۂ روان است
بر آبِ حیات خاکِ آں را	صد گونہ شرف - یکے ازآن است
کز مردمِ دیدہ آں نہاں شد	در دیدۂ مردم ایں عیان است
ماہے است نشستہ بر سرِ تخت	یا شاہ بر اوجِ آسمان است
در ساحتِ آنکہ از وشاقاں	آمیزشِ چرخ و بوستان است
ہم بر سرِ سرو آفتاب است	ہم در برِ ماہ پرنیان است

بر تر ز سپہر پایہ اش باد
خورشید بزیرِ سایہ اش باد

بندِ دوم

صد شکر کہ دور بر مراد است	دورانِ شہِ فلک نہاد است
ارکانِ چہار گانۂ دہر	جود و کرم است و عدل و داد است
تا رونقِ گلستاں دہد ابر	چوں دستِ شہنشہِ جواد است
ہم باغ رہِ خزاں ببستہ است	ہم شاہ درِ کرم گشاد است
باد از پئے زینتِ گلستاں	عدل از پئے رونقِ بلاد است
بنیادِ زماں بر انبساط است	اجزاے جہاں در ازدیاد است
روز از اثرِ بہار ہر روز	چوں دولتِ شہ در امتداد است
امروز بروزگار وافی	آں چیز کہ ناقص اوفتاد است
یا قدرِ شبِ سیاہ بخت است	یا بخت و روے بد نہاد است

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تا زینتِ بوستاں ز ابر است | تا رونقِ گلستاں ز باد است

خرّم منشش چو گلستاں باد
گلزارِ وے ایمن از خزاں باد

بندِ سوم

خاصیّتِ شہد در شرنگ است | آسایشِ زخم از خدنگ است
اذوارِ مہموم را شتاب است | دورانِ نشاط را درنگ است
دستِ کرم و سخا دراز است | پایِ ستم و ستیزہ لنگ است
از تارِ طرب ہدزگرِ شاہ | بر گردنِ چرخ پالہنگ است
در کامِ مخالف و موالف | تا شہد مخالفِ شرنگ است

ہم شہدِ طرب قرینِ جامش
ہم شاہدِ آرزو بہ کامش

بندِ چہارم

اے فرشِ رہِ تو عرشِ بالا | عرش از تو بفرش آشکارا
نہ واجبے و نہ ممکن آمد | در دہر ترا نظیر و ہمتا
رفتہ بعدوے تست مفتون | اقبال بروے تست شیدا
ایں ہمچو سوادِ لیل و خفاش | آں ہمچو ضیایِ مہر و حربا
از رزم بہ بزم چوں خرامی | در سایۂ چترِ آسماں سا
در دست گرفتہ دستِ نصرت | بر پایِ فگندہ فرقِ اعدا
شاد از تو روانِ ملک و ملت | خرّم ز تو جانِ دین و دنیا
گر بادۂ کوثر است و تسنیم | در حاصلِ معدن است و دریا
گر دستِ تہمتن است و دستاں | در منکبِ سکندر است و دارا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در مجلسِ بزم و عرصۂ رزم | بستان و بدہ ببند و بکشا

دورِ مہ و خور بکام بادت
ایں ساغر و آں مدام بادت

بندِ پنجم

ہر کو ز خدا ترا جدا دید | از شرک جدا نکرد توحید
اے سایۂ آفتابِ یزداں | در سایۂ راے تست خورشید
آورد ز نو جہانِ دیگر | جاہِ تو جہاں چو مختصر دید
از راے رزیں دریں مصابیح | وز فکرِ متیں درآں مقالید
جود و کرم امن و عدلش ارکاں | عیش و طرب و بقا موالید
ہر قطرہ ازآں نظیرِ دریا | ہر ذرۂ آں عدیلِ خورشید
ہر مفلسِ آں بجاے قارون | ہر ناکسِ آں بجاہ جمشید
بر عکسِ جہاں درآں نشد کس | ہرگز ز مرادِ خویش نومید
اے روے تو قبلہ گاہِ اقبال | بازوے تو اعتضادِ تائید
عیدت ہمہ سال باد مسعود | سالت ہمہ روزہ باد چوں عید

غم دور ہمے ز خاطرت باد
پیوستہ نشاط بر درت باد

وقتے ازیں بندہ در خاکبوسِ درگاہِ پادشاہی تاخیرے رفتہ۔ و درآں اواں کہ شرفیاب مے گشت۔ اتفاقاً چند بیت از کتابِ خسرو شیرینِ حکیم نظامی کہ در حقِ ممدوحِ خود گفتہ۔ و یکے از ابیاتِ او این است۔ کہ بیت

فریدوں بود طفلے گاو پرورد
تو بالغ دولتی ہم شیر و ہم مرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به نظرِ انور رسیده - خاطرِ اشرف مائل افتاده بود - که چند بیت بداں رسیاق موزوں شود - بدیں بنده امر رفت - و ایں ابیات را به عرضِ اقدس رسانند - و در طیِّ آں ابیات حکیم نیز عذرِ تقصیرے و تاخیرے خواسته است - و در آں ضمن بیتے دارد - که مصرعه اش ایں است - ؎

اگر دیر آمدم شیر آمدم شیر

مثنوی در مدح

ملک چاکر خدیوا پادشاها
جهاں داور شها عالم پناها

سرِ گردن کشاں و سرفرازاں
بدرگاهت نیازِ بے نیازاں

رشاخے آسماں از پایۂ تو
فروغے اختراں از سایۂ تو

رفیدوں حشمت اشکندر خصالی
غلط گفتم که بے شبه و مثالی

ز آهنگر رفیدوں راست لافی
تو از فولاد تیغ آهن شگافی

بساطِ خسروی رایت چو گسترد
سکندر نیست جز پیکِ جهاں گرد

سلیماں گر ندادے خاتم از دست
ترا گفتم ز شاهاں همسرے هست

ملک بر دوگهت خدمتگزارے
فلک در پیشگاهت پیشکارے

خرابے آسماں از کشورِ تو
ثوابت ماندگانِ لشکرِ تو

زمیں مشتے غبار از آستانت
رجابے چند بر در آسمانت

بجز تاج از تو کس برتر نباشد
بجز افسر ترا همسر نباشد

جهاں یکسر گزید آسایش از تو
جهانداری گرفت آرایش از تو

جهاں چشم است حکمِ تو روانست
جدائی چشم از جاں کے توانست

ز ذاتت جز خدا برتر که باشد
گر ایں شاهی خداوندی چه باشد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به میزانِ سخن مدحت نسنجد — چه باشد لفظ در معنی نگنجد
فزوں ز اندیشه بیروں از گمانی — چگویم کاں چنیں یا آں چنانی
حکیمِ گنجه دانائے گهر سنج — که دارد گنجِ گوهر از سخن پنج
بوقتے گفت بهرِ عذرِ تقصیر — که گر دیر آمدم شیر آمدم شیر
گزارش گر بدیں درگاه بودے — اگر شیر آمدے روباه بودے
نه تنها بر درت دیر آمدستم — که با صد گونه تقصیر آمدستم
ولے روباهی و شیری ندانم — همیں دانم سگِ ایں آستانم
گشائی گر نظر یک ره بسویم — گشاید صد درِ دولت برویم
دلے را کو باخلاصت نیاز است — زبانے کو بمدحت نکته ساز است
پریشاں سازدش انده روا نیست — ز غم خاموش بنشیند روا نیست
بر آتش گر ببینی گل بروید — بآب ار بنگری پستی نجوید
اگر یابد ز راهت باد گردے — ز سر بگزارد ایں بیهوده گردے
بخاک ار بگذری گوهر شود خاک — به خار ار بنگری خارا کند چاک
گزارد سر بپایت هر که چوں بخت — سزائے تاج گردد در خورِ تخت
زبانها بے ثنایت چاک بادا — روانها بے هوایت خاک بادا
لبے فارغ مبادا از دعایت — دلے طالب مبادا جز رضایت
سپهر اندر حسابِ کشورت باد — کواکب در شمارِ لشکرت باد
جهاں بینِ جهاں پر نور از تو — فلک خرم زمیں معمور از تو

غزلیات

نامِ تو کلیدِ بستگیها — یادِ تو دوائے خستگیها
دل مے شکند شکنجِ زلفت — اے مرهمِ دل شکستگیها
تارے ز کمندِ گیسوانت — پیوندِ بسے گسستگیها

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بارشتهٔ عقل غم شکسته	در رشتهٔ عشق رشتگیها

بکشا گرهے ز زلف رنگر
در کار نشاط بستگیها

بهر جا بشگرم بالا و گر پست
نه بینم در دو عالم جز یکے هست

ز یک شاخیم اگر شیریں اگر تلخ
ز یک بزمیم اگر هشیار گر مست

بپایم شاخ گلبن رشتهٔ دام
براهم موج دریا حلقهٔ شست

توانائی مرا بار لیست بر دوش
ز بردستی مرا بندیست بر دست

پرو بال است دام من خوش اندام
که از قیدش بپردازے تواں جست

نباشد بنده کآزادش تواں کرد
نباشد خواجه کز قیدش تواں رست

نه عاشق آنکه جز معشوق بیند
نه معشوق آنکه جزوے در جهاں هست

نشاط ار دیده نتوانی بنخوردشید
ببیں در سایه کاں با نور پیوست

جهاں را لیمنی فتح علی شاه
که ایمن باد ذاتش تا جهاں هست

حاصل هر دو جهاں خوشهٔ از خرمن ماست
ساحت کون و مکاں گوشهٔ از مسکن ماست

چشم بر بند و به ظلمت کدهٔ فقر در آے
تا ببینی که فروغ فلک از روزن ماست

چشمهٔ کوثر و آں باغ دلآرائے بهشت
نے از مشرب ما - نکتے از گلشن ماست

چه اثر بود دریں دشت که بے زحمت کشت
یک جهاں ریزه خور و خوشه بر از خرمن ماست

سر به مخدوم مے آفاق نیاریم فرود
زانکه از خدمت شه سلسله در گردن ماست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هم قصاصِ دلِ ما را مگر از ما طلبند
زانکه با خونِ دلِ آلوده همیں دامنِ ماشت
دشمن و دوشت نداند کس اگر طالبِ او شت
خلق بیهوده یکے دوشت یکے دشمنِ ماشت
گفتش هیچ اثرے بود دریں ره ز نشاط
گفت سرگشته غبارے ز پیِ توسنِ ماشت

کشورِ دل از جهانے دیگر است
ایں زمیں را آسمانے دیگر است
اے جهاں از راهِ ما بردار دام
طائرِ ما ز آشیانِ دیگر است
اے فلک از تختِ ما برگیر رخت
کوکبِ ما ز آسمانے دیگر است
ما دریں ره ایمنیم از رهزناں
نقدِ ما با کاروانے دیگر است
با تو خاموشم ولے با یادِ دوشت
هر سرِ مویم زبانے دیگر است
من نیم آں من که بودم یا مرا
هر زماں از عشق جانے دیگر است
شد جهاں بر من دگرگوں یا که من
اینکه مے بینم جهانے دیگر است

مے زنی از عاشقی لافے نشاط
عشقبازاں را نشانے دیگر است

فصلِ گل است و موسمِ ایوان و گاه نیست
جز صحنِ باغ در خورِ اورنگِ شاه نیست
نرگس گواهِ من که نباشد به بوستاں
چشمے که در قدومِ شهنشه براه نیست
ترکانِ شاه گرچه دلیرند و فتنه سوز
دل در اماں ز فتنهٔ چشمے سیاه نیست
حاضر ستاده آں صفِ مژگانِ تیر زن
حاجت بعرضِ لشکر و شانِ سپاه نیست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رایں چند روزہ مہلتِ گلبن غنیمت است
فردا شت در چمن اثرے از گیاہ نیست
چشمِ نعمت بہ نقدِ دو عالم خریدہ ایم
ما را دریں معاملہ جز دل گواہ نیست
جز شکلِ جام و طلعتِ ساقی ندیدہ ایم
در ما اثر ز گردشِ خورشید و ماہ نیست
ہر کس بہ قدرِ خویش امیدش بطاعتست
ما را بغیرِ رحمتِ خالق پناہ نیست
تا با خودی چہ لاف ز طاعت زنی نشاط
جرم رایں وجودِ تست کہ جز وے گناہ نیست

صبحِ عید و دہر خرم از بہار است رایں چنیں
یا جہاں یکسر بعہدِ شہریار است رایں چنیں
زر مگر از روئے دشمن رنگ پگرفتہ است وام
کیں زماں در پیشگاہِ شاہ خوار است رایں چنیں
رایں منم یا آفتاب از رایے دستورِ اجل
زرد روئے و تیرہ روز و خاکسار است رایں چنیں
رایں منم یا تیرِ شہ کز جمعِ بدکیشانِ خویش
دور تر زیں راستی از شہریار است رایں چنیں
رایں منم یا آسماں کز پایہ ٔ مقدارِ خویش
در شمارِ پیشکاراں شرمسار است رایں چنیں
رایں منم یا تیغِ شہ کز ضربہاے جانستاں
چہرہ پر خوں آنچناں دل پر شرار است رایں چنیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نے من آں رُمح غمم کز طعنہاے دِل خراش
با تنے لرزان و با چشمے نزار است ایں چنیں
زُلفِ یار است از نسیمے یا گنہگارے ز بیم
یا دِلِ من ز انتظاری بیقرار است ایں چنیں

رُباعیات

صد بار خراب و باز آباد شُدیم
اے بس کہ غمیں شُدیم و بس شاد شُدیم
تا در کنفِ قیدِ تو بُردیم پناہ
از کشمکشِ زمانہ آزاد شُدیم

گر با تو بُود کس ہمہ عالم راہ است
ور بے تو رود جہاں سراسر چاہ است
با خاکِ سر و چاکِ گریباں بیکوشت
آں دشت کہ از دامنِ تو کوتاہ است

سر گر نہ بپاے اوشت بے تن خوشتر
پا گر نہ براہِ او بدامن خوشتر
آں رہ کہ نہ سوے اوشت گم گشتہ نکوشت
آں شو کہ نہ کوے اوشت بے من خوشتر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

DHANPAT RAI MEHRA

اِنتخاب از سِکندر نامہ

تظلُّمِ مِصریاں از زنگیاں پیشِ اِسکندر

چو صُبح از دُمِ گُرگ بر زد زباں
بخُفتن در آمد سگ و پاسباں

خُروسِ غُنُودہ فرو کوفت بال
دُہُل زن بزد بر تبیرہ دوال

من از خوابِ آسُودہ برخاستم
بہ جوہر کشی خاطر آراستم

طلبگارِ گوہر کہ کانے کند
بہ پندار و اُمّید جانے کند

بخُونابہ لعلے کہ آرد بچنگ
ستیزہ کُند با دلِ خارہ سنگ

چہ پنداری اے مردِ آساں نیوش
کہ آساں پُر از دُر تواں کرد گوش

گر انجیر خُور مُرغ بُودے فراخ
نماندے یک انجیر بر ہیچ شاخ

گُزارندۂ پیکرِ ایں پرند
گُزارش چُنیں کرد با نقشبند

کہ چُوں بامداداں چراغِ سپہر
جمالِ جہاں را بر افروخت چہر

بجلوہ بر آورد خُورشید دشت
عروسانہ بر کُرسیٔ زر نشست

سِکندر بآیینِ شاہانِ پیش
بر آراست بزمے در ایوانِ خویش

غُلامانِ گُلچہرہ و دِلرُباے
کمر در کمر گِردِ تختش بپاے

گہے بادہ مے خُورد بر یادِ کے
گہے گنج مے ریخت بر رود و نے

نشستہ چُنیں چُوں یکے چشمہ نُور
کہ آوازِ داد آمد از راہِ دُور

خبر بُرد صاحب خبر نزدِ شاہ
کہ مُشتے ستمدیدۂ داد خواہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

تظلّم زنانند بر شاہِ رُوم
کہ بر مصریاں تنگ شُد مرز و بُوم

رسیدند چنداں سیاہانِ زنگ
کہ شُد در بیاباں گزرگاہ تنگ

سوادِ جہاں را چُناں در نوشت
کہ سودا در آمد در آں کوہ و دشت

بیابا بنیانے چو قطرانِ سیاہ
ازآں بیش کاندر بیاباں گیاہ

ہمہ کوسہ و پیرِ کودک سرشت
بخُوبی روَند ارچہ ہستند زشت

نہ رُوئے کہ پیدا کُند شرم شاں
نہ بر ہیچکس مہر و آزرم شاں

ہمہ آدمی خوار و مردُم گزاے
ندارد دریں داوری مصر پاے

گر آید بہ یارِ یگری شہریار
وگرنہ بتاراج رفت آں دیار

نہ مصر و نہ افریجہ ماند نہ رُوم
گُدازند ازآں کورہ آتش چو موم

زِ جمعے چُنیں دل پراگندہ ایم
دگر محکم شہ راشت ما بندہ ایم

شہِ دادگر داورِ دیں پناہ
چو دانشت کآورد زنگی سپاہ

ہراساں شُد از لشکرِ بے قیاس
نیابد کہ دانا بُوَد بے ہراس

ارسطُوے بیدار دِل را بخواند
وزیں در بسے قصّہ با او براند

وزیرِ خردمندِ پیروز راے
بہ پیروزیٔ شاہ شُد رہنماے

کہ برخیز و بخت آزمائے بکُن
ہلاکِ چُناں اژدہائے بکُن

برآید مگر کارے از دستِ شاہ
کہ شہ را قوی تر کُند پایگاہ

شوَد مصر و آں ناحیت رامِ تو
برآید بہ مردانگی نامِ تو

وگر دُشمناں را درآری بخاک
شوَد دوشت پیروز و دُشمن ہلاک

سکندر بدستُورِیٔ رہنمُوں
زِ مقدُونیہ بُرد رایت بروُں

یکے لشکر انگیخت کز ترک و تیغ
فُروزندہ برقش برآمد بہ میغ

زِ دریا سُوے خشکی آورد راے
دلیلش سوِ مصر شُد رہنماے

ہمہ مصریاں شہری و لشکری
پذیرا شُدندش بہ فرمانبری

بلفرمُود شہ کز لبِ رودِ نیل
کُند لشکرش سُوے صحرا رحیل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به پرخاش زنگی رشتابان شدند
دو اشپه بسوے بیاباں شدند

دلیراں بصحرا کشیدند رخت
بکیں خواہِ زنگی کمر کردہ سخت

چو زنگی خبر یافت کآمد سپاہ
جہاں گشت در چشم زنگی سیاہ

دو لشکر برابر شد آراستہ
شد آزرمہا پاک برخاستہ

ز نعلِ سمندانِ پولاد میخ
زمیں را ز جنبش بر افتاد بیخ

ز بس نعرہ کآمد بروں از کمیں
رفرود اوفتاد آسماں بر زمیں

ز گرزِ گراں شاخِ چارش گراں
شدہ ماہی و گاو را سرگراں

ز شوریدنِ بانگ چوں رستخیز
بوحشِ بیاباں در آمد گریز

چو بر جنگ شد ساختہ سازِ شاں
گریزندہ شد دیو ز آوازِ شاں

بجائے کہ گرفتند جاے نبرد
کہ گرمی ز مردم بر آورد گرد

زمینے ز گور گرد بے آب تر
ہوائے ز دوزخ چگر تاب تر

نہ آبے درو سرد جز زہرِ ناب
نہ رہرے برو گرم جز آفتاب

ز تیغیں بغور آمدہ غارہا
درو رفتہ را روز بازارہا

درآشیانے غولاں وطن ساختند
چو غولاں بہر گوشہ مے تاختند

چو کوہہ رفرو بردِ گاو زمیں
بروں جست شیرِ سیاہ از کمیں

بر آفاق شد گاو گردوں دلیر
بر آمد ستارہ چو دندانِ شیر

شب از نافِ خود عطر سائی گشاد
جہاں زیورِ روشنائی نہاد

بروں شد یزدانِ دشمن شناس
ستارہ در آمد بہ تابندگی

بیک جاے ہم روم و ہم زنگبار
رفرو ماند رومی و زنگی ز کار

بیا ساقی آں مے کہ رومی وشش است
بمن دہ کہ طبعم چو زنگی خوشش است

مگر با من ایں بے محابا پلنگ
چو رومی و زنگی نگردد دو رنگ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

داستانِ مصاف کردنِ سکندر با زنگیاں

فریبنده راهے شد ایں راهِ دور — که بر چرخِ هفتم تواں دید نور
دریں ره فرشته ز ره مے رود — که آید یکے دیو ده مے رود
بمعیارِ ایں چار سو رهروے — نسنجد دو جو تا ندزدد جوے
قراضه قراضه رباید نخست — ربایند ازو چونکه گردد درست
بجو مے ستاند ز دهقانِ پیر — بمن مے فرستد بدیوانِ میر
ز من رختِ ایں همرهاں دور باد — زبانم بایں نکته معذور باد
ازیں آشنایانِ بیگانه خوے — دو روئی ببیں یکزبانی مجوے
دو سوراخ چوں روبهٔ حیله ساز — یکے سوے شهوت یکے سوے آز
ولیکن چو کژدم بهنگامِ جوش — نه سوراخِ دیده نه سوراخِ گوش
گزارش کنِ رازهاے نهفت — ز تاریخِ دهقاں چنیں باز گفت
که چوں شاهِ چیں زیں برابرش نهاد — فلک نعلِ زنگی بر آتش نهاد
سپهر از کمیں مهره بیروں جهاند — ستاره ز کف مهره بیروں فشاند
جهاں از دلیرانِ لشکر شکن — کشیده چو انجم بسے انجمن
از آیینهٔ پیل و زنگِ شتر — صدف را شبه رسته بر جاے دُر
ز پویه که پے بر زمیں مے فشرد — در اندامِ گاو استخواں گشت خرد
شهِ روم رسمِ کیاں تازه کرد — ز نوبت جهاں را پر آوازه کرد
بر آراست لشکر بر آیینِ روم — چو آرایشِ نقش بر مهرِ موم
ز رومی تنے بود بس مهرباں — زباں آورے آگه از هر زباں
دلیر و سخنگوے و دانش پرست — به تیر و به شمشیر گستاخ دست
کشیده دمش طوطیاں را بدام — سخن پرورے طوطیا نوش نام
بشیریں سخنهاے مردم فریب — ربوده نیوشندگاں را شکیب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ندیم سکندر به بیگاه و گاه — محاسب در احکام خورشید و ماه
سکندر بحکم پیام آوری — بر خویش خواندش بنام آوری
بفرمود تا هیچ نارد درنگ — شتاباں شود سوے سالار زنگ
رساند بدو بیم شمشیر شاه — مگر بشنود باز گردد ز راه
به زنگی زباں رهنمونی کند — که آهن در آتش زبونی کند
جوانمرد گلچهره چوں سرو بن — ز رومی بزنگی رساند آں سخن
که دارندهٔ تاج و شمشیر و تخت — رواں کرد رایت به نیروے بخت
جواں دولت و تیز و گردنکش است — گه خشم سوزنده چوں آتش است
چو بر شاخ آهو کشد چرم گور — بدوزد سر مور بر پاے مور
چناں به که با او مدارا کنید — بنالید و عذر آشکارا کنید
نباید که آں آتش آید بتاب — که ننشیند آنگه بدریاے آب
بمهرش رواں باید آراستن — مبارک نشد کیں ازو خواستن
جهانش که در صلح و جنگ آزمود — ز جنگش زیاں دید و از صلح سود
شه زنگ چوں گوش کرد ایں سخن — به پیچید بر خود چو مار کهن
دماغش ز گرمی درآمد بجوش — برآورد چوں رعد غرّاں خروش
بفرمود تا طوطیانوش را — کشند و برند از تنش هوش را
ربودند آں دیو ساراں ز جاے — چو که برگ را مهرهٔ کهرباے
بریدند در طشت زرّیں سرش — بخوں غرق شد نازنیں پیکرش
چو پرخوں شد آں طشت زنگی چه کرد — بخوردش چو آبے و آبے نخورد
کسانے که بودند با او براه — شدند آب در دیده نزدیک شاه
نمودند کاں رومئے خوب چهر — چه بد دید ازآں زنگئے سرد مهر
شه از بهر آں سرو شمشاد رنگ — چناں سوخت کز تاب آتش خدنگ
بخوں ریختن شد دل انگیخته — ز خون چناں بے گنه ریخته

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شُد از رُومیاں رنگ یکبارگی — کہ دیدند زآنگونہ خُونخوارگی
زِ سیاہاں برآں کار دنداں سفید — زِ خندہ لبِ رُومیاں نا اُمید
شب آں پہ کہ پوشیدہ دنداں بُود — کہ آں لحظہ پیرد کہ خنداں بُود
سکندر باہستگی یک دو رُوز — گذشت از سرِ خشم اندیشہ سُوز
شب آہنگ چُوں برزد از کوہ دُود — برآویخت ہندُوے چرخ از کمر
جلاجل زناں گفت ہارُونِ شاہ — طلایہ برُوں شُد برہ داشتن
دگر رُوز کآورد گردُوں شتاب — بغرّید کوس از درِ شہریار
تیرہ بغرّیدن آمد چو ابر — درآمد بشورش دم گاؤ دُم
تیرہ زن از خارش چرم خام — ترازُوے پولاد سنجاں بمیل
سنانِ سرِ خشتِ خفتاں شگاف — زِ قارُورہ و ناوچ و بید بزگ
زِ مہرّاے حملہ زِ ہرّاے تیغ — شُدہ آب خُوں در دلِ تُند میغ
چو لشکر بہ لشکر درآورد رُوے — مُبارز برُوں آمد از ہر دو سُوے
بسے یک بدیگر درآویختند — بسے خُوں بناوردگہ ریختند
سبق بُرد بر لشکرِ رُوم زنگ — خرابی درآورد زنگی برُوم
رکہ رُومی بتر رسید ازآں پیشخُورد — در افگند خُونِ دلاور بجام

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو زنگی نمود آنچنان بازئے
ز رومی نیامد عناں تازئے

بدانست سالارِ لشکر شناس
کہ در رومی از زنگی آمد ہراس

چو لشکر ہراساں شود در ستیز
سگالش نسازد مگر در گریز

وزیرِ خردمند را خواند پیش
خبر دادش از رازِ پنہانِ خویش

کہ بد دل شدند ایں سپاہِ دلیر
ز شمشیرِ ناخوردہ گشتند سیر

بلشکر تواں کردن ایں کارزار
بہ تنہا چہ برخیزد از یک سوار

ز خوں خوردنِ طوطیانوش گرد
ہمہ لشکر از بیم خواہند مرد

کند ہر کس آئینِ ترس آشکار
نیاید ز ترسندگاں ہیچ کار

چو بد دل شد ایں لشکرِ جنگجوے
بیار آب و دستے از دلیری بشوے

ہماں زنگیاں چیرہ دستی کنند
چو پیلانِ آشفتہ مستی کنند

چہ دستاں تواں آوریدن بدست
کزاں زنگیاں را در آید شکست

بر انداز رائے کہ یاری دہد
ازیں وحشتم رستگاری دہد

جہاندیدہ دستورِ فریاد رس
گشاد از سرِ کاردانی نفس

کہ شاہا خرد رہنمونِ تو باد
ظفر یار و دشمن زبونِ تو باد

جہاں داورِ آفرینش پناہ
پناہِ تو باد اے جہانگیر شاہ

بہ ہر جا کہ رو آری از کوہ و دشت
رہی بادت از چرخِ فیروزہ گشت

سپاہاں کہ مارانِ مردم زنند
نہ مردم ہمانا کہ آہرمنند

اگر رومی اندیشد از جنگِ زنگ
عجب نیست کایں ماہیست آں نہنگ

ز مردم کشی ترس باشد بسے
ز مردم خوری چوں نترسد کسے

گر آزرم خواہیم زیں سگ دلاں
نخوانند ماں عاقلاں عاقلاں

وگر جائے خالی گنیم از نبرد
ز گیتی بر آرند یکبارہ گرد

بلے گر ز ما داشتندے ہراس
میانجی بر ایشاں نہادے سپاس

میانجی چہ باشد کہ بس بیہشند
وگر راشت خواہی میانجی گشند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یکے چارہ باید بر انداختن
به نزدیک مردم خوری ساختن

گرفتن تنے چند زنگی ز راہ
گرفتار کردن دریں بارگاہ

نشستن ترا خامش و خشمناک
در انداختن زنگیاں را بخاک

یکے را سر از تن بریدن بدرد
بمطبخ فرستادن از بہر خورد

بزنگی زباں گفتن ایں را بشوے
بپیز تا خورد خسرو نامجوے

بفرماے تا مطبخی در نہفت
رہند بقچہ آنرا کند خاک خفت

بجوشد سر گوسپندِ سیاہ
تہی ز استخواں آورد نزدِ شاہ

شہ آں چرم ناپختۂ نیم خام
بدرّد بخاید بحرص تمام

بگوید کہ مغزش بیارید نیز
کزیں نغز ترکس نخورد ہشت چیز

اگر ہیچ دانشمے در نخست
کہ خوردے چنیں دارد تندرست

اسیرانِ رومی نپرورد مے
ہمہ زنگیے خوش نمک خورد مے

چو آں آدمی خوارہ یابد خبر
کہ ہست آدمی خوارۂ زو بتر

بدیں ترس بگذارد ایں کین گرم
کہ آہن بآہن تواں کرد نرم

گر ایں چارہ سازی بدشت آوریم
برآں پیرہ دستاں شکشت آوریم

بگرگی ز گرگاں توانیم رست
کہ بر جہل جز جہل نارد شکست

بفرمود شہ تا دلیرانِ روم
نمایند چارش درآں مرز و بوم

یکیں بر گزرگاہ زنگ آورند
تنے چند زنگی بچنگ آورند

شدند آں دلیرانِ فرماں پذیر
گرفتند ازآں زنگیے چند اسیر

بہ نوبتگہِ شاہ بردند شاں
بسر ہنگِ نوبت سپردند شاں

درآوردہ شاں نوبتی دارِ شاہ
قفائے ز خوں سرخ و روے سیاہ

شہ از خشمناکی چو غرندہ شیر
کہ آرد گوزنِ جواں را بزیر

یکے را بفرمود تا زاں گروہ
ببرّند سر چوں یکے پارہ کوہ

بمطبخ سپردند کیں را بگیر
بساز آنچہ شہ را بود ناگزیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دگر گونہ با مطبخی گفت راز
کہ چوں ساخت میبایدایں برگ و ساز

دگر زنگیاں پیشِ خسرو بپاے
رفو ماندہ عاجز درآں رشم و رلے

چو فرمود خسرو کہ خواں آورند
بساطِ خورش درمیاں آورند

بیاورد خواں زیرکِ ہوشمند
برو لقمہاے سرِ گوسپند

شہ از ہم دریدہ آں خورش را بزور
چو شیرے کہ او بر درد چرم گور

بپاییدگی خورد و جنباند سر
کہ خوردے ندیدم بدینساں دگر

چو زنگی بخوردن چناں دلکش است
کباب دگر خوردنم ناخوش است

ہمہ ساقِ زنگی خورم با شراب
کزیں خوش نمک تر نیابم کباب

بزخم سیاہاں شہ پیل بند
مزوّر ہمے خورد زآں گوسفند

چو ترسیدۂ اژدہا کرد شاں
چو ماراں بصحرا رہا کرد شاں

شدند آں سیاہاں بر شاہِ زنگ
خبر باز دادند زآں روزِ تنگ

کہ آں اژدہا خوے مردم خصال
ننگے است کآورد بر ما زوال

چناں مے خورد زنگیے خام را
کہ زنگی خورد مغز بادام را

سرِ زنگیاں را کہ آرد بلند
خورد چوں سرِ لقمۂ گوسپند

دلِ زنگیاں را درآمد ہراس
کہ از پرزناں سر بروں زد پلاس

رفو پرنمرید آتش انگیز شاں
ز گرمی نشست آتشِ تیز شاں

چو روزِ دگر مرغ بگشاد بال
تہی شد دماغِ سپہر از خیال

بغولِ سیہ بانگ برزد خروس
درآمد بغرّیدن آوازِ کوس

شغبہاے شیپور از آوازِ تیز
چو صورِ سرافیل در رستخیز

ز نعرہ برآوردنِ گاو دم
شد از آسماں زہرۂ گاو گم

دہلہاے گردیدہ چرم از خروش
درآورد مغزِ جہاں را بجوش

ز شوریدنِ طنبکِ زخم ریز
دماغِ فلک شد سفتہ از زخمِ تیز

دلِ ترکتازاں درآں دار و گیر
برآوردہ از نایِ ترکی نفیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زمیں لرزۂ مقرعۂ در دماغ
زدہ آتشیں مقرعۂ چوں چراغ

روارو زناں تیرِ پولاد سائے
در اندام شیرانِ پولاد خائے

پلارکہ چناں تافت از روئے تیغ
کہ در شب ستارہ نہ تاریک میغ

دو لشکر دگر بارہ برخاستند
دگر گونہ صفہا بر آراستند

دو ابر از دو سو در خروش آمدند
دو دریائے آتش بجوش آمدند

برآمیختہ لشکرِ روم و زنگ
سپید و سیہ چوں گزارِ دو رنگ

سمِ باد پایانِ پولاد نعل
ز خونِ دلیراں زمیں کردہ لعل

ترنگِ کماٹھائے بازو شکن
بسے خلق را بردہ از خویشتن

درخشیدنِ تیغِ آئینہ تاب
درخشاں تر از چشمۂ آفتاب

زدہ لشکرِ روم رایت بلند
زمیں در گماں آسماں در کمند

بقلب اندر اسکندرِ فیلقوس
جناحے برآراستہ چوں عروس

ز پیشِ رسپ زنگیٔ رقیر گوں
جناحے برآورد چوں بے ستوں

صفِ زندہ پیلاں بیک جا گروہ
چو گردِ کریوہ کمرہائے کوہ

مژہ چوں سناں چشمہا چوں عقیق
ز خرطوم تا دم در آہن غریق

جداگانہ بر ہر یکے تختِ عاج
بر و زنگیٔ بر سر از مشک تاج

چو آواز بر پیلِ سرکش زدے
ز خود آتش از خود برآتش زدے

ز بس پیل گامد بچالش بروں
شد از پائے پیلاں زمیں نیلگوں

پیادہ رواں کرد بر پیل بند
بہر گوشۂ کردہ صد پیل بند

چو آئینِ پیکار شد ساختہ
منشہا شد از رخر پرداختہ

ستنگر سیاہے زراچہ بنام
ز لشکر گہِ زنگ بگشاد گام

درآمد چو پیل اشتخوانے بدشت
کزو پیل را اشتخواں مے شکست

رسیہ مارے افسونِ گرگی درو
سر آماسی از سر بزرگی درو

دلمنے فراخ و رسیہ چوں لوید
کزو چشمِ بیننده گشتے سفید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خمے از خم آہن بر انگیختہ — بخمہا سکاہن برو ریختہ
بر و سینۂ ہمچو پولاد ترس — حدیث تنومندی آں خود مپرس
علم دیدۂ پرچمے بر سرش — نمے گشت یک موے زاں پیکرش
گر آنجا بود طاسکے سرنگوں — دو دیدہ برو ہمچو دو طاس خوں
بسے خویشتن را بزنگی ستود — کہ سوزاں تر از آتشم زیر دود
زراچہ منم پیل پولاد خاے — کہ بر پشت پیلاں کشم پیلپاے
چو در معرکہ برکشم تیغ تیز — بکوہہ کنم سنگ را ریز ریز
گرم شیر پیش آید و گر ہزبر — برو سیل بارم چو بارندہ ابر
چو در پیلپائی قدح مے کنم — بیک پیلپا پیل را پے کنم
فرس بفگند جوش من پیل را — رخ من پیادہ کند پیل را
سلاح از تنم رستہ چوں شیر نر — ز پولاد دارم سلاح دگر
چو الماس و آہن رگ تن مرا — چہ حاجت بالماس و آہن مرا
چو گردن بر آرم بہ گردن کشی — نہ زابی ہراسم نہ از آتشی
درم پہلو پہلواناں بہ تیغ — خورم گردۂ گردناں بے دریغ
بہ مردم کشی اژدہا پیکرم — نہ مردم کشم بلکہ مردم خورم
ستیزندہ را دارم آزرم سست — خر از زیر پالاں بر آید درست
مرا از کسے در جہاں شرم نیست — ستیزہ بسے ہست و آزرم نیست
چو من زنگی آنگہ کہ خنداں بود — سیہ شیرے الماس دنداں بود
بگفت این و بر زد بر ابرو شکنج — چو مارے کہ پیچد ز سوداے گنج
ز رومی سوارے توانا و چست — بر آں آتش افگند خود را نخست
بہ آتش کشی باز مالید گوش — چو پروانۂ کآیدش خوں بجوش
در آمد بدو زنگیٔ جنگ سود — بیک ضربت از تن سرش را ربود
دگر کینہ خواہے در آمد بجنگ — فلک ہم در آورد پایش بسنگ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دِگر رُومیے رفت چُوں تُند باد
کہ تا چشم برہم نہد سر نہاد

دِگر پہلوانے ز قلبِ سپاہ
سبک تر شُدہ چُوں خرامندہ ماہ

چُنیں تا بمقدارِ ہفتاد مرد
بہ تیغ آمد از رُومیاں در نبرد

دِگر ہیچ کس را نیامد نیاز
کہ با آں زبانی شود رزمساز

دِل از جاے شُد لشکرِ رُوم را
چو از کورۂ آتشیں موم را

چو کرد آں زبانی سپہ را زبُوں
نیامد بناورد او کس بروں

شہِ گردناں شاہِ گردُوں گراے
ز پرکارِ موکب تہی کرد جاے

برآراست بر جنگِ زنگی بسیج
بہ زنگی کُشی نیزہ را داد پیچ

زدہ بر میاں گوہر آگیں کمر
درآورد پولادِ ہندی بہ سر

بہ تن بر یکے آسماں گُوں زرہ
چو مرغولِ زنگی گرہ در گرہ

یمانی یکے تیغ زہر آب جوش
حمائل فرو ہشتہ از طرفِ دوش

کمندے چو ابرُوے طغماچیاں
بخم چُوں کماں گوشۂ چاچیاں

رکابے بر افگند بر پُشتِ بور
درآمد بزیں آں شہِ پیل زور

عنانِ تگاور بدولت سپُرد
نمُود آں قوی دست را دست بُرد

بہ کبکِ دری چُوں درآید عُقاب
چگونہ جہد بر زمیں آفتاب

ازآں تیز تر خسروِ پیلتن
بہ تُندی درآمد برآں اہرمن

بزد بانگ بر وے کہ اے زاغ پیر
عُقابِ جواں آمد آرام گیر

اگر بر نتابی عناں را ز راہ
کُنم بر تو عالم چو رُویت سیاہ

سیہ رُو ازآنی کہ از تیغ تیز
دریں حربگہ کرد خواہی گریز

مرو تا بخُوں سُرخ رُویت کُنم
مُسلسل تر از جعد مُویت کُنم

رقد زنگ بر تیغ آئینہ زنگ
من آئینہ ام کز من اُفتاد زنگ

سپیدہ برد رُومی از چشم درد
برد تیغ من سُرخی از رُوے زرد

چہ لافی کہ من دیو مردُم خورم
مرا خُور کہ از دیو مردُم ترم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ندانی تو پیکارِ شمشیر و لخت — بیاموزمت من ببازوے سخت
گر آئی زِ جائے نگهدار جاے — وگرنه سپارم سرت زیرِ پاے
من آں رُوم سالارِ تازی هشم — که چوں دشنهٔ صبح زنگی کشم
چو هندی زنم بر سرِ ژنده پیل — زند پیلباں جامه در خُمِّ نیل
چو زآهن کُنم حلقه در گوشِ سنگ — بزنگه رود هوشِ سالارِ زنگ
چو گُفت ایں سخن در رکاب ایستاد — برآورد بازو عناں برکشاد
برو حملهٔ بُرد چوں پیلِ مست — یکے حربهٔ شیر پیکر بدست
زِ سختی که زد بر سرش گرز را — بر اُفتاد تپ لرزه البرز را
بیک زخمِ آں گرزِ پولادِ سخت — ستد جاں ازآں آبنوسی درخت
سر و گردن و سینه و پا و دست — زِ سر تا قدم خورد و درهم شکست
چو کارِ زُراچه زِ راحت بُرید — یکے محنتِ دیگر آمد پدید
سیاهے بکردارِ نخلِ بلند — هراساں ازو دیدهٔ نخلبند
بخسرو درآمد چو تند اژدها — برو کرد زخمے چو آتش رها
نشد کارگر تیغ بر درعِ شاه — بغرید زنگی چو ابرِ سیاه
چو دارائے رُوم آں سیه مار دید — نهنگِ سیاه از میاں در کشید
چناں ضربتے زد بآں نخل بُن — که شیرِ جواں بر گوزنِ کهن
سرِ زنگی از نخلِ بالا فتاد — چو زنگی که از نخلِ خرما فتاد
دگر زنگیِ رفت سوے مصاف — زباں برگشاده به مشتے گزاف
که ابرِ سیه آمد از کوهِ زنگ — نبارد مگر اژدها و نهنگ
سیه گولهٔ گرد بازو منم — گراں کوه را هم ترازو منم
زِ تن برکُنم گردنِ پیل را — بدم درکشم چشمهٔ نیل را
هر آنکس که جانش بآهن گزم — بسے جامه را در سکاهن رزم
جهانجوے چوں دید کاں یاوه گوے — زِ خوں نافِ خود را کند نافه بوے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سرِ تیغ بر گردن افراختش — در آں یاوہ گفتن سر انداختش
از آں سہمگیں تر سیاہِ قوی — عناں راند بر چالشِ خسروی
چناں زد برو تیغِ زنگار خورد — کہ زنگی زِ مرکب در آمد بگرد
سیاہے دگر زیں بر ادہم نہاد — بزخمِ دگر دیدہ برہم نہاد
دگر تا شب از نامدارانِ زنگ — نیامد کسے را تمنائے جنگ
جہاندار با فتح دمساز گشت — شبانگہ بہ آرامگہ باز گشت
چو گلنار گوں کسوتِ آفتاب — کبودی گرفت از خمِ نیلِ ناب
نگہبانِ ایں مارِ پیکر درفش — زر اندود بر پرنیانی بنفش
رقیبانِ لشکر بہ آیینِ پاس — نگہباں تر از مردِ انجم شناس
یزکداری از دیدہ نگذاشتند — یتاقی کہ رسم است مے داشتند
سحرگہ کہ آمد بہ نیک اختری — گلِ سرخ بر طاقِ نیلوفری
سکندر بروں آمد از خوابگاہ — برآراست بر حربِ دشمن سپاہ
رواں کرد رخشِ عناں تاب را — برانگیخت چوں آتش آں آب را
بقلب اندروں پاے خود را فشرد — بہر پہلواں پہلوئے را سپرد
چپ و راست را بست زآہن حصار — فرو برد چوں کوہ بیخ استوار
ہماں لشکرِ زنگ و خیلِ حبش — بہر گوشۂ گشتہ شمشیر کش
حبش بر یمیں بربری بر یسار — بقلب اندروں زنگیِ دیو سار
چو نوبت زنِ شاہ زد کوسِ جنگ — جرسدارِ زنگی بجنباند زنگ
در آمد بغرّیدن ابرِ سیاہ — زِ ماہی تفِ تیغ بر شد بماہ
چناں آمد از ہر دو لشکر غریو — کز آں ہول دیوانہ شد مغزِ دیو
گرہ در گلوہا فرو بست گرد — زِ بیخوابی اندامہا گشت زرد
زِ گرزِ گراں سنگ و شمشیرِ تیز — میانجی ہمے جست راہِ گریز
زِ گرزِ گراں سنگِ چالشگراں — زمیں را ہمے سود شد استخواں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زبس شورشِ کوسِ رویینہ طاس — بگردونِ گرداں درآمد ہراس
زِ خرمہرۂ مغز پرداختہ — زمیں مغزِ کوہ از سر انداختہ
زِ رویین دژِ کوسِ تندر خروش — بدژہاے رویین در افتاد جوش
زِ ناے دمندہ بر آہنگِ دور — گماں کرد کآمد سرافیل صور
زِ بس کوفتن بر زمین گرز و تیغ — زِ ہر غار بر شد غبارے چو میغ
زِ منقارِ پولادِ پراں خدنگ — گرہ بستہ خوں در دلِ خارہ سنگ
کمانِ کژ ابرو بہ مژگانِ تیر — زِ پستانِ جوشن برآوردہ شیر
کمندِ گرہ دادۂ پیچ پیچ — بجز گرد گردن نمے گشت ہیچ
چو ہندوے بازیگرِ گرم خیز — معلق زناں ہندے تیغ تیز
زِ موزونیِ ضربہاے سناں — برقص آمدہ اسپ زیرِ عناں
بہ زنبورۂ تیزِ زنبور نیش — شدہ آہن و سنگ را روے ریش
زمیں خستہ از خونِ انجیدگاں — ہوا بستہ از آہِ رنجیدگاں
بر آراستہ قلبِ شاہ از نبرد — چو کوہے کہ آں باشد از لاجورد
ہماں تیغزن زنگیِ سخت کوش — برآورد چوں زنگِ روسی خروش
کفیدہ دل و بر لب آوردہ کف — دہن باز کردہ چو پشتِ کشف
چو از ہر دو سو گشت قلب استوار — زِ ہر دو سپہ رفت بیروں سوار
نمودند بسیار مردانگی — ہم از زیرکی ہم زِ دیوانگی
برآوردہ زنگی زِ رومی ہلاک — کہ ایں نازنیں بود آں ہولناک
شہ از نازنیں لشکر اندیشہ کرد — کہ از نازنیناں نیاید نبرد
بدل گفت آں بہ کہ شیری کنم — وزیں ترسناکاں دلیری کنم
چو لشکر زبوں شد دریں تاختن — بخود باید ایں رزم را ساختن
بروں شد دگر بارہ چوں آفتاب — کہ آرد بہ خونریزیِ شب شتاب
تنے چند را زآں سیاہِ درشت — بیک زخمِ شمشیر چوں سگ بکشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کسے کا پیچاں دید بنیادِ او
رتہی کرد پہلو ز پولادِ او

سپہدارِ رومی چو بے جنگ ماند
نگاور سوئے لشکرِ زنگ راند

پلنگر کہ او بود سالارِ زنگ
چو دانست کآمد ز دریا نہنگ

بیارانِ خود گفت کایں صیدِ خام
کجا جاں برد چوں در آید بدام

سلاحِ ملک وار نزدیک کرد
بجوشن بر از تیغ تزکیب کرد

بپوشید خفتانے از کرگدن
مکلل بزر ز آتشیں تا بدن

یکے خودِ پولادِ آیینہ فام
نہاد از بر فرق چوں سیم خام

درخشاں یکے تیغ چوں چشمِ گور
پلارک درو رفتہ چوں پائے مور

بر آہیخت آمد بر آں تند شیر
نشاید شدن سوئے شیراں دلیر

بشہ گفت کائے صیدِ شیر آزمائے
رشکیبا شو از خود صبوری نمائے

مرو تا نبردِ دلیراں کنیم
دریں رزمگہ جنگِ شیراں کنیم

بہ بینیم کز ما بلندی کراست
دریں کار فیروزمندی کراست

چو بد خواہ رکیں در خروش آورد
بجوشید خوں در دلِ شہریار

سکندر بدو گفت چندیں ملاف
رستیزندہ را خوں بجوش آورد

ز مردانگی لاف چندیں مزن
مزن بیہدہ پیشِ مرداں گزاف

بترس ار چہ شیری ز شیر افگناں
ہراساں شو از سایۂ خویشتن

تنے را کہ نتوانی از جائے بُرد
دلیری مکن با دلیر افگناں

بہ پہلوئے شیر آنگہے دست کش
بپرخاشِ او پائے چہ باید فشرد

کہ داری بہ شیر افگنی دست خویش
کہ گوشت خشک باشی و پادی کنی

بتاراج خود تُرکتازی کنی
بہ بینیم کز ما کہ سختی کش است

بیا تا بگردیم میداں خموش است
گرفتہ شوی گر گرفتہ زنی

گرفتہ مزن بر حریفِ افگنی
بچاریش در آمد چو ابرِ سیاہ

بر آشفت رنگی ز گفتارِ شاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فرو رہشت بر ترکِ شہ تیغ را
ببرق آفتے کے رسد میغ را

بر آشفتہ شد شاہ زاں زشت کوے
چو تیغ از تنش سر برآورد موے

بہ تندی یکے تیغ زد بر تنش
نشد کارگر زخم بر جوشنش

بسے حملہ بر یکدگر ساختند
یکے زخم کاری نینداختند

بدینگونہ تا شب در آمد بسر
نشد زخم کس درمیاں کارگر

چو زنگی شد از جنگِ خسرو ستوہ
بدو گفت خورشید شد سوے کوہ

شب آمد شبِ خوں رہا کرد نیشت
بمیعادِ فردا وفا کرد نیشت

سیہ کارِ شب چوں شود رخت سوز
بروں آتش آید ز گردندہ روز

کہ امشب گریزی بہ سوراخ مار
کہ اندر گریزی بہ سوراخ مار

بشرطیکہ چوں صبح راند سپاہ
تو را نیز چوں صبح بینم پگاہ

بگفت ایں و از حربگہ باز گشت
بریں داستاں شاہ دمساز گشت

بمہلت ز شب عذر خواہ آمدند
ز میداں سوے خوابگاہ آمدند

بیا ساقی از خمِ دوشینہ مے
کہ ماند است باقی ز کاؤس و کے

بدہ تا طبیعت بیاسایش شود
چو نوشد دمے چند سرخوش شود

ظفر یافتنِ سکندر بر لشکرِ زنگیاں

چو روزِ دگر چشمۂ آفتاب
برانگیخت آتش ز دریاے آب

دو لشکر بہم بر کشیدند کوس
چو شطرنجے از عاج و از آبنوس

تذروانِ رومی و زاغانِ زنگ
شدہ سینۂ باز یغنی دو رنگ

سیاہاں چو شب روسیاں چوں چراغ
کم و بیش چوں زاغ و چوں چشمِ زاغ

بر آمد یکے ابرِ زنگار گوں
فرو ریخت از دیدہ دریاے خوں

در آں سیل کز پاے شد تا بفرق
یکے تشنہ ماند و یکے گشتہ غرق

جہاں خسرو آہنگِ پیکار کرد
بہ بد خواہ بر چشمِ بد کار کرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

برآراست بازارِ ناورد را — برانگیخت زاب رواں گرد را
قزاگندے از گور چشمِ حریر — بپوشید و فارغ شد از تیغ و تیر
یکے درعِ رخشندۂ چشمہ دار — کہ در چشم آید یکے چشمہ وار
سنانکش یکے نیزۂ سی ارش — بآبِ جگر یافتہ پرورش
حمائل یکے تیغِ ہندی چو آب — بگوہر تر از چشمۂ آفتاب
کلاہے ز پولادِ چیں بر سرش — کہ گوہر بہ رشک آمد از گوہرش
بر آویختہ ناچخے زہر دار — بوقتِ زدن تلخ چوں زہرِ مار
نشست از برِ بارۂ کوہ وش — بدیدن ہمایوں بہ رفتار خوش
رواں کرد موکب بمیعاد گاہ — بدیدہ کہ دشمن کے آید براہ
نیامد پلنگر کہ پژمردہ بود — باندیشہ لنگر فرو بردہ بود
دگر زنگیے را چو عفریتِ مست — فرستاد تا گوہر آرد بہ دست
بیک ناچخ شہ کہ بر وے رسید — ز زنگی رگِ زندگانی برید
دگر دیوے آمد چو یکبارہ کوہ — کزو چشمِ بینندگاں شد ستوہ
ہماں خورد کاں ناتراشِ دگر — چنیں چند را خاک خارید سر
سیہ روے تر زنگیے دیو سار — بہ پیچش در آمد چو پیچیدہ مار
برو نیز شہ ناچخے راند زود — بزخمے برآورد زو نیز دود
سیاہِ دگر زاں ستمگار تر — بحرب آمد از شیر خونخوار تر
ہماں شربتِ یارِ پیشینہ خورد — زمانہ ہماں کارِ پیشینہ کرد
نیامد دگر کس بہ میداں دلیر — کہ ترسیدہ بودند زاں تند شیر
عناں راند خسرو سوے خیلِ زنگ — بروں خواست بدخواہِ خود را بجنگ
پلنگر چو دید آنچناں دست برد — شد اندامش از زخمِ ناخوردہ خرد
اگر خواست در نے جنیبت جہاند — سوے حربگہ کام ناکام راند
عناں بر شہ افگند چالش کناں — بصد خواریش بخت نالش کناں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بسے زخمہا زد بہ نیروے سخت — نشد کارگر بر خداوندِ بخت
شہِ شیر زہرہ بر آں پیل زور — بجوشید چوں شیر بر صیدِ گور
پناہندہ را یاد کرد از نخست — نیت کرد بر کامگاری درست
طریدے بناوردِ زنگی نمود — کہ بر نقطہ پرکار تنگی نمود
بچالشگری سوے او راند رخش — بر ابرِ سیہ خندہ زد چوں درخش
چناں زد برو ناچخ نہ گرہ — کہ ہم کالبد سفتہ شد ہم زرہ
بیک باد شد کشتیٔ خصم خرد — فرو ماند لشکر پلنگر بمرد
بفرمود شہ از برِ بارگی — کہ لشکر بجنبد بیکبارگی
سپاہ از دو سو جنبش انگیختند — شب و روز باہم در آمیختند
زِ بیمِ چقاچق کہ آمد زِ تیر — کفن گشت در زیرِ جوشن حریر
ترنگا ترنگِ درخشندہ تیغ — زِ ماہی ورقہا بر آوردہ میغ
تنورہ زِ تفسیدنِ آفتاب — بسوزندگی چوں تنورے بہ تاب
زِ جوشیدنِ سر بسر سامِ تیز — جہاں کردہ از روشنائی گریز
زِ بس زنگیٔ گشتہ بر خاکِ راہ — زمیں گشتہ بر آسماں رو سیاہ
عقیق از شبہ آتش افروختہ — شبہ گشت ز آتش ہمہ سوختہ
سبک شد شبہ گشت گوہر گراں — چنین است خود رسمِ گوہر گراں
اسیرِ سمن برگ شد مشک بید — غرابِ سیہ صیدِ بازِ سفید
سراسیمگی در منش تاختہ — زِ رختِ خرد خانہ پرداختہ
زِ دل دادنِ چاوشانِ دلیر — دلاور شدہ گور بر جنگِ شیر
یکے گفت ہوے و دگر گفت ہاں — بر آورد سر ہاے ہوے از جہاں
ستیزِ دو لشکر چو از حد گذشت — زمانہ یکے را ورق در نوشت
قوی دست را فتح شد رہنموں — بزنہار خواہی در آمد زبوں
در آں تاختن لشکرِ رومیاں — بزنگی کشی بستہ ہر سو میاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سکندر بشمشیر بگشاد دست
ببازارِ زنگی در آمد شکست

چو زنگی در آمد بزنگانہ رود
زِ شہرودِ رومی بر آمد سرود

سرِ رایتِ شاہ بر شد بماہ
زِ غوغایِ زنگی تہی گشت راہ

فرو ریخت بارانِ رحمت زِ میغ
فرو شست زنگارِ زنگی زِ تیغ

نہادہ ملک زیرِ زرّیں درفش
زِ سیفور بر تن قبایِ بنفش

زِ ہر سو کشاں زنگیِ چوں نہنگ
بگردن در افسار با پالہنگ

کسے را کہ زیرِ علم ساختند
بفرمانِ خسرو سر انداختند

در آں وادی از زنگیاں کس نماند
وگر ماند جز خوردِ کرگس نماند

گروہے کہ بر پیل کردند زور
رفتادند چوں پیلہ در پایِ مور

کرایندہ کو بارِ مردم کشد
گہے شہم کشد گہ بریشم کشد

چو خصماں گرفتارِ خواری شدند
حبش درمیاں زینہاری شدند

بخشود بر سختیِ کارِ شاں
زِ شمشیر خود داد زنہار شاں

شہ آں وحشیاں را کہ بود از حبش
نفرمود کشتن در آں کشمکش

بفرمود تا داغ شاں بر کشند
حبش زیں سبب داغ بر سر کشند

فروزندہ شاں کرد زاں گرم داغ
کز آتش فروزندہ گردد چراغ

زِ بس غارت آوردن از بہرِ شاہ
غنیمت بگنجید در عرصہ گاہ

چو شہ آں متاعِ گراں سنج دید
بجز گوہریں جام و زرّیں عمود

چو دریا یکے دشتِ پر گنج دید
ہم از زرِ کانی ہم از لعل و دُر

بخروار گوہر بہ انبار عود
زِ کافورِ چوں سیم صحرا ستوہ

بسے چرمِ قنطار ہا کرد پر
ہمہ زندہ پیلانِ گنجینہ کش

زِ سیم چو کافور صد پارہ کوہ
بسے بردہ یونانی و بربری

ہماں تازی اسپانِ طاؤس دش
زِ برگستوانہائے گوہر نگار

سبق بردہ بر ماہ و بر مشتری
ہماں فرشِ زرّافۂ آب دار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

همه روی صحرا پر از خواسته — به گنجینهٔ گوهر آراسته
شه از فتح زنگی و تاراج گنج — برآسود و ایمن شد از درد و رنج
بعبرت در آن کشتگان بنگریست — بخندید پیدا و پنهان گریست
که چندین خلائق در آن دار و گیر — چرا کشت باید به شمشیر و تیر
گنه گر بر ایشان نهم نا رواست — گر از خود خطا بینم این هم خطاست
فلک را سر انداختن شد سرشت — نشاید کشیدن سر از سر نوشت
چو دود از تهِ لاجوردی نقاب — سر از گنبدِ لاجوردی متاب
فلکها که چون لاجوردی خزند — همه جامهٔ لاجوردی رزند
درین پردهٔ کج سرودے مگوے — درین خاکِ شوریده آبے مجوے
که داند که این خاکِ انگیخته — بخون چه دلها ست آمیخته
همه راه اگر نیست بیننده کور — ادیم گوزنست و کیمخت گور
بیا ساقی از مے مرا مست کن — چو مے در دهی نقل در دست کن
از آن مے که دل را بدو خوش کنم — بدوزخ درش طلق آتش کنم

مصاف کردنِ سکندر با روسیان

بیار اے جهاندیده دهقانِ پیر — سخنهاے پرورده و دل پذیر
که چون خسرو از چین درآمد بروس — کجا بردش آن سبز خنگ شموس
دگر بار چرخش چه بازی نمود — جهانش چه نیرنگسازی نمود
گزارنده صرافِ جوهر فروش — سخن را به جوهر برآمود گوش
که رومی چو آشفتنِ روس دید — جهان را چو پر کنده طاؤس دید
بفرمانِ شه رایت افراختند — در آن پهن صحرا وطن ساختند
شبِ تیره پهلو به بستر نبرد — بطالع پژوهی ستاره شمرد
زمین فرش سیفور چون در نوشت — برآورد سر صبح با تیغ و طشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بداں تیغ کز طشت بنمود تاب
سر افگندۂ تیغ گشت آفتاب

برُوں آمد از پردۂ تیرہ میغ
ز ہر تیغ کوہے یکے کوہ تیغ

دو لشکر نگویم دو دریاے خوں
بہ پشیاری از آب دریا فزوں

بہ تدبیر خوں ریختن تاختند
بہم تیغ و رایت برافراختند

بعرضِ دو میداں درآں تنگ جاے
فشردند چوں کوہِ پولاد پاے

درآں مغرکہ عارضِ رزمگاہ
برآراستہ لشکر بفرمانِ شاہ

زِ پولاد پوشانِ الماس تیغ
بخورشیدِ روشن درآورد میغ

جُدا گانہ از موکبِ ہر گروہ
رحصارے بر آوردہ مانندِ کوہ

دوالی و گردانِ ایراں زمیں
سوے میمنہ گرم کردند کیں

قدر خان و فغفوریاں یکسرہ
علم بر کشیدند بر میسرہ

جناح از خدنگِ غلامانِ خاص
زدہ پرّہ بر کشتنِ بیقصاص

بہ پیش اندروں پیلِ پولاد وحش
پسِ او دلیرانِ تندر خروش

شہِ پیلتن با ہزاراں امید
کمر بستہ بر پشتِ پیلِ سفید

زِ دیگر طرف سرخرویانِ روس
فروزندہ چوں قبلہ گاہِ مجوس

بخرد رانیاں راست آراستہ
زِ چپ بانگِ پرطاس برخاستہ

الانی زِ پس ایسوئی بر جناح
سر انداختن کرد بر خود مباح

بقلب اندروں روسیے کینہ جوے
زِ رہبر سکندر شدہ سینہ شوے

درایاے روسی در آمد بہ جوش
چو ہنگودیے بیمار بر زد خروش

سپاہ از دو جانب صف آراستہ
زمیں آسماں وار برخاستہ

زِ خورشیدِ کوسِ گردوں شگاف
زمیں را بر افگندہ پیچش بناف

ہماں نالۂ ترکی بر آوردہ شور
بہازوے ترکاں در آوردہ زور

سُہیلِ زمیں سنبۂ نازیاں
بماہی رسانندہ زمیں را زیاں

لکد کوبِ گردۂ ہفت جوش
برآورد از گاوِ گردوں خروش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پلارک بکاورسۂ نقرہ گوں
ز نقرہ بر آورد کاورسِ خوں

خدنگِ سہ پر کردہ ز آہن گزار
چو مرغ دو پر بر سرِ مرغزار

ز نیزہ نیستاں شدہ روے خاک
ز گوپالہا کوہ گشتہ مغاک

سناں بر سرِ موے بازی کناں
بخوں روے دشمن نمازی کناں

ز غرّیدنِ شیر در چرمِ گرگ
شدہ فتنۂ خرد را سر بزرگ

سناں چشمۂ خوں کشادہ ز سنگ
برو رستہ صد بیشہ تیرِ خدنگ

نہنگانِ شمشیرِ جوشن گذار
بگرداں کشی کرد گردن دراز

کشادہ بخار از تنِ کوہ درز
زمیں را فتادہ بر اندام لرز

ز غوغا بر آوردنِ خیلِ روس
تگاور شدہ زیرِ شیراں شموس

نیرزید با کمتریں روسیے
فلاطونِ آنجا فلاطوسیے

ہماں رومیے رایت افراختہ
ز ہندی در آب آتش انداختہ

گلوے ہوا در کشید اے شگفت
بضیق النفس کامِ گیتی گرفت

نہ پویندہ را بر زمیں پاے بود
نہ پرّندہ را بر ہوا جاے بود

ز روسی بر آمد بہ ناوردگاہ
یکے شیرِ پرطاسِ رویین کلاہ

چو کوہے رواں گشتہ بر پشتِ باد
عجب بیں کہ بر باد کوہ ایستاد

مبارز طلب کرد و جولاں نمود
بنام آوری خویشتن را ستوہ

کہ پرطاسیاں را دریں خام چرم
بپرطاسیے من شود پشت گرم

چو تندی کنم تندری گوہرم
چو آیم برزم اژدہا پیکرم

پلنگاں درم بر سرِ کوہسار
نہنگاں خورم بر لبِ جویبار

چو شیراں بپرخاش خو کردہ ام
نہ چوں روبہا دنبہ پروردہ ام

درشتم بچنگال و سختم بزور
بہ حملہ درم پہلوے نرّہ گور

ہمہ خونِ خام است نوشیدنم
ہمہ چرمِ خام است پوشیدنم

سنانم ز پہلو در آید بناف
دروغے نمے گویم اینک مصاف

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیاید یکے لشکر از چین و روم
کہ آتش فروزندہ گردد ز موم

مبخشاد یزداں بداں رہنموں
کہ بخشایش آرد بمن روز خوں

ز قلب ملک پیش آں تند باز
بروں رفت جوشن در ترکتاز

بپرخاش گرداں کشادند چنگ
در آں پویہ کردند لختے درنگ

ز شمشیر پرطاسئے خشمناک
جوانمرد رومی در آمد بہ خاک

دگر رومئے رفت و ہم خاک دید
کہ پرطاس را سخت چالاک دید

چنیں تا بمقدار ہفتاد مرد
بہ تیغ آمد از رومیاں در نبرد

ملک زادۂ بود ہندی بہ نام
بسے سر بریدہ بہندی حسام

بر آں گرگ درندہ چوں شیر مست
بر آشفت پولاد ہندی بدست

بسے حملہ کردند جنگ آزماے
سر بخت کس در نیامد ز پاے

ملک زادہ ہندی چو شد سخت کوش
بر آورد شمشیر ہندی بہ دوش

چناں راند برندہ الماس را
کہ سر در سم افگند پرطاس را

ز روسی یکے شیر شوریدہ سر
بگردوں در آوردہ روسی سپر

در آمد بناورد چالش کناں
بخون مخالف سگالش کناں

ز ہندی چناں ہندئے خورد باز
کہ روسی سپر گشتہ زو بے نیاز

چنیں روسئے دیگر آمد بہ خشم
ہم افتاد تا ہم بر آرند چشم

چنیں چند را گشت تا نیمروز
چو آہوے پے کردہ را تند یوز

فرو بستہ شد روسیاں را نفس
نیامد دگر سوے پیکار کس

بآرامگہ تافت ہندی عناں
بخون و خوے آلودہ سر تا میاں

ملک چوں چناں دید بنواختش
سزاوار خود خلعتے ساختش

فرود آمدند از دو جانب سپاہ
یزکہا نشاندند بر پاس گاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مصافِ دُوُم

دگر رُوز کیں ساقیِ صُبح خیز
زِ مے کرد بر خاک یاقُوت ریز

دو لشکر چو دریاے آتش دماں
کُشادند باز از کمینہا کماں

دِگر بارہ در کارزار آمدند
بشیر افگنی در شکار آمدند

دراے جگر تاب و فریادِ زنگ
زِ سر مغز مے بُرد از رُوے رنگ

ہماں کوسِ رُومی زِ گُرگینہ چرم
نہ دِل بلکہ پولاد را کرد نرم

زمیں را زِ شورش بر اُفتاد بیخ
فگند آسماں نعل و خُورشید میخ

بِرُوں رفت زِ ایلاقیاں سرکشے
سوارے شتابندہ چُوں آتشے

زِ سر تا قدم زیرِ آہن نہاں
بسختی و آہن دلی چُوں جہاں

مُبارز طلب کرد چُوں پیلِ مست
کسے کآمد از پاے پیلاں نرست

دلیراں ازو بد دلی یافتند
سر از پنجۂ شیرِ نر تافتند

پس از ساعتے تُند شیرِ سیاہ
بِرُوں آمد از پرّۂ قلب گاہ

بر اسپِ بُخاری ببالاے پیل
خُروشاں و جوشاں تر از رودِ نیل

بایلاقیِ اہرمن رُوے گفت
کہ آمد بِرُوں آفتاب از نہفت

سم جام بر دست چُوں ساقیاں
نہ از بادہ از خُونِ ایلاقیاں

بگفت این و بر مرکب افشرد راں
برافراخت پولادِ گُرزِ گراں

زِ گوپالِ آں پیلِ جنگ آزماے
در آمد سرِ پیل پیکر زِ پاے

شُد ایلاقی از گُرزِ پولاد پست
زِ طُوفانِ خُونش زمیں گشت مست

سوارِ سرفراز تر زآں گروہ
برآں کوہ کن راند مانندِ کوہ

بزخمِ دِگر با زمیں پست شُد
چُنیں چند گردن کش از دست شُد

سرانجامِ کار آں سر انداختن
غُرورِیش داد از سر افراختن

زِ پولاد دِرعانِ پولاد تیغ
بسے کُشت و ہم کُشتہ شُد اے دریغ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز پیشیں گہاں تا نمازِ دگر
بمیداں نشد رزم سازِ دگر

دگر بارہ خوں در جگر جوش زد
قضا را قدر بر بناگوش زد

ز روسی در آمد سوارے چو پیل
رخے چوں بقم چشمہاے چو نیل

بروں خواست از رومیاں ہم نبرد
ہمے کرد مردی ہمے گشت مرد

بدینگونہ خیلے بخوں در کشید
تنے چند را جاں ز تن بر کشید

ز بس گشتنِ مردِ جنگ آزماے
نیامد کسے را سوے جنگ راے

چو روسی بروں چناں دست یافت
ز گوپالِ خود پیل را پست یافت

ہمے گشت پولادِ ہندی بمشت
تنے چند رومی و چینی بمشت

چو بالاے نیزہ درازی گرفت
در آں معرکہ نیزہ بازی گرفت

ز پہلوے لشکر گہِ شہریار
بروں راند مرکب یکے شہسوار

نہ اسپے عقابے بر انگیختہ
نہ تیغے نہنگے در آویختہ

حریرِ تنش در قزاگند زرد
گلاہے ز پولاد چوں لاجورد

بمیداں در آمد چو عفریت مست
یکے حربۂ چار پہلو بہ دست

طریدے برآورد و با روس گفت
کہ خواہی ہمیں لحظہ در خاک خفت

زریوندِ مازندرانی منم
کہ بازی بجوید بجنگِ آہرمنم

چو روسی درد دید و در پیکرش
ز صفرا بگشتن در آمد سرش

شد آگہ کہ در کشت و ناوردِ او
نباشد چناں مردے مردِ او

عناں سوے لشکر گہِ خویش داد
ہزیمت ہمیداد چوں شد باد

رہا کرد حربہ سوارِ دلیر
پسِ پشتِ آں پشت برگردہ شیر

گریزندہ را حربہ خارید پشت
بروں شد ز سینہ سناں چار مشت

ز تیزی کہ شد مرکبش باد پاے
رساند آں تنِ سفتہ را باز جاے

چو دیدند کاں اژدہاے نبرد
صلیبی کند صلبِ مردانِ مرد

برو خویش و بیگانہ بشتافتند
صلیبی شدہ کشتۂ یافتند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

عنانها فرو بسته شد پیش و پس — ز پرطاس و روسی نجنبید کس
چو لشکر شد از صبر کردن ستوه — برون رفت روسی چو یک پاره کوه
ز خویشان قنطال گوپال نام — که چون پیلتن کرد بر وے خرام
دو شمشیر زن در هم آویختند — ز هر سوے شمشیرے انگیختند
سر انجام کوشش زریوند گرد — بیک زخم جان ستیزنده برد
چنین تا ز روسان گردون گراے — در آورد هفتاد تن را ز پاے
بر آشفت قنطال زان شیر تند — که پاے سپه دید زان کار کند
بپوشید جوشن بر افراخت ترگ — چو سروے که تیغش بود بار و برگ
در آمد به زین چون یکے اژدها — سر بارگی کرد بر وے رها
زریوند چون دید کامد هزبر — بغرید مانند غرنده ابر
کشیدند بر یک دگر تیغ تیز — ز گرمی شده چون فلک گرم خیز
دو پره چو پرکار مرکز نورد — یکے دیر جنبش یکے زود گرد
بسے گرد بر گرد بر تاختند — بسے زخم چون آتش انداختند
نمے شد یکے بر یکے کامگار — ز پیشین در آمد به شب کارزار
هم آخر یکے تیغ زد شاه روس — بر آن شخص آراسته چون عروس
بیفگندش از زین بر آن روے خاک — بر آورد زان شیر شرزه هلاک
کشنده چو بر خصم خود دست یافت — عنان سوے لشکر گه خویش تافت
جهاندار از آن کار شد تنگدل — که سالار گیلی در آمد به گل
بفرمود بر ساختن کار او — بشرطیکه باشد سزاوار او

مصاف سوم

دگر روز کین ترک سلطان شکوه — ز دریاے چین کوهه بر زد چو کوه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گرایندہ شد ہر دو لشکر بخوں
علم بر کشیدند چوں بے ستوں

در آمد ز دریا بہ غرّیدن ابر
ز ہر پیشۂ سر بروں زد ہزبر

نفیرِ دلیراں در آمد بہ اوج
ز ہر گوشہ تیر فت خوں موج موج

ز رومی یکے پیلِ گوپال گیر
بر آہیخت شمشیر و بر بست تیر

بجنگ آزمائی بروں خواست مرد
بروں شد دلیرے بختتانِ زرد

فرو ہشتہ گوپالِ رومی ز دست
سر و پلسۂ روسی ہم بر شکست

دگر خواست با او ہمیں رفت نیز
بجز مغز کوبی ندانست چیز

الانی سوارے فرنجہ بنام
ہنرہا نمودہ بشمشیر و جام

در آمد بر آوردہ گرزے بدوش
کہ از دیدنش مغز را رفت ہوش

ہم ایں گرزِ خود را بکیں برگشاد
ہماں نیز بر دوش لختے نہاد

دو لختِ دری شد بہم لختِ شاں
در آں در شد آویزش سختِ شاں

چو دانست الانی کہ در راہِ او
رفرو ماند بے بخت بد خواہِ او

بر آورد لختے و زد بر سرش
سرش را رفرو ریخت بر پیکرش

چو فرقِ سرِ خصم در خوں کشید
از آں سرکشی سر بگردوں کشید

ز گردانِ ارمن یکے شد شیر
بگفتن قوی دل بمردی دلیر

ز شیراں سبق بردہ شروہ بنام
بہنگام جنگ آزمائی تمام

نہنگے دو تیغے بر افراختہ
بہ تیغ از نہنگاں سر انداختہ

برزمِ الانی رواں کرد رخش
بر افراخت از تیغ رخشاں درخش

فرنجہ چو دید آنچناں دست زور
سپر بر کتف دوخت چوں پرِّ مور

چناں زد بر و شروہ شمشیرِ تیز
کہ کرد از قفس مرغِ جانش گریز

ازیں سو کمر بستہ گردن کشے
بروں زد جنیبت چو تند آتشے

بکوشید و مردانگیہا نمود
بشیری کجا کردہ با شروہ سود

چو خصمے قوی دید گردن کشاد
بیک ضربت او نیز گردن نہاد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جرم نامی از کوہِ لاکن چو کوہ
در آمد کزو عالم آمد ستوہ

یکے ترکِ رو آہنی بر سرش
کہ پیکار میرِ نخیت از پیکرش

قبائے زرہ بر تنش تابدار
چو سیماب روشن چو سیم آبدار

بشرزدہ در آمد چو شیرِ دماں
ز گفتن ندادش زمانے اماں

چناں راند شمشیر بر شیر مرد
کہ آں شیرِ شرزہ برآورد گرد

چو اُفتاد دشمن در آں پائے لغز
بشمّیر سمندش بسائید مغز

بسے گردناں را ز گردن کشاں
زد از سرد رہری بہ تیغ بر نشاں

دوالی چو دید آنچناں گردنے
نہ گردے ہمانا کہ گردن زنے

بہ پیچید و پیرایۂ جنگ خواست
بسیج شدن کرد در جنگ راست

بتارک بر آورد روئے آہنیں
یکے ترکِ شفتہ ز پولادِ چیں

حمائل یکے تیغ زہر آبدار
کمندے چو زلفِ بتاں تابدار

فرس را بر افگندہ بر گشتواں
بزیں اندر آمد چو کوہے رواں

سوئے دشمن آمد چناں تازہ روئے
کہ طفل از دبستاں در آید بکوئے

جرم چوں در آں فرّ زیبندہ دید
دل از جنگِ شیراں شکیبندہ دید

ولیکن نبودش سرِ باز گشت
بناچار با مرگ دمساز گشت

بگردِ دوالی در آمد دلیر
دوالک ہمے باخت با تند شیر

دوالی ز پیچیدن بد سگال
بہ پیچید بر خویشتن چوں دوال

بسے حرف در بازی افتد و شتند
ز رحمت یکے حرف ناموختند

دوالی کمر بست چوں شیرِ نر
زدش ضربتے بر دوالِ کمر

گزارندہ شد تیغ بے پیچ سنج
دو نیمہ شد آں کوہِ فولاد سنج

برادر یکے داشت چوں پیل مست
بکینِ برادر میاں را بہ بست

چو زخمِ دوال از دوالی چشید
بہ بُنہ سوئے رختِ برادر کشید

بدینگونہ آں کوہِ پولاد پشت
بسے گردِ لشکر شکن را بکشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یکے رُوس بُد نام او جودرہ
کہ شیرِ نرش بُود آہو برہ

دُرُشت و تنومند و زور آزمائے
بہ تنہا عدُو بند و لشکر کُشائے

بگردن بسے خُوں در آویختہ
بسے خُونِ گردن کشاں ریختہ

گرہ بر دوالِ کمر کرد سخت
بجنگِ دوالی رواں کرد رخت

گُشادند بر یک دِگر تیغِ تیز
کہ در بستہ شُد پائے را برگریز

بسے ضرب شاں رفت بر یکدِگر
زِ کار آگہی شاں نشُد کارگر

بر آوردہ رُوسی گزارندہ تیغ
بر آں کوہِ فولاد زد بیدریغ

زِ پولاد ترک اندر آمد بفرق
بدریائے خُوں شُد تنِ خستہ غرق

ازاں سُستی اندامِ زخم آزمائے
رعناں دُرُدِئے کرد و شُد باز جائے

رفرود آمد از اسپ و سر باز بست
دِلِ شاہ زاں سر شکستن شکست

بفرزانہ فرمُود تا ہم زِ راہ
کُند نوش دارُو بر آں زخم گاہ

نوازِش کُند تا بآہستگی
دوالی بر آساید از خستگی

چو شب در سر آوزد کُحلی پرند
سرِ مہ در آمد بہ مُشکیں کمند

دو رویہ سپہ پاس میداشتند
مگس گردِ خرگاہ نگذاشتند

مصافِ چہارُم

چو خُورشید بر زد سر از کُنجِ نیل
رفرو شُست گردُوں قبا رازِ نیل

دِگر بارہ شیراں نمُودند شور
زِ گوراں ہمہ دشت کردند گور

تعاقُل در آمد جرس با درائے
بجوشید خُوں از دمِ کرنائے

بفریادِ شبیُور و آوازِ کوس
پدید آمد از مُنخ گُل سُندروس

ہماں جودرہ سُوئے میداں رشافت
کہ در خُود یکے ذرّہ سُستی نیافت

دِگر بارہ ہندی چو شیرِ سیاہ
در افگند خشلی بہ ناوردگاہ

بسے چابُکی کرد با جودرہ
نے رفت بر کار زخمِ سرہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

هم آخر در ابرو یکے چیں فگند — سر جودره بر سر زیں فگند
برآورد ز افگندنش کام خویش — سپردش بنعل ره انجام خویش
دلیرانه میگشت و میخواست مرد — تهی کرد جاے از بسے هم نبرد
یکے نامور بود طرطوس نام — بمردی برآورد در روس نام
چو سرخ اژدهائے به پیچیدگی — همه بر هلاکش بسیچیدگی
سوے هندی آمد چو سیلے بجوش — که از کوه در پستی آرد خروش
در آں داوریهاے بیگانگی — نمودند بسیار مردانگی
سر انجام روسی یکے حمله کرد — کزآں مرد هندی برآورد گرد
بپرداخت از خویش اندام را — چو مے ریخت بر سنگ زد جام را
ز سر تزک برداشت گفتا منم — هزبریکه زینگونه صید افگنم
مرا مادر من که طرطوس خواند — بروسی زباں رستم روس خواند
ز میداں نخواهم شدن باز جاے — مگر لشکرے را در آرم ز پاے
شه از کشتن هندی و زخم روس — به پیچید بر خود چو زلف عروس
برآں بود کآرد عناں سوے جنگ — دگر بار در عزمش آمد درنگ
چپ و راست میدید تا از سپاه — که خواهد شد از کینه ور کینه خواه
رواں کرد مرکب شتابندهٔ — ز پولاد چوں برق تابندهٔ
همایوں سوارے چو غرنده شیر — توانا و چابک عنان و دلیر
چناں غرق در آهن اندام او — که پیدا نه جز بر نفس کام او
بجولاں گری سرفرازی کناں — بشمشیر چوں برق بازی کناں
ازآں چابکیها که مے کرد چست — برو بر شده دست بدخواه سست
برآں روسی افگند مرکب چو باد — به تیغ آزمائی بغل بر گشاد
چناں زد که از تیغ گردن زنش — سر خصم افتاد در دامنش
ازآں شیر دل تر سوارے دگر — در آمد بپرخاش چوں شیر نر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به زخم دگر هم سر افگنده شد
چنین تا سرے چند برکنده شد

فزوں از چہل روسیٔ کوہ پشت
بآسانی آں شیر جنگی بکشت

بہر سو کہ میراند شبرنگ را
ز خوں لعل کرد آہنش سنگ را

بہر حملہ کانگیخت از ہر درے
ریختند از روسیاں لشکرے

چو بر خوں شتابندہ شد تیش او
نیامد کس از بیم در پیش او

یکے حملۂ آتشیں ساز داد
بچابک سواراں رعناں باز داد

در آں حملہ کاں کوہ آہستہ کرد
صد افگندہ و صد کشت و صد خستہ کرد

شہ از شیر مردیش حیراں شدہ
بر آں دشمن دیو تیغ آفریں خواں شدہ

بدینگونہ مے کرد پیکار ہا
ہمے ریخت آتش در آں خارہا

فلک تا نشد بر سرش مشکسائے
نیامد ز ناوردگہ باز جائے

چو در برج رفیع کوہ رفت آفتاب
سر روز روشن فرو شد بخواب

شب تیرہ چوں اژدہائے سیاہ
ز ماہی بر آورد سر سوئے ماہ

سیہ کرد بر شہروان راہ را
فرو برد چوں اژدہا ماہ را

سوار از شبیخون و از تاختن
بر آسود و آمد بہ شب ساختن

ستارہ بگیتی شب چناں شد نہاں
کہ نشناختش ہیچکس در جہاں

شہ از مردیٔ آں سوارے دلیر
گماں برد کاں شیر دل بود شیر

در اندیشہ میگفت کاں شہسوار
کہ امروز کرد آنچناں کارزار

دریغا اگر روئے او دیدمے
صدش گنج سر بستہ بخشیدمے

قوی بازوئی کرد و خلقے بکشت
چو بازوئے خویشم قوی کرد پشت

نبود آدمی بود شیر عرین
کہ بادا بر آں شیر صد آفریں

مصاف پنجم

دگر روز رکبیں طاق فیروزہ رنگ
برآوردہ یاقوت رخشاں ز سنگ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

الانی سوارے چو غرندہ شیر
برآمد سیاہ از دہائے بزیر

یکے گرز ہفتاد مردی بدشت
کہ البرز را مغز در سر شکشت

مبارز ہمیخواست میگشت فرد
ز گردان ریگستی برآورد گرد

ز رومی و ایرانی و خاوری
بسے را فگند اندر آں داوری

ہماں روسی افگن سوار دلیر
بروں آمد از پردہ چوں نرہ شیر

کماں را زہے بر زد از چرم خام
بمشت اندر آورد یک تیر تام

بہ نیروے دشت کماں گیر او
بیفتاد الانی بیک تیر او

چو ماشورۂ ہندوانی برنگ
میاں آگنیدہ بہ تیر خدنگ

دگر بار یک روسئے گزبہ چشم
چو شیراں ز ابرو درآوردہ خشم

سلاح آزمائی در آموختہ
بسے درع را پارہ بر دوختہ

در آمد بشمشیر بازی چو برق
ز سر تا قدم زیر پولاد غرق

پذیرا شدہ شورش جنگ را
لحافے بر افگند شبرنگ را

اگرچہ دلے داشت چوں خارہ سنگ
نبود آزمودہ خطرہائے جنگ

بہ تنہائی ایں پیشہ ورزیدہ بود
ز شمشیر دشمن نہ لرزیدہ بود

چو آں شیر دل دم برانداختش
شکارے زبوں دید بشناختش

سلاحے برو دید بیش از نبرد
جمل و جامہ اش بہتر از اسب و مرد

بیک خربتش جاں ز تن برکشید
اجل بر رخش برقع اندر کشید

دگر روسئے بست بر رکیں کمر
ہماں رفت با او کہ با آں دگر

دلیرے دگر جنگ را ساز کرد
بہ تیر دگر جاں ازو باز کرد

بہر تیر کز شستِ او شد رواں
بہ پہلو در آمد یکے پہلواں

بدہ چو بہ تیر آں سوار رہی
ز دہ پہلواں کرد میداں تہی

دگر بار پنہاں ز بینندگاں
بیامد بجاے نشینندگاں

چنیں چند روز آں نبردہ سوار
بپوشیدگی حرب کرد آشکار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نشد ہیچکس را دگر یارگی | کہ با او برون افگند بارگی
بجائے رسیدند کز بیم تیغ | پراگندگی شاں در آمد چو میغ
شکیبے بناموس مے ساختند | خیالے بہ نیرنگ مے باختند

مصافِ ششم

چنیں تا یکے روز رایں چرخ پیر | بر آورد گوہر ز دریاے قیر
دگر بار میداں شد آراستہ | ز پیغولہا نعرہ برخاستہ
ز لشکر گہِ روس بانگِ جرس | بعیوق برمے شد از پیش و پس
کشیدند صف قلب دارانِ روس | وزاں قلب آراستہ چوں عروس
کمن پوستینے در آمد بجنگ | چو از ژرفِ دریا برآمد نہنگ
پیادہ بکردارِ یک پارہ کوہ | ز پانصد سوارش فزوں تر شکوہ
دو شتے کہ چوں پنجہ را گرم کرد | بافشردن الماس را نرم کرد
چو عفریتے از بہرِ خوں آمدہ | ز رہلیز دوزخ برون آمدہ
یکے سلسلہ بستہ بر پاے او | دراز و قوی ہم ببالاے او
چو شیرانِ وحشی درآں سلسلہ | جہاں کرد پر شور و پر مشغلہ
ز ہر سو کہ جستے یک آماجگاہ | زمیں گشتے از زور مندیش چاہ
سلاحش نہ جز آہنِ سر بخم | کزو کوہ را در کشیدے بہم
ز ہر سو بداں آہنِ مرد کش | بمردم کشی دست میکرد خوش
ز سختی کہ بد خلعتِ خاصِ او | سفن گشتہ کیمخت اندامِ او
چو آوردے آہنگ بر کارزار | نکردے بر و تیغ فولاد کار
در آمد چناں اژدہا پارۂ | رفرشتہ کشتے آدمی خوارۂ
کسے را کہ دیدے گرفتے چو مور | بکندے سرش را بیکدشت زور
گرایش نکردے بہ کارِ دگر | گہے پاے کندے ز تن گاہ سر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز لشکر گہ شہ بہ نیروے دست
بسے خلق را پالے و پہلو شکست

جریدہ سوارے تواناو چست
بکار مصاف اندروں تند و شست

در آمد کہ گردن فرازی کند
بآں آتشی نیزہ بازی کند

چو دیدش ز دور آں نہنگ دماں
گرفتن ہماں بود و کشتن ہماں

وگر نامدارے در آمد دلیر
ہم آوردش آں شیر جنگی بہ زیر

بدینگونہ از زخمہا سیہ دل درشت
تنے چند از نامداراں بکشت

ز بس دل کہ بر شیر درکندہ خشت
دل شیر مردان لشکر شکشت

شگفتے فرو ماند صاحب خرد
کہ نے آدمی بود و نے دام و دد

شبے تیرہ چوں بانگ بر زد بروز
سر افگندہ شد رہبر گیتی فروز

شہ از حیرت کار آں اہرمن
سخن راند پوشیدہ با انجمن

کہ ایں آدمی کش چہ پتیارہ بود
کہ از جنگ او خلق بیچارہ بود

سلاحے نہ در قبضۂ دست او
ہمہ با سلاحاں شدہ پست او

بر آنم کہ او آدمی زاد نیست
وگر ہست زیں بوم آباد نیست

ز ویرانہ جائیست وحشی نہاد
بصورت چو مردم نہ مردم نژاد

شناسندۂ کاں زمیں را شناخت
بہ تمکین پاسخ علم بر فراخت

کہ چوں داد فرماں شہ دادگر
نمایم بتو حال آں جانور

یکے کوہ نزدیک تاریکیست
کہ راہش چو مقعد ز پاریکیست

درو آدمی پیکرانے چنیں
بہ تزئیب خاکی بہ زور آہنیں

نداند کسے اصل ایشاں درست
کہ چوں بود شاں زاد بوم از نخست

ہمہ سرخ رویند و فیروزہ چشم
ز شیراں نترسند ہنگام خشم

چناں زورمندند افشردہ گام
کہ یک تن بود لشکرے را تمام

اگر مادہ گر نر بود در ستیز
بر انگیزد از عالمے رستخیز

بہر داوری کاوفتد راستند
جزیں مذہبے را نیاراستند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ندیده است کس مُرده زایشاں یکے
مگر زنده و آں زنده نیز اندکے

بُوَد هر یکے را قدر مایه میش
کز آں میش سازند اسباب خویش

به پینو و پشم است بازارِ شاں
متاعے جُز ایں نیست دربارِ شاں

ندارند گنجینهٔ هیچکس
سمورِ سیه را شناسند و بس

سمورے که باشد بغایت سیاه
نخیزد ز جائے جُز آں جایگاه

ز پیشانیِ هر یک از مرد و زن
سرونیست بر رُسته چوں کرگدن

اگر با سُروں شاں نباشد سرشت
چه ایشاں بصورت چه رُوسانِ زشت

کسے را که آید تمنّاے خواب
شود بر درختے چو پرّاں عُقاب

سُروں بر فشارد به شاخِ بلند
چو دیوے بخُسپد در آں دیوبند

چو بینی بشاخے بر انگیخته
یکے اژدها بینی آویخته

بخُسپد شبا روزی از بیخودی
که خوابست بُنیادِ نابخردی

چو رُوسی شباناں برو بگذرند
در آں دیو آویخته بنگرند

بآهستگی سُوے آں اهرمن
بیایند پنهاں کُنند انجمن

رسنها بیارند و بندش کُنند
ز زنجیر و آهن کمندش کُنند

برو چوں مُسلسل شود بندِ سخت
کشندش به پنجاه مرد از درخت

چو آں بندی آگاه گردد ز کار
خروشد خروشیدنِ رعد وار

گر آں بند را بر تواند شکست
کُشد هر یکے را بیک پُشتِ دست

اگر سخت باشد در آں بستگی
بروں آورندش به آهستگی

برو بندِ زنجیر محکم کُنند
وزو آب و نانے فراهم کُنند

برندش بهر کُوے و هر خانهٔ
کُشایند زآں دامِ شاں دانهٔ

دگر جنگے اُفتد بناچار شاں
بداں زنده پیل است پیکارِ شاں

کشندش به زنجیر چوں اژدها
نیارند کردن ز بندش رها

چو گردد چناں آتشی جنگ جوے
نماند ز جاں در کسے رنگ و بوے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

جہانجوے در کارِ آں پائے لغز
در آں داستاں ماندہ شوریدہ مغز

بصاحب خبر گفت کاندیشہ نیست
ہمہ چوبہ تیرے ز یک بیشہ نیست

گر اقبالِ من کار سازی کند
سرش بر سرِ نیزہ بازی کند

مصافِ ہفتم

رسیدہ چو سر بر زد از باختر
رسیاہی بخاور رفرو بُرد سر

سپہ را بہ آراست خاور خدیو
در اندیشہ زآں مردِ آہنج دیو

سُوے میمنہ رُومیُ و بربری
چو یاجُوج در سدِّ اسکندری

سُوے میسرہ تنگ چشمانِ چیں
شُدہ تنگ ز انبوہِ ایشاں زمیں

شہِ رُوم در قلب چُوں مُنذر شیر
چو کوہے رواں خنگِ خشکی بزیر

دگر سُو الانی و پرطاس رُوس
بر آشُفت چُوں توسنانِ شمُوس

تبیرہ ہم آواز شُد با درائے
چو صُورِ رقیامت دمیدند نائے

ز خاریدنِ کوسِ خارا رشگاف
پر افگند سیمُرغ در کوہِ قاف

ز فریادِ خرمُہرہ و گاو دُم
علے اللہ بر آمد ز روئینہ خُم

سپاہ از دو سُو ماند در داوری
کہ دولت کرا مے کُند یاوری

ہماں اہرمن رُوے دژخیم رنگ
در آمد چو پیلانِ جنگی بہ جنگ

تنے چند را پے سپر کرد باز
نشُد ہیچکس پیشِ او رزم ساز

زرہ پوشے از ساقۂ قلبِ شاہ
در آمد چو شیرے بہ نادرگاہ

بہ تیغ آتشے بر کشیدہ چو آب
کزو خیرہ شُد چشمۂ آفتاب

شہ از قلب دانست کاں شیرمرد
ہمانست کاں جنگِ پیشینہ کرد

شُد اندیشہ ناک از پئے کارِ او
کہ با اژدہا دید پیکارِ او

دریغ آمدش آں تہمتناں گردنے
شکستہ شود پیشِ آہرمنے

سوارِ ہُنرمندِ چابک رکاب
کہ بر آتش انگشت زد بیحساب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رفرشتہ صفت رگزد آں دیو چہر
ہمے گشت چوں رگزد گیتی سپہر

شخشتیں نبرد یکہ تدبیر کزد
بر آں تیرہ دل بارش تیر کزد

چو دژخیم را نا آمد از تیر باک
زنندہ شد از تیر خود خشمناک

یکے خشت پولاد الماس رنگ
بر آوزد و زد بر دلاور نہنگ

کہ آں خشت گر بر زدے بر ہیوں
تمام از دگر گوشہ جستے بروں

ز سختی کہ تن را بہم در فشرد
بر آں خارہ شد خشت پولاد خرد

دگر خشتے انداخت آں تیز تر
بر آں گشتنی ہم نشد کارگر

سوم ہمچنیں خشت بر وے شکست
نشاید بخشت آب را باز بست

چو دانست کآں دیو آہن سرشت
نیندیشد از حربۂ تیر و خشت

نہنگ جہانسوز را بر کشید
سوئے اژدہائے دمندہ دوید

زدش بر کتف گاہ و بردش ز جلے
چناں کآں ستمگر در آمد ز پائے

دگر بارہ برخاست از زیر گرد
بسختی در آویخت با ہم نبرد

ز شوریدگی راہ بختش گرفت
بآں آہن چفتہ سختش گرفت

ز زینش بر آوزد چوں تند شیر
ز تارک بیفتاد ترکش بزیر

بہارے پدید آمد از زیر تزگ
بسے نغز و نازک تر از لالہ برگ

سرش خواست کندن کہ نرم آمدش
چو روئے چناں دید شرم آمدش

دو گیسو کشاں دید در دامنش
رسن کرد گیسوش در گردنش

چو ہندوئے دژدش ز گنجینہ برد
ز رومی ربودش بہ روسی سپرد

چو گشت آں فرشتہ گرفتار دیو
ز دیوانِ روسی برآمد غریو

دگر رہ بہ نخچیر کردن شتافت
کز اول گرانمایہ نخچیر یافت

ازآں طبرگی شاہ لشکر شکن
بہ پیچید چوں مار بر خویشتن

بفرمود تا ژندہ پیلِ سیاہ
بخشم آورند اندر آں رزمگاہ

ببرد پیلباں بانگ بر ژندہ پیل
بر آں اہرمن راند چوں رود نیل

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو دید اژدہا پیلِ سرمست را
گشاد اندر آں چیرگی دست را

بدانست کاں پیلِ جنگ آزمائے
بخرطوم سختش بر آرد ز جائے

چناں سخت بگرفت خرطوم او
کہ زندانِ او شد برو بوم او

خروشید و خرطومش از جائے کند
بیفتاد چوں کوہ پیلِ بلند

شہ از ہولِ آں بازیے سہمناک
بترسید کافتد بسیہ بر ہلاک

در آں خشمناکی بفرزانہ گفت
کہ دولت ز من روئے خواہد نہفت

مرا نیز دریافت ادبارِ بخت
وگرنہ چرا جستم ایں کارِ سخت

بلا آسمانی چو آید فراز
سرِ نازنیناں بہ پیچد ز ناز

تگ و تابِ شاہاں بود اندکے
تگِ شیر در سال باشد یکے

مرا نیست آسایش از تاختن
نخواہم دریں عمر پرداختن

دلش داد فرزانہ کائے شہریار
شکیبائی آور دریں کارزار

ہمانا کہ فیروزی آید بدست
چو تدبیر داری و شمشیر ہست

اگر چارہ در سنگ خارا شود
بہ تدبیر و تیغ آشکارا شود

چو یاری کند با تو بختِ بلند
چنیں فتنہ را سر درآری بہ بند

اگرچہ یکے موئے ز اندامِ شاہ
بمن بر گرامی تر از صد گلاہ

ولیکن در اختر چنانست راز
کہ چوں شاہِ عالم شود رزم ساز

بإقبالِ شاہ و بہ نیروئے بخت
در آید بخاک آں تنومندِ سخت

جزیں نیست کاں پیکرِ سخت چرم
ندارد پئے سستست و اندام نرم

یکے تن شد از آنکہ روئیں تن است
توداں کندن از جاش گرز آہن است

نیاید برو زخم راندن چو تیغ
کز آہے نگردد پراگندہ میغ

سرش را مگر در کمند آوری
بخم کمندش بہ بند آوری

گرش مے نشاید بشمشیر کشت
کہ دارد پئے سخت و چرم درشت

چو در زیرِ زنجیرش آری اسیر
برو خواہ شمشیر زن خواہ تیر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شہ از مژدۂ مژدِ اختر شناس
خدا را پذیرفت بر خود سپاس

چو فیروزئے خویش دید از خدائے
بآں زنگ خشمی در آورد پائے

کہ او را شہِ چینیاں دادہ بود
ز سبز آخرِ چینیاں زادہ بود

کمندے و تیغے گرانمایہ خواست
زعناں کرد سوئے بد اندیش راست

در آمد برآں دیو دریا شکوہ
چو ابرِ سیہ کو بر آید ز کوہ

بجنبید از جائے خویش آں نہنگ
کہ اقبالِ شاہش فرو بردہ چنگ

کمندِ عدو بند را شہریار
در انداخت چوں چنبرِ روزگار

بگردن در افتاد بد خواہ را
زمیں بوسہ داد آسماں شاہ را

چو در گردنِ دشمن آمد کمند
شتابندہ شد خسروِ دیو بند

بخم کمندش سر اندر کشید
کشاں ہمچناں سوئے لشکر کشید

بغلطید آں شیرِ نخچیر سوز
چو آہو برہ زیرِ چنگالِ یوز

چو آں گورِ وحشی در آں دشبرد
ز افتادن و خاستن گشت خرد

ز لشکر گرِ شاہِ فیروزمند
غریوے بر آمد بچرخِ بلند

تبیرہ چناں شد در آں خرمی
کہ آمد برقص آسماں بر زمی

چو شہ دید کاں پیکرِ دیو رنگ
بیاقبالِ طالع در آمد بچنگ

نشاندش بروزِ دگر دشمناں
سپردش بہ زندانِ آہرمناں

دلِ روسیاں از چناں زور دست
برآں دشمنِ دشمن افگن شکست

شہِ روس شد چوں گذارندہ موم
بشادی در آمد شہنشاہِ روم

تماشاے رامشگراں ساز کرد
درِ خرمی بر جہاں باز کرد

زنیوشندہ شد نالۂ چنگ را
بکف بر نہاد آپ گل رنگ را

ز فیروزئے بخت خود کرد یاد
نبیذِ گوارندہ مے خورد شاد

چو شب تفلِ فیروزہ بر زد بنج
ترا زوے کافور شد مشک سنج

ہماں مشکبو بادہ مے خورد شاہ
ہماں پردہ میداشت مطرب نگاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

گہے سُفتہ لعلے بہ پیمانہ خورد
گہے گوش بر لعلِ ناسُفتہ کرد

بہر مے کہ میخورد میریخت گنج
بخواہندہ میداد بیدشت رنج

در آمد بہ افسانہاے دراز
زِ ہر سر گذشتے پژوہندہ راز

ازآں تیغ زن مردِ چابک سوار
سخن راند با انجمن بے شمار

کہ اِمروزش آں بیوفا ہم نبرد
ندانم کہ خوں ریخت یا بند کرد

اگر ماند در بندِ آں رہزناں
بروں آوریمش بہ نوکِ سناں

وگر رفت زآں رفتہ در نگذریم
ہماں بہ کہ بر یادِ او مے خوریم

چو شُد مغزش از خوردنِ بادہ گرم
بزندانیاں بس دِلش گشت نرم

بفرمود کآں بندیِ بے زباں
بیاید برا مشگہِ مرزباں

بفرمانِ شہ آں گرفتارِ بند
برا مشگہ آمد چو کوہِ بلند

ہمہ تن شکستہ زِ نیروے شاہ
رفرو پژمُریدہ در آں بزمگاہ

بزاری بنالید زآں خستگی
شفیعے نہ بیش از زباں بستگی

چو مردِ زباں بستہ نالید زار
بہ بخشود بر وے دِلِ شہریار

ازآں زور دیدہ تنِ زورمند
بفرمود تا بر گرفتند بند

رہا کردش آں شاہِ آزاد مرد
بآزاد مردی زیاں کس نکرد

نشاندش بآزرم و دادش طعام
نوازشگری کرد با او تمام

مئے چند با گوہرش یار کرد
بگے گوہرش را پدیدار کرد

چو مستی در آمد بآں شور بخت
بغلطید چوں سایہ در زیرِ تخت

زِ توسن دِلی گرچہ با کس نساخت
نوازندۂ خویشتن را شناخت

از آنجا سراسیمہ بیروں دوید
چناں شُد کہ کس گردِ او را ندید

شگفتی رفرو ماند خسرو در آں
نشانِ سخن باز جُست از سراں

کہ ایں بندی از بادہ چوں شاد گشت
چرا شُد زِ ما دُور کآزاد گشت

بزرگانِ دولت درآں جستجوے
رفتادند زاں کار در گفتگوے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یکے گفت صحرائیست ایں شگفت — چو بندش بریدند صحرا گرفت
دگر گفت چوں مے درو کرد کار — سوے خانۂ خویش بربست بار
شہ از ہرچہ رفت آشکار و نہفت — سخن گوش میکرد و چیزے نگفت
درآں ماند کیں پردۂ نیلگوں — چہ شب بازی آرد ز پردہ بروں
دل شہ چو زاں نکتہ آگاہ گشت — ز ساقیِ خود آرزو خواہ گشت
دگر رہ توقف پسندیدہ داشت — کہ تاراج بدخواہ در دیدہ داشت
چو لختے گذشت آمد آں پیل مست — کمرگاہ زیبا عروسے بہ دست
بآرزم در پیش خسرو نہاد — برسم پرستش زمیں بوسہ داد
چو آورد زینگونہ صیدے ز راہ — دگر بارہ بیروں شد از بزم شاہ
عجب ماند خسرو چو ایں کار دید — نہ در مار در مہرۂ مار دید
ز شرم شہ آں لعبت نازنیں — چو لعبت بسر در کشید آستیں
چو شہ دید در خرگہ آں ماہ را — ز مردم تہی کرد خرگاہ را
بپرسید کاحوال خود باز گوے — دلم را بدیں داستاں باز جوے
پرستندۂ خوب و صاحب نواز — پرستش کناں برد شہ را نماز
دعا کرد بر تاجدار جہاں — کہ تاجت مبادا ز گیتی نہاں
توئی آں جہانگیر کشور کشاے — کہ از دین و داد آفریدت خداے
شکوہت چو روز آشکارا تراست — ز دولت دلت بامدارا تراست
رہائی بتو روز امید را — فروغ از تو تابندہ خورشید را
دگر پادشاہان لشکر شکن — یکے تاجور شد یکے تیغ زن
تو آں آفتابی دریں روزگار — کہ ہم تیغ گیری و ہم تاجدار
چو در بزم باشی جہاں خسروی — چو در رزم آئی جہاں پہلوی
ندارد چو من خاکی آں دسترس — کہ با آب حیواں برآرد نفس
کرا زہرہ کاینجا کند نالہ گرم — کہ گر زہرہ باشد گدازد ز شرم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سفالے کہ ما راست ناسفتنی است
چو گفتی بگو اندکے گفتنی است

من آں سفتہ گوشم کہ خاقانِ چیں
ز ناسفتگاں کردہ بودم گزیں

بدرگاہِ شاہم فرستاد و گفت
کہ درہاست ایں درج را در نہفت

مگر آں سخن را گراں دید شاہ
نکرد از سرِ خشم بر من نگاہ

مرا در پسِ پردہ خاموش کرد
بیکبار یادم فراموش کرد

من از دوریٔ شہ بہ تنگ آمدم
ز تنگ آمدن سوئے جنگ آمدم

نمودم بہ ناوردگاہ از نخست
بلاقبالِ شہ آں ہنرہائے چست

دگر رہ کہ بانگے بر اد ہم زدم
یکے لشکرِ روس در ہم زدم

سوم روز چوں بخت یاری نکرد
گرفتارِ دشمن شدم در نبرد

نہ دشمن نہنگے بکیں تاختہ
ز خشمِ خدا صورتے ساختہ

نگشت آں نہنگِ ستمگر مرا
بدرد آں چناں سوئے لشکر مرا

سپردم بہ روسانِ بیداد گر
کہ ایں گنج را بشتہ دارید سر

دگر رہ سوئے جنگ پرواز کرد
بہ پیل افگنی جنگ را ساز کرد

چو اقبالِ شاہنشہِ پیل تن
چو پیلہ فگندش در آں انجمن

ز فیروزیٔ شہ در آورد گاہ
سرم بر فلک شد بہ نیروئے شاہ

چو دیدم کہ دامِ تو دد مے کشد
کمندت بلا را بہ خود مے کشد

بنوعے ز بیمش نگشتم رہا
کہ ناکشتہ دیدم ہنوز اژدہا

بنوعے دلم گشت فیروزمند
کز آں گونہ دیوے در آمد بہ بند

ہمہ روس را دل پر از درد شد
گل سرخ شاں خیریٔ زرد شد

بمن بر شدہ لشکرے دیدباں
ہمہ خارج آہنگ و ناخوش زباں

چو غولِ شب آبینِ بد ساز کرد
ز رہ بردنِ مردم آغاز کرد

رسن بستہ چوں غول بردست و پے
مرا در یکے خانہ کردند جاے

چو از شب یکے نیمہ کمتر گذشت
بگوش آمدم ہائے و ہوئے ز دشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

در آمد یکے ابرِ ظلمات رنگ
بر آں جنگ سازاں ببارید سنگ

رقیباں کہ شب پاس میداشتند
ز بیمش ہمہ جاے بگذاشتند

بجز سر ندیدم کہ از کلہ کند
ہمے کند و بر دیگرے مے فگند

ز بس کلۂ سر کہ برکندہ بود
یکے کوہ زآں کلہ آگندہ بود

در آمد چو مرغم ز جا بر گرفت
ہمہ بندم از دست و پا بر گرفت

بپایین گہِ تختِ شاہم رساند
ز پایانِ ماہی بماہم رساند

بزنداں بدم تا باکنوں چو گنج
بشادی کنوں کرد خواہم پنج

زن آں بہ کہ زیور کشد پاے او
نہ زن داں کہ زنداں بود جاے او

چنانم نماید دلِ کامیاب
کہ مے بینم ایں کامِ دل را بخواب

پرستندہ چوں حالِ خود باز گفت
ز شادی رخِ شاہ چوں گل شگفت

بہ بوسید بر حلقۂ نوشِ او
سخن گفت چوں حلقہ در گوشِ او

کہ اے تازہ گل برگِ نادیدہ گرد
بمہرِ خدا پیکرے در نورد

بمہرِ تو ام پیشتر گشت گرم
کہ دیباے بزمی و زیباے رزم

بپرخاش گہ جانستاں دیدمت
قوی دست و چابک عناں دیدمت

برامش گہت نیز بینم شگرف
حریفے نداری دریں ہر دو حرف

حریفت منم خیز و بنواز رود
دلم تازہ گرداں بآہنگِ سرود

پرستندہ برخاست بنواخت چنگ
کمانِ خدنگی و تیرِ خدنگ

نوائے زد از نغمہاے نوی
نوائے سرود از دلِ پہلوی

کہ شاہا خدیوا جہاں پہلوا
خردمند خویا خرد پرورا

سرِ سبزت از سرزنش دور باد
دلِ روشنت چشمۂ نور باد

جواں بخت بادی و فیروز راے
توانا و دانا و کشور گشاے

کمر بستِ جانت بہ آسودگی
قباے تنت دور ز آلودگی

بہر جا کہ رو آری از نیک و بد
پناہت خدا باد و پشتت خرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چُناں باد کاختر بکامت شوَد — ہمہ مُلکِ عالم بہ نامت شوَد
بیا ساقی آں رنگ دادہ عصیر — کہ رنگش بخُوں داد دِہقانِ پیر
بِدِہ تا کمر چُوں درآید بجنگ — دِہد رنگ و آبش مرا آب و رنگ

فیروزی یافتنِ سکندر بر لشکرِ رُوس

سپاہِ سحر چُوں علم بر کشید — جہاں حرفِ شب را قلم بر کشید
دِماغِ زمیں از تفِ آفتاب — بسرسامِ سودا درآمد بخواب
بر آورد مُرغِ سحرگہ غریو — چو سرسامی از نُور و صرعی زِ دیو
شہ از خواب سر بر زد آشوبناک — دِلِ پاک را کرد ز اندیشہ پاک
بہ طاعتگہ آمد نیایش نمُود — زباں را بشُکر آزمایش نمُود
زِ یاری دِہِ خُود درآں داوری — گہے یارگی خواست گہ یاوری
چو لختے بِغلطید بر رُوے خاک — کمر بست و زد دامنِ دِرع چاک
نہادندش اورنگ بر پُشتِ پیل — کشیدند شمشیر گِردش دو میل
درآں پہن صحراے دریا شکوہ — حصارے زد از موجِ لشکر چو کوہ
سپہ را بآیینِ پیشینہ رُوز — بر آراست سالارِ گیتی فرُوز
چپ و راست پیرامنِ آں حصار — زِ پولاد بستند رہ بر غُبار
زِ دیگر طرف رُوسیِ سرفراز — بر آراست لشکر بآیین و ساز
جرسہاے رُوسی خُروشاں شُدہ — دِماغ از تفِ خشم جوشاں شُدہ
زِ عکسِ سرِ تیغ و برقِ سناں — دِل از جاے میرفت و دست از عناں
ترنگِ کماں رفت در مغزِ کوہ — فشافش کُناں تیر بر ہر گُروہ
زِ پولادیِ لختِ گردن کشاں — بِرُوں ریختہ مغزہا از دہاں
زِ بیدادِ گوپالِ پیل افگناں — فلک جامہ در خُمِّ نیل افگناں
نہیبِ پلارک زِ پرہاے مور — زِ بالِ عُقاباں تہی کرد زور

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سرِ نیزہ از طاسکِ سر نگوں
بپرچم فرو ریختہ طاسِ خوں

سُمِ باد پایاں ز خوں چوں عقیق
شدہ تا نمد زیں بخوں در غریق

سناں در سپر کوکب افروختہ
سپر بر سپر کوکبہ دوختہ

ز بس خشتِ آہن کہ شد برہلاک
لحد بشت بر کشتگاں خون و خاک

سر افشانیٔ تیغ گردن گزار
بر آورد از جوئے خوں لالہ زار

ز سوزن سناں سینہ را دوختہ
ز مقراضہ مقراضی آموختہ

ز ہر قبضۂ خنجرے در شتاب
بر آوردہ چوں اژدہا سر ز خواب

ز بس کشتگاں گزد بر گزدِ راہ
چو بازارِ محشر شدہ جزبگاہ

نمایندہ رومی بہ ہر سو ستیز
بر آوردہ از روسیاں رستخیز

بر آمیختہ لشکرِ روم و روس
بسرخ و سپیدی چو روئے عروس

سکندر در آں حرب چوں پیل مست
یکے حربۂ پہلوانی بہ دست

چگونہ بود پیلِ پولاد پوش
ز شیرِ ژیاں چوں برآید خروش

بہ آں پیل و آں شیر میماند شاہ
کہ بر پیل و بر شیر بستہ راہ

بہر تیغ دارے کہ او ساز کرد
سرش را بہ تیغے ز تن باز کرد

سیہ پوش چترش چو عنبار سیاں
زدہ سنگ بر طاسِ پرطاسیاں

بہ نیروئے بازوئے و زخمِ رکاب
چپ و راست افگند سر بے حساب

ہم او پائے برجائے و ہم لشکرش
کہ تا کے بر آید ز کوہ اخترش

مطرلاپ فرزانہ در آفتاب
بطارق گرفتن چو مہ در شتاب

چو طارق بہ پیروزی آمد پدید
جہاں کرد شمشیرِ شہ را کلید

بشہ گفت بر زن کہ یاری تراست
دریں دشبرد استواری تراست

بجنبید خسرو چو دریائے نیل
سرِ دشمن افگند در پائے پیل

سوئے روسی آورد یک ترکتاز
چو تنند اژدہائے دہن کردہ باز

بر آورد پیروزئے شاہ دست
بقطارِ روسی در آمد شکست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو بشکست بشکستنِ خودشاں
ببیک حملہ از جایِ خود بردشاں

شہِ پیل افگن بہ خم کمند
در آورد قتال را زیر بند

ہزیمت بر افتاد بد خواہ را
جہاں داد شاہی جہاں شاہ را

ز روسی بسے جوے خوں ریختند
گرفتند و کشتند و آویختند

ز بس روسیاں را سر انداختہ
بقم کشتہ از کشتہ پرداختہ

ز شیرانِ پرطاسِ روسی دیار
گرفتار شد تیغ زن صد ہزار

دگر گشتہ شد زیرِ شمشیر و تیر
ز گشتن بود فتنہ را ناگزیر

قدر مایہ رشتند بے برگ و ساز
گریزاں سوے روس گشتند باز

نہ چنداں غنیمت بخشکر رسید
کہ اندازۂ آید آں را پدید

ز سیم و زر و قند و لعل و در
شتر بار قطارہا گشت پر

چو بر دشمناں شاہ شد کامگار
شد از فرخی کارِ او چوں نگار

فرود آمد از خنگ خشلی خرام
کہ فتح از خدا آمد او خاک بود

بشکرِ خدا روے بر خاک سود
ہماں گنجہا داد درویش را

چو کرد آفریں داورِ خویش را
بآرامش و رامش آورد رائے

جہاں را ز دشمن تہی دید جائے
بترکیب من گوہرے در رخشاں

بیا ساقی آں جامِ گوہر فشاں
کہ زنگارِ گوہر بہ گوہر شود

DHANPAT RAI MEHRA

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اِنتخاب از شاہنامہ

بر تخت نشستنِ نوشیرواں و اندرز کردن بہ سرداراں

چو کسرے نشست از برِ تختِ عاج
بسر بر نہاد آں دلِ افروز تاج

جہاں تازہ شد از سرِ گاہِ اوے
ابا گرزگ میش آب خوردے بجوے

بشاہی بر او خواندند آفریں
بفرمانِ او شد زمان و زمیں

ورا نام کردند نوشیرواں
کہ مہترش جواں بود و دولت جواں

چو کسرے نشست از برِ گاہِ نو
ہمے خواندندے ورا شاہِ نو

بگفتند کایں شاہ جاوید باد
فرش برتر از فرِّ جمشید باد

ز بس خوبیٔ داد و آئینِ اوے
وزآں نامور دانش و دینِ اوے

بزرگانِ گیتی شدند انجمن
چو بنشست سالار با رائے زن

سرِ نامداراں زبان برگشاد
ز دادارِ نیکی دہش کرد یاد

چنیں گفت کز کردگارِ سپہر
دلِ ما پُر از آفریں باد و مہر

کز اویست نیک و بد و نام و کام
وزو مستمندم وزو شاد کام

وزویشت فرّ و بدویشت زور
بفرمانِ او تابد از چرخ ہور

ز رائے و ز پیمانِ او نگذریم
نفس جز بفرمانِ او نشمریم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به تختِ مهی بر هر آنکس که داد — کُند در جهاں باشد از تخت شاد
هر آنکس که اندیشهٔ بد کُند — بفرجام بد با تنِ خود کُند
ز ما هرچه پرسید پاسخ دهیم — بپاسخ همه رایِ فرّخ نهیم
از اندیشهٔ دل کس آگاه نیست — بدیں تنگی اندر مرا راه نیست
اگر پادشه را بُوَد پیشه داد — کُند بیگماں هرکس از داد شاه
از امروز کاری بفردا مماں — چه دانی که فردا چه گردد زماں
گلستاں که امروز باشد ببار — تو فردا چنی گل نیاید بکار
بدانگه که یابی تنِ زورمند — ز بیماری اندیش و درد و گزند
پسِ زندگی یاد کُن روزِ مرگ — چُنانیم با مرگ چُوں باد و برگ
بدانگه که در کار سُستی کُنی — همه رایِ نا تندرُستی کُنی
چو چیره شوَد بر دلِ مرد رشک — یکے دردمندے بُوَد بے پزشک
وگر بر خرد چیره گردد هوا — نخواهد بدیوانگی بر گوا
وگر مردِ پیکارِ بسیار گوے — نماندش به نزدِ کسے آبروے
بکژّی تُرا راه تاریک تر — سُوے راستی راه باریک تر
بکارے که تو پیشدستی کُنی — بد آید که تُندی و سُستی کُنی
اگر جُفت گردد زباں با دُروغ — نگیرد ز بختِ سپهری فروغ
سخن گُفتنِ کژ ز بیچارگیست — به بیچارگاں بر بیاید گریست
چو بر خیزد از خواب شاه از نخُست — ز دُشمن بُوَد ایمن و تندرُست
خردمند و از خُوردنی بے نیاز — فزُونی بریں درد و رنج است و آز
اگر شاه با داد و بخشایشست — جهاں پُر ز خُوبی و آسایشست
وگر کژّی آرد بداد اندرُوں — کبشتش بُوَد خوُردن و آب خُوں
هر آنکس که هشت اندریں انجمن — شنید ایں برآورده آوازِ من
بدانید و سر تا سر آگه بُوید — همه ساله با بخت همزه بُوید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که ما تاجداراں پسے دیدہ ایم
بداد و خرد راہ برگزیدہ ایم

ولیکن ز دستور باید شنید
بد و نیک را زود باید بدید

هر آنکس که آید بدیں بارگاہ
بپایشته کارے به بیگاه و گاه

نباشم ز دستور همداستاں
که بر من بپوشد چنیں داستاں

بدرگاه بر کار دانانِ من
ز لشکر نبرده سوارانِ من

چو روزی بر ایشاں ندارم تنگ
رنگه کرد باید بنام و به ننگ

همه مزدمی باید و راستی
نباید بداد اندروں کاستی

هر آنکس که باشد ز ایرانیاں
ببندد بریں بارگه بر میاں

بیاید ز ما گنج و گفتارِ نرم
چو باشد پرستنده بالے و شرم

چو بیداد گیرد کسے زیردست
نباشد خردمند و ایزد پرست

ممکافات یابد بداں بد که کرد
نباید غم نا جوانمرد خورد

شما دل بفرمانِ یزدانِ پاک
بدارید وز ما مدارید باک

که او یشت بر پادشه پادشا
جهاندار و فیروز و فرمانروا

فروزندهٔ تاج و خورشید و ماه
نماینده ما را سوے داد راه

جهاندار و بر داوراں داورست
از اندیشهٔ هر کسے برترست

مکان و زماں آفریده سپهر
بیاراست جان و دل ما بمهر

نگهدارِ تاج است و تختِ بلند
ترا بر پرستش بود یارمند

شما را دل از مهر ما بر فروخت
دل و چشمِ دشمن بفرماں بدوخت

همه تندرستی بفرمانِ اوست
همه نیکوئی زیرِ پیمانِ اوست

ز خاشاک تا هفت چرخِ بلند
هوا آتش و آب و خاکِ نژند

به هستیِ یزداں گواهی دهند
روانِ ترا آشنائی دهند

ستایش همه زیرِ فرمانِ اوست
پرستش همه زیرِ پیمانِ اوست

چو نوشیرواں ایں سخن برگرفت
جهانے ازو مانده اندر شگفت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

همه یکسر از جای برخاستند | بر او آفرینے نو آراستند

بخشش کردنِ نوشیرواں پادشاہے خود را بہ بہار بہرہ و نامہ نوشتن بکارداراں در بارۂ دادگستری

شہنشاہ دانندگاں را بخواند | سخنہاے رنگینی سراسر براند
جہاں را بہ بخشید بر چار بہر | درو نامزد کرد آباد شہر
نخستیں خراساں ازآں یاد کرد | دلِ نامداراں بداں شاد کرد
دگر بہرہ زد قم بد و اصفہاں | نہادِ بزرگان و جاے رہاں
وزو بہرہ بد آذر آبادگاں | کہ بخشش نہادند آزادگاں
وز اذربیجنیہ تا دربیل | بہ پیمود دانا جزو بوم رنگیل
سوم پارس و اہواز و مرز خزر | ز خاور ورا بود تا باختر
چہارم عراق آمد و بوم روم | چنیں پادشاہی و آباد بوم
ازیں مرزہا ہرکہ درویش بود | نیازش برنج تن خویش بود
بہ بخشید آگندہ گنجے بہ پس | جہانے بر او خواندند آفریں
ز شاہاں ہر آنکس کہ بد پیش ازوے | اگر کم بدش جاہ اگر بیش ازوے
بجستند بہرہ ز کشت و درود | نہشتند کس پیش ازیں ناپسود
سہ یک بود یا چار یک بہر شاہ | قباد آمد و دہ یک آورد راہ
ز دہ یک بر آں بد کہ کمتر کند | بکوشد کہ کہتر چو مہتر کند
بدریا بس ایمن مشو از نہنگ | بدریا بس ایمن مشو از نہنگ
بہ بخشید بر جاے دہ یک خراج | بہ بخشید بر جاے دہ یک خراج
بکشرے رسید آں سزاوار تاج | بکشرے رسید آں سزاوار تاج
شہنشاہ دانندگاں را بخواند | جہاں را بہ بخشید بر چار بہر
نخستیں خراساں ازآں یاد کرد | دگر بہرہ زد قم بد و اصفہاں
وزو بہرہ بد آذر آبادگاں | وز اذربیجنیہ تا دربیل
سوم پارس و اہواز و مرز خزر | چہارم عراق آمد و بوم روم
ازیں مرزہا ہرکہ درویش بود | بہ بخشید آگندہ گنجے بہ پس
ز شاہاں ہر آنکس کہ بد پیش ازوے | بجستند بہرہ ز کشت و درود
سہ یک بود یا چار یک بہر شاہ | ز دہ یک بر آں بد کہ کمتر کند
زمانہ نداوش بر آں بر درنگ | بکشرے رسید آں سزاوار تاج

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

شُدند انجمن بخردان و رواں — بزرگان و بیدار دل موبداں
همه پادشاهاں شُدند انجمن — زمیں را ببخشید و بر زد رسن
گزیتے نهادند بر یک درم — گر ایدونکه دهقاں نبودے دژم
کسے را کجا تخم یا چار پاے — بهنگام ورزش نبودے بجاے
ز گنج شهنشاه برداشتے — ز کشتن زمیں خوار نگذاشتے
بنا کشته اندر نبودے سخن — پراگنده شد رسمهاے کهن
گزیت رز بار ورشش درم — بخرماستاں بر همیں زد رقم
ز زیتون و از گوز هر میوه دار — که در مهرگاں شاخ بودے ببار
ز ده بن درم میرسیدے بگنج — نبودے جز ایں تا سر سال رنج
وزیں خوردنیهاے خرداد ماه — نکردے ببار اندروں کس نگاه
کسے کش درم بود و دهقاں نبود — نبودے غم و رنج کشت و درود
گزارنده از ده درم تا چهار — بسالے ازو بستدے کاردار
کسے بر کسے بر نکردے ستم — بسالے بسه بهره بود ایں درم
گزارنده بودے بدیوان شاه — ازیں باژ بهرے بهر چار ماه
دبیر و پرستندهٔ شهریار — نبودے بدیواں کسے را شمار
گزیت و خراج آنچه بدنام برد — بسه روز نامه بموبد سپرد
یکے آنکه بر دست گنجور داد — نگهبان آں نامه دستور باد
دگر تا فرستد بهر کشورے — بهر کاردارے و هر مهترے
سه دیگر که نزدیک موبد برد — گزیت و سر باژها بشمرد
بفرمان او بود کارے که بود — ز باژ و خراج و ز کشت و درود
پراگنده کار آگهاں در جهاں — که تا نیک و بد زو نماند نهاں
همه روے گیتی پر از داد کرد — بهر جاے ویرانی آباد کرد
بخفتند در دشت خرد و بزرگ — به آبشخور آمد همے میش و گرگ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

یکے نامہ فرمود بر پہلوی
نخستیں سرِ نامہ بود از رہت
برومند شاخ از درخت قباد
ازو دیرہ آباد ہر بوم و بر
سوئے کارداران باژ و خراج
باندازہ از ما شما را درود
نخستیں سخن چوں گشایش کنیم
خردمند بینا دل آں را شناس
بداند کہ ہشت او ز ما بے نیاز
کسے را کہ نجی سرفرازی رہد
مرا داد فرمود و خود داور است
بہ یزداں رسی شاہ و کہتر یکیست
ز ژرف زریں تا بچرخ بلند
پئے مور بر ہستے او گواست
نفرمود ما را جز از راستی
اگر بہر من زیں جہاں فراخ
نجستے دلِ من جز از داد و مہر
کنوں روئے گیتی ہمہ سر بسر
بشاہی مرا داد یزداں پاک
نباید کہ جز داد و مہر آوریم
شبانے کم اندیش و دشتے بزرگ
نباید کہ بر زیردستانِ ما
بخشکی بخاک و بکشتی بر آب

پسند آیدت چوں ز من بشنوی
شہنشاہِ کشورہائے یزداں پرست
کہ تاج بزرگی بسر بر نہاد
کہ یزداں داد آورش داد فر
پرستندۂ سایۂ فرّ و تاج
ہنر با نژاد آنکہ بد بر فزود
جہاں آفریں را ستایش کنیم
کہ دارد ز دادار گیتی سپاس
بنزدیک او آشکار است راز
نخستیں درش بے نیازی رہد
ز ہر برترے جاوداں برتر است
کسے را جز از بندگی کار نیست
ز خورشید تا تیرہ خاکِ نژند
کہ ما بندگانیم و او پادشاست
کہ دیو آورد کژی و کاستی
نبودے جز از باغ و میدان و کاخ
گشادن بہر کار بیدار چہر
ز خاور بر و تا درِ باختر
ز رخشندہ خورشید تا تیرہ خاک
دگر چیں بکارے بچرخ آوریم
ہمے گوسفندے نماند ز گرگ
ز دہقان و آذر پرستان ما
برخشندہ روز و بہنگام خواب

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زِ بازارگاناں کہ بر تر و خشک — دِرم دارد و دُرِّ خوشاب و مُشک
نباید کہ خُور جُز بداد و بمہر — بر ایشاں بتابد زِ خمِّ سپہر
بریں گونہ رفت ایں نژاد و گہر — پسر تاج یابد ہمے از پدر
بجز داد و خوبی نہ بُد در جہاں — یکے بُود با آشکارا نہاں
نہادیم رُوے زمیں را خراج — درخت و گزیت از پئے تخت و تاج
چو ایں نامہ آرند نزدِ شما — کہ فرخندہ باد اورمزدِ شما
کسے کو بریں یکدرم بگزرد — بہ بیداد بر یک نفس بشمرد
بہ یزداں کہ او داد دیہیم و فر — کہ بُرّم میانش ببرّندہ ار
جُز ایں نیست باد افرہِ روزگار — بیابد چو تخمِ بد آید ببار
ہمیں رسم و ایں نامہ بنہید پیش — مگردید ازیں فرّخ آیین و کیش
بہر چار ماہے یکے بہر ازیں — بخواہید با داد و با آفریں
بجائے کہ باشد زیانِ ملخ — وگر تفِّ خورشید تابد بشخ
وگر برف و باد از سپہرِ بلند — بداں کشتمنداں رساند گزند
ہماں گر نبارد بنوروز نم — زِ خشکی شود کشتِ خرّم دژم
مخواہید باژ اندر آں بوم و رُست — کہ ابرِ بہارش بباراں نہ شُست
زِ تخمِ پراگندہ وز مزدِ رنج — ببخشید کارندگاں را زِ گنج
زمینے کہ آنرا خداوند نیست — بمُرد و ورا خویش و پیوند نیست
نباید کہ ایں بوم ویراں بُود — کہ در سایۂ شاہِ ایراں بُود
کہ بدخواہ بر گنج ننگ آورد — کہ چونیں بہانہ بچنگ آورد
زِ گنج آنچہ باید مدارید باز — کہ کرد است یزداں، ازآں بے نیاز
کہ ویراں بُود بوم در فرِّ من — نباشد بر او سایۂ پرِّ من
کسے را کہ باشد دریں پاے کار — اگر گیرد ایں کارِ دشوار خوار
کُنم زندہ بر دار جانے کہ ہست — اگر سرفراز است وگر زیردست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بزرگان که شاهان پیشین بدند
از ایں کار بر دیگر آئیں بدند

بد و نیک با کارداران بدے
جہاں پیش اسپ سواراں بدے

خرد را ہمیں خیرہ بفریفتند
از افزونیٔ گنج نشگیفتند

مرا گنج داد است و دہقاں سپاہ
سخنہا ہم بدیدار کردن نگاہ

شمار جہاں باز جستن بداد
نگہداشتن از رج مرد نژاد

گرامی تر از گنج بد خواہ من
کہ جوید ہمے کشور و گاہ من

سپہبد کہ مردم فروشد بزر
نیابد بریں بارگہ بر گزر

کسے را بود ارج ازیں بارگاہ
کہ با داد و دہراشت و با رسم و راہ

چو بیدار دل کارداران من
بدیوان بود شوند انجمن

پدید آید از گفت یکتن دروغ
از آں پس نگیرد بر ما فروغ

بہ بیداد گر گر مرا رہبر نیست
پلنگ و جفا پیشہ مردم یکیست

ہر آنکس کہ او راہ یزداں بجست
بآب خرد جاں تیرہ بشست

بریں بارگاہش بلندی بود
بر موبداں ارجمندی بود

بنزدیک یزداں زنگے کہ کشت
بیابد بپاداش خرم بہشت

کہ ما بے نیازیم از آں خواستہ
کہ گردد بنفریں رواں کاستہ

کرا گوشت درویش باشد خورش
ز چرمش بود بیگماں پرورش

پلنگے بہ از شہریارے چنیں
کہ نہ شرم دارد نہ آئین و دیں

گشادہ است بر ما رہ راستی
چہ کوہیم خیرہ در کاستی

رہانی بدہ داد دادن بروے
بدان تا رسد نزد ما گفتگوے

بغرمود یکے یزداں بود نا پسند
نباشد بریں بارگاہ ارجمند

ز یزداں و از ما بر آنکس درود
کہ از داد و دہرش بود تار و پود

اگر دادگر باشی اے شہریار
بگیتی زمانی یکے یادگار

کہ جاوید ہر کس کند آفریں
بدان شاہ کآباد دارد زمیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خردمند بینا دل آں را شناس — کہ دارد ز دادار گیہاں سپاس
ز شاہاں کہ با تخت و افسر بدند — بگنج و بلشکر توانگر بدند
نہ بد دادگر تر ز نوشیرواں — کہ جاوید بادا ز دانش جواں
نہ زو پر ہنر تر بہ مردانگی — بہ تخت و بدیہیم و فرزانگی

اندرز نوشیرواں بہ ایرانیاں و پذیرفتن پادشاہاں فرمان او را

پدید آمد آں تودۂ شنبلید — چو زلف شب تیرہ شد نا پدید
نشست از بر تخت نوشیرواں — دلے شاد و خندان و دولت جواں
جہانے بدیدار بنہاد روے — ہر آنکس کہ بد در جہاں داد جوے
بآواز گفت آں از آں شہریار — کہ جز پاک یزداں مدانید یار
کہ داننده اویست و ہم رہنماے — ہم او دست گیرد بہر دو سراے
مباشید ترساں ز تخت و کلاہ — گشادہ است بر ہر کسے بارگاہ
ہر آنکس کہ آید بروز و بشب — ز گفتار بستہ مدارید لب
اگر مے گساریم با انجمن — در آہستہ باشیم با راے زن
بچوگان و بر دشت نخچیر گاہ — بر ما شما را گشادہ است راہ
بخواب و بہ بیداری و رنج و ناز — از ایں بارگہ کس مگردید باز
مگر آرزوہا ہمہ یافتہ — مخسپید یک تن ز ما تافتہ
بدانگہ شود شاد و روشن دلم — کہ رنج ستمدیدگاں بگسلم
مبادا کہ از کارداران من — گر از لشکر و پیشکاران من
بخسپد کسے با دلے دردمند — کہ از درد او بر من آید گزند
سخن گرچہ اندک بود در نہاں — بپرسد ز من کردگار جہاں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زِ باژ و خراج آں کجا ماندہ است
کہ مُوبد بدیوانِ ما راندہ است

سخنہا ہمہ زیں از شمار زد و رسیم
مخُسپید زیں پس دِل ازمن بزیم

بر آمد زِ ایوان یکے آفریں
بخُورشید بر شد زِ رُوئے زمیں

کہ نوشیرواں باد با فرہی
ہمہ سالہ با تاج شاہنشہی

مبادا زِ او تخت پردخت و گاہ
ہم رایں نامور خُسروانی کُلاہ

برفتند با شادی و خُرمی
چو باغِ اِرم گشت رُوئے زمی

بگیتی ندیدے کسے را دِژم
وز ابر اندر آمد بہنگام نم

جہاں شُد بکردارِ خُرم بہشت
ہمے ابر در بوستاں لالہ کشت

در و دشت و پالیز شُد چُوں چراغ
چو خُورشید شُد باغ و چُوں باغ راغ

پس آگاہی آمد برُوم و بہند
کہ شُد مرزِ ایراں چو رُومی پرند

زمیں را بکردارِ تابندہ ماہ
بداد و بلشکر بیاراست شاہ

کسے آں رسپہ را نداند شُمار
بگیتی مگر نامور شہریار

ہمہ بارِ شاد و باسازِ جنگ
ہمہ گیتی افروز و با نام و ننگ

دِلِ شاہِ ہر کشورے خیرہ گشت
زِ نوشیرواں شاں رواں تیرہ گشت

فرستادہ آمد زِ ہند و زِ چیں
ہمہ شاہ را خواندند آفریں

ندیدند با خویشتن تاد اوے
سبک شُد بدِل باژ باسادِ اوے

ہمہ کہتری را بیاراستند
ہمہ بدرہ و بردہا خواستند

بزرّیں عمُود و بزرّیں کُلاہ
فرستادگاں بر گرفتند راہ

بدرگاہِ شاہِ جہاں آمدند
کہ با ساد و باژِ رہاں آمدند

بہشتے شُد آراستہ بارگاہ
زِ بس بردہ و بدرہ و بار خواہ

بریں نیز بگذشت چندے بسہر
ہمے رفت با شاہِ ایراں بمہر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رسیدن مُنذِرِ تازی نزدِ نوشیرواں به فریادِ بیدادِ قیصرِ رُوم

چو مُنذِر بیامد بنزدیکِ شاه
همه مهتراں بر گشادند راه

بپُرسید ازو شاه و شادی نمُود
زِ دیدارِ او ر روشنائی فزُود

جهاندیده مُنذِر زباں بر گشاد
زِ رُوم و زِ قیصر همے کرد یاد

بدو گُفت اگر شاهِ ایراں توئی
نگهدار و پُشتِ دلیراں توئی

چرا رومیاں شهریاری کُنند
بدشتِ سواراں سواری کُنند

وگر شاه بر تختِ قیصر بُوَد
سزد گر سر افراز بے سر بُوَد

چو دستُور باشد گرانمایه شاه
نه بیند چو ما نیز فریاد خواه

سوارانِ دشتی زِ رُومی سوار
بیایند در کوششِ کارزار

زِ گُفتارِ مُنذِر بر آشُفت شاه
که قیصر همے بر فرازد کُلاه

زِ لشکر زباں آورے بر گزید
که گُفتارِ قیصر بداند شنید

بدو گُفت از ایدر برو تا بروم
میاساے هیچ اندر آباد بُوم

بقیصر بگوے ار نداری خرد
زِ رایِ تو مغزِ تو کیفر برد

اگر شیرِ جنگی بتازد بگور
کبابش کُند شیر در آبِ شور

زِ مُنذِر ترا داد یابی بس است
که او را نشست از برِ کرگس است

چپِ خویش پیدا کُن از دستِ راست
چو پیدا کُنی مرز جوئی رواست

چو بخشندهٔ بُوم و کشور منم
بگیتی سر افراز و مهتر منم

همے آں کُنم کار کز من سزد
نمانم که بادے بر او بر وزد

چو با تازیاں دست یازی بکیں
یکے در نهاں خویشتن را ببیں

و دیگر که آں پادشاهی مراست
درِ گاو تا بُرجِ ماهی مراست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگر من سپاہے فرستم بروم
ترا تیغ فولاد گردد چو موم

فرستادہ از پیش نوشیرواں
بیامد بکردار آب رواں

بر قیصر آمد پیامش بداد
بہ پیچید بے مایہ قیصر ز داد

نداد ایچ پاسخ ورا جز فریب
ہمے دید دور از بلندی نشیب

چنیں گفت کز منذر کم خرد
سخن باور آں کن کہ اندر خورد

اگر خیرہ منذر بنالد ہمے
بدینگونہ بر بد ببالد ہمے

گر ایدونکہ از دشت نیزہ وراں
بنالد کسے از کراں تا کراں

زمیں آنکہ بالا شت پنہا شنم
بداں دشت بے آب دریا شنم

فرستادہ بشنید و آمد چو گرد
سخنہاے قیصر ہمہ یاد کرد

بر آشفت کسریٰ بدستور گفت
کہ با مغز قیصر خرد نیست جفت

من او را نمایم کہ فرماں کراست
جہاں جستن و جنگ و پیماں کراست

ز بیشی و از گردن افراختن
وزیں کوشش و غارت و تاختن

پشیمانی افزود خورد زانکہ ہشت
بشب زیر آتش کند ہر دو دست

بفرمود تا در دمیدند نای
سپاہ اندر آمد ز ہر سو بجاے

ز درگاہ برخاست آواے کوس
زمیں قیر گوں شد ہوا آبنوس

گزیں کرد از آں لشکر نامدار
سواران شمشیر زن صد ہزار

بمنشور سپرد آں سپاہ گراں
بفرمود کز دشت نیزہ وراں

سپاہے بر از جنگ جویاں بروم
کہ آتش بر آرند ازآں مرز و بوم

کہ ہر چند من شہریارے نوام
بدیں کینہ بر نامدارے نوام

ز روم و ز رومی مدار ایچ باک
چہ رومی بر من چہ یک مشت خاک

فرستادۂ را گنوں چوب گوے
از ایراں فرستم بنزدیک اوے

مگر خود نیایدت ازیں پس گزند
بقیصر بود روم اما را پسند

نویسندۂ خواست از بارگاہ
بقیصر یکے نامہ فرمود شاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز نوشیرواں شاہِ فرّخ نژاد — جہانگیر زندہ کنِ کیقباد
بنزدیکِ قیصر سر افرازِ روم — نگہبانِ آں مرزِ آباد بوم

نامۂ شاہِ کسریٰ بقیصرِ روم

سر نامہ کرد آفریں از نخست — نگرانمایگی جز بیزداں نجست
خداوندِ گردندہ خورشید و ماہ — کز اویست پیروزی و دستگاہ
کہ بیروں شد از رایِ گرداں سپہر — اگر جنگ جوید اگر داد و مہر
تو گر قیصرِ روم و گر رہتری — مکن ہیچ با تازیاں داوری
دگر میش گیری ز چنگالِ گرگ — تو دانی کزو رنج بینی بزرگ
دگر سوئے مندر فرستی سپاہ — نمانم بتو لشکر و تاج و گاہ
اگر زیر دستے شود پُر منش — بشمشیر یابد ز ما سرزنش
تو زآں مرز یکسر منہ پیش پاے — چو خواہی کہ پیماں بماند بجاے
اگر بگذری زیں سخن بگذرم — سر و گاہ تو زیر پے بسپرم
درود از خداوندِ دیہیم و زور — بداں کو نجوید بہ بیداد شور
نہادند بر نامہ بر مُہرِ شاہ — سوارے گزیدند ازآں بارگاہ
چناں چوں بیایست رہبر زبان — جہاندیدہ و گرد و روشن روان
فرستادہ با نامۂ شہریار — بیامد بر قیصرِ نامدار
بدو آفریں کرد و نامہ بداد — ہمے راے کسریٰ بدو کرد یاد
سخنہاش بشنید و نامہ بخواند — بہ پیچید و اندر شگفتی بماند
ز گفتارِ کسریٰ سر افراز مرد — برو پُر ز چیں کرد و رخسار زرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رسیدنِ نامۂ نوشیرواں نزدِ قیصر و فرستادنِ قیصر پاسخِ آں نامہ را

نویسندۂ خواند و پاسخ نوشت
پدیدار کرد اندر و خوب و زشت

سرِ نامہ چوں گشت مشکیں ز قار
نخستش آفریں کرد بر کردگار

نگارندۂ بر کشیدہ سپہر
کز اویست پرخاش و آرام و مہر

بگیتی یکے را کند تاجور
وز او بہ یکے پیشِ او باکمر

اگر خود سپہرِ رواں زیرِ تست
سرِ مشتری زیرِ شمشیرِ تست

بدیواں نگہ کن کہ رومی نژاد
بہ تخمِ کیاں باژ ہرگز نداد

تو گر شہریاری نہ من کہترم
ہماں با سر و افسر و کشورم

چہ باید پذیرفت چندے فسوس
ز بیم پئے پیل و آوائے کوس

نخواہم کنوں از شما باژ و ساد
کہ دارد بسر خاش با روم تاد

سکندر شنیدی بایراں چہ کرد
ز ما بود آں شاہِ آزاد مرد

نہفتہ نشد تیغِ اسکندری
چہ سازی بما با چنیں داوری

بتاراج بردند یک چند چیز
گذشت آں ستم بر نگیریم نیز

ز دشتِ سواراں نیزہ وراں
بر آریم گرد از کراں تا کراں

نہ خورشید نوشیرواں آفرید
وگر بشکند از چرخ گرداں کلید

کہ کس مے نباید ز شاہنشہاں
ہمہ کامِ او یابد اندر جہاں

فرستادہ را ہیچ پاسخ نداد
ز تندیِ کسرے نیامدش یاد

چو مہتر از بر نامہ بنہاد گفت
کہ با من مسیح و چلیپا شت گفت

فرستادہ با او نزد ہیچ دم
دژم دید پاسخ بیامد دژم

بیامد بر شاہِ ایراں چو گرد
سخنہائے قیصر ہمہ یاد کرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو بر خواند آں نامہ را شہریار | بر آشفت با گردشِ روزگار

رفتنِ کسرے بجنگِ قیصر

ہمہ موبدان و ردان را بخواند | وزآں نامہ چندے سخنہا براند
سہ روز اندروں بود با لے زن | چہ با پہلوانانِ لشکر شکن
چہارم بداں رائے شد رائے شاہ | کہ آرد سوئے جنگِ قیصر سپاہ
برآمد ز درنالۂ گاؤ دم | خروشیدنِ کوس و رویینہ خم
بر آرامش اندر نبودش درنگ | ہمے از پئے راشتی جست جنگ
سپہ بر گرفت و بسنہ بر نہاد | ز یزدانِ نیکی دہش کرد یاد
یکے گرد بر شد کہ گفتی سپہر | بدریائے قیر اندر افگند چہر
بپوشید روئے زمیں را بہ نعل | ہوا یکسر از پرنیاں گشت نعل
نبد بر زمیں پشہ را جایگاہ | نہ اندر ہوا باد را ماندہ راہ
ز جوشن سواران و از گردِ پیل | زمیں شد بکردارِ دریائے نیل
جہاندار با کاویانی درفش | ہمے رفت با تاج و زرّینہ کفش
ہمے بر شد آوازِ شاں تا دو میل | بہ پیشِ سپاہ اندروں کوس و پیل
پسِ پشت و پیش اندر آزادگاں | بشد تیز تا آذرآبادگاں
چو چشمش برآمد بہ آذرگشسب | پیادہ شد از دور و بگزاشت اسپ
ز دستورِ پاکیزہ بر رسم بجست | دو رخ را بآبِ دو دیدہ بشست
نواں اندر آمد بآتشکدہ | نہادند گاہے بزر آزدہ
نہادہ بدو نامۂ خسرواں | بآواز بر خواند موبد درست
برو ہیربد پیش غلطاں بخاک | ہمہ دامنِ جامہا کردہ چاک
بزرگاں بر او گوہر افشاندند | بزمزم ہمے آفریں خواندند
چو نزدیک تر شد ستایش گرفت | جہاں آفریں را نیایش گرفت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

وزو خواست پیروزی و دستگاه
نمودن دلش را سوے داد راه

پرستندگاں را بہ بخشید چیز
بجائے کہ درویش دیدند نیز

یکے خیمہ زد پیش آتشکدہ
کشیدند لشکر ز ہر سو ردہ

دبیرِ خردمند را پیش خواند
سخنہاے بایستہ چندے براند

یکے نامہ فرمود با آفریں
سوے مرزبانانِ زریں زمیں

کہ تندرست باشید و بیدار بید
جہاں را ز دشمن نگہدار بید

کنارنگ یا پہلواں ہرکہ ہشت
ہمہ داد جوئید با زیردشت

بدارید چندانکہ باید سپاہ
بداں تا نیابد بداندیش راہ

درفشِ مرا تا نہ بیند کسے
نیاید کہ ایمن بخشپید بسے

از آتشکدہ چوں بشد سوے روم
پراگندہ شد زو خبر گردِ بوم

بہ پیش آمد آنکس کہ فرماں گزید
وگر زآں بر و بوم شد نا پدید

جہانجوے با ہدیہ و با نثار
فراواں بیامد بر شہریار

چناں بد کہ ہر شب ز گردان ہزار
بہ بزم آمدندے بر شہریار

چو نزدیک شد رزم را ساز کرد
سپہ را درم دادن آغاز کرد

سپہبدش شیروے بہرام بود
کہ در جنگ با راے و آرام بود

چپ لشکرش را بفرہاد داد
بسے پندہا بر دلش کرد یاد

چو استادِ برزیں ابر میمنہ
گشسپ جہانجوے پیشِ منہ

بقلب اندروں بود رہاں بپاے
کہ در کینہ گہ داشتے دل بجاے

طلایہ بہ مزدِ خراد داد
روان و دلش را خرد یاد داد

پہ سو برفتند کار آگہاں
بداں تا نماند سخن در نہاں

ز لشکر جہاندیدگاں را بخواند
بسے پند و اندرز نیکو براند

چنیں گفت کاے لشکرِ بیکراں
ز پُر مایگان و ز گند آوراں

اگر یکتن از راہِ من بگذرید
دم خویش بیراے من بشمرید

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدرویش مردم رسانید رنج — دگر بر بزرگاں کہ دارند گنج
گر آہنگ بر میوہ دارے کنید — وگر نا پسندیدہ کارے کنید
وگر کشتمندے بپوشد بپاے — وگر پیش لشکر بجنبد ز جاے
بیزداں کہ او داد دیہیم و زور — خداوند بہرام و کیوان و ہور
کہ در دم میانش ببرم بہ تیغ — اگر چوں ستارہ شود زیر میغ
بہ پیش سپہ بر طلایہ منم — جہانجوے بر قلب پایہ منم
نگہبان پیل و سپاہ و بنہ — گہے بر چپم گاہ بر میمنہ
بخشکی روم گر بدریاے آب — نجویم برزم اندر آرام و خواب
منادی گرے نام او شیر زاد — گرفت آں سخنہاے کسرے بیاد
بیامد دماں گرد لشکر بگشت — بہر خیمہ و خرگہے بر گزشت
خروشید کاے بیکرانہ سپاہ — چنین است فرمان بیدار شاہ
کہ گر جز بداد و بمہر و خرد — کسے سوے خاک سیہ بنگرد
بر آں تیرہ خاکش بریزند خوں — چو آید ز فرمان یزداں بروں
بہ پند منادی نشد شاہ رام — بروز سفید و شب تیرہ فام
ہمے گرد لشکر بگشتے براہ — ہمے داشتے نیک و بد را نگاہ
ز کار جہاں آگہی داشتے — بد و نیک را خوار نگزاشتے
ز لشکر کسے کو بمردے براہ — ورا دخمہ کردے بداں جایگاہ
وگر باز ماندے ازو سیم و زر — کمان و کمند و کلاہ و کمر
بد و نیک با مردہ بودے بخاک — نبودے جدا چیز ازو در مغاک
جہانے بدو ماندہ اندر شگفت — کہ نوشیرواں آں بزرگی گرفت
بہر جایگاہے کہ جنگ آمدے — ورا راے و ہوش و درنگ آمدے
فرستادۂ خواستے راستگوے — کہ رفتے بر دشمن چارہ جوے
اگر یافتندے سوے داد راہ — نکردے ستم آں خردمند شاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگر جنگ جُستے بجنگ آمدے
بخشمِ دِلاور نہنگ آمدے

بتاراج دادے ہمہ بُوم و رُشت
جہاں را بہ داد و بشمشیر جُشت

بکردارِ خُورشید بُد رایِ شاہ
کہ بر ترّ و خُشکی بتابد براہ

ندارد زِ کس روشنائی دریغ
چو بگریزد از چرخ گردندہ میغ

ہمش دادبخشش ہمش رنگ و بوے
ہمش دُرِّ خُوش آب و ہم آبِ جوے

فُروغ و بلندی نپوشد زِ کس
دِل افروز و رخشندہ اویست وبس

شہنشاہِ با داد با رائے و فر
جہاں را ہمے داشت در زیرِ پر

ورا جنگ و بخشش چو بازی بُدے
ازیرا بداں سرفرازی بُدے

اگر پیل و شیر آمدندیش پیش
نبرداشتے جنگ یکروز بیش

سپاہے کہ با خود و خفتاں بجنگ
بہ پیشِ سپاہ آمدے بیدرنگ

اگر کُشتہ بُودے اگر بستہ زار
بزندانِ پیروز گر شہریار

گرفتنِ نوشیرواں چند دژ را براہِ رُوم

پُژیں تا بیامد بداں شارساں
کہ شوراب بُد نام آں کارساں

از رایراں چو گشتاسپ آمد برُوم
رگرفت اندر آں شہرِ شوراب بُوم

برآوردۂ دیدسر در ہوا
پُر از مردُم و سازِ جنگ و نوا

زِ خارا پیفگندہ در ژرفِ آب
کشیدہ سرِ بارہ اندر سحاب

بگردِ حصار اندر آمد سپاہ
ندیدند جائے بدرگاہ راہ

بدو ساخت از چار سُو منجنیق
بپاے آمد آں بارۂ جاثلیق

پر آمد زِ ہر سُو دمِ رستخیز
ندیدند جاے گزار و گریز

چو خُورشیدِ تاباں زِ گنبد بگشت
شُد آں بارۂ دژ بکردارِ دشت

خُروشِ سواران و گردِ سپاہ
ہماں دُودِ آتش بر آمد بماہ

ہمہ رحصن بے تن سر و پاے بُود
تن بے سراں شاں دگر جاے بُود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

غوِ زینهار و خروشِ زناں — فزوں شد زِ زخمِ تبیره زناں
وز ایشاں هر آنکس که پُر مایه بُود — بگنج و بمردی گرانمایه بُود
ببستند و کردند بر پیل بار — خروش آمد و نالهٔ زینهار
نبخشود بر کس بهنگامِ رزم — نه بر گنج و دینار هنگامِ بزم
وز آنجایگه لشکر اندر کشید — بره بر دژے دیگر آمد پدید
که در بندِ او گنجِ قیصر بُدے — نگهبانِ آں دژ توانگر بُدے
که آرایشِ رُوم بُد نامِ اوے — زِ کسرےٰ بد آمد بفرجامِ اوے
بداں دژ نگه کرد بیدار شاه — هنوز اندر آں نا رسیده سپاه
بفرمود تا تیر باراں کنند — هوا چوں تگرگِ بهاراں کنند
بمردی سراں باره را بستدند — بشهر و بدژ آتش اندر زدند
بداں دژ یکے جانور در نماند — بداں بوم و بر خار و خاور نماند
همه گنجِ قیصر بتاراج داد — سپه را همه بدره و تاج داد
برآورد ازآں شارساں رستخیز — همه بر گرفتند راهِ گریز
خروش آمد از کودک و مرد و زن — همه پیر و برنا شدند انجمن
به پیشِ گرانمایه شاه آمدند — غریوان و فریاد خواه آمدند
که دستور و گنجور و گنجِ آنِ تست — بروم اندروں سود و رنجِ آنِ تست
بجاں دیژه زینهار خواهِ تو ایم — پرستارِ فرّ و کلاهِ تو ایم
بفرمود شه تا نکشتند نیز — بدیشاں ببخشید بسیار چیز
وزآں جایگه لشکر اندر کشید — وز آرایشِ رُوم بر تر کشید
کس آمد بگفت آنکه قیصر سپاه — فرستاد و اینک بیامد زِ راه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

رزم نوشیرواں با فرفوریوس سپہ سالارِ قیصر و شکست دادن و گرفتنِ قالیئوس و انطاکیہ را

چو بشنید کآمد سپاہے گراں
ہمہ نیزہ دارانِ جوشن وراں

بلشکر بگفت آنچہ بشنید شاہ
بداں تا بسیچیدہ باشند سپاہ

برفتند چوں کوہِ آہن ز جاے
خروش آمد و نالۂ کرنائے

نوندے ز گفتارِ کار آگہاں
بیامد بنزدیکِ شاہِ جہاں

کہ قیصر سپاہے فرستاد پیش
از آں نامداران و گردانِ خویش

بہ پیش اندروں پہلوانے بزرگ
سپاہے ہمہ رزم جویاں چو گرگ

برو پیش خوانند فرفوریوس
سوارے سرافراز با بوق و کوس

چو ایں گفتہ شد پیشِ بیمار شاہ
پدید آمد از دور گردِ سپاہ

بخندید ازو شہریارِ جہاں
بدو گفت کایں نیست از مارہاں

کہ ما جنگ را پیش ازیں ساختیم
از اندیشہ ہرگز نپرداختیم

کۂ تاجور بر لب آوردہ کف
بفرمود تا بر کشیدند صف

سپاہے بیامد بہ پیشِ سپاہ
کہ شد بشتہ از گرد بر باد راہ

شدہ نامور لشکرے انجمن
یلاں سرافراز شمشیر زن

ہمہ جنگ را تنگ بستہ میاں
بزرگان و فرزانگان و رہماں

بخوں آب دادہ ہمہ تیغ را
بد آں تیغ برندہ مرمیغ را

رسپہ را نبد بیشتر زاں درنگ
کہ نخچیر گیرد ز بالا پلنگ

بہر سو ز رومی تلے گشتہ بود
وگر خستہ از جنگ برگشتہ بود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بِشُد خشته از جنگ فرفُوریوس
سواران ایراں بسانِ پلنگ
پسِ رُومیاں در ہمے باختند
چُناں ہم ہمیرفت با سازِ جنگ
رسپہ را بہامُونے اندر کشید
رِزے بُود با لشکر و بُوق و کوس
سرِ بارۂ او ندیدے محقاب
یکے شارساں گردش اندر فراخ
زِ رُومی رسپاہے بزُرگ اندر او
دو فرسنگ پیشِ اندرُوں بُود شاہ
خُروشے بر آمد زِ قالیئیوس
بداں شارساں در نگہ کرد شاہ
بدرزوازہا جنگ بر ساختند
چو خُورشیدِ تابندہ برگشت زرد
ازاں بارۂ رِز نماند اندکے
خُروشے برآمد زِ درگاہِ شاہ
ہمہ پاک از ایں شہر بیروں شوید
اگر ہیچ بانگِ زن و مردِ پیر
بگوشِ من آید بتاریک شب
ہم اندر زماں آنکہ فریاد از اوست
چو برزد زِ خرچنگ چنگ آفتاب
تبیرہ برآمد زِ درگاہِ شاہ
ازاں رِز وزاں شارساں مرد و زن

دریدہ دُرفش و نگُونسار کوس
بہامُوں کجا غُرمش آید بچنگ
درو دشت از ایشاں بپرداختند
رسپاہے ہمہ گرز و خنجر بچنگ
برآوردۂ دیگر آمد پدید
کجا خواندندیش قالیئیوس
یکے کندہ گرد اندرش پُر زِ آب
بہ ایوان و میدان و پالیز و کاخ
ہمہ نامداراں پرخاش جو
رسپہ گشتہ گیتی زِ گردِ رسپاہ
کزاں نعرہ اندک شُد آوایِ کوس
ہمے ہر زمانے فزُوں شُد رسپاہ
ہمے تیر و قارُورہ انداختند
زِ گردندہ یک نیمہ شُد لاجورد
ہمہ شارساں با زمیں شُد یکے
کہ اَے نامدارانِ ایراں رسپاہ
بتاریکی اندر بہامُوں شوید
دگر غارت و شورش و دار و گیر
کہ بنشاید از سنج یک مزد لب
پُر از کاہ بینیدش آگندہ پوست
بفرسُود رنج و بپالُود خواب
گرانمایگاں بر گرفتند راہ
بدرگاہِ کشرے شُدند انجمن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که ایدر ز جنگی سوارے نماند — در ایں شارساں نامدارے نماند
همه خسته و کشته شد بیگناه — گه آمد که بخشایش آید ز شاه
زن و کودک خرد با مرد پیر — نه خوب آید از داد یزداں اسیر
چناں شد دژ و بارهٔ شارساں — کز ایں پس نه بینی جز از خارساں
چو قیصر گنهگار شد ما که ایم — بقالیینوس اندروں بر چه ایم
بداں رومیاں بر ببخشود شاه — گنهگار شد رسته با بیگناه
بسے خواسته پیش ایشاں بماند — وز آں جایگه تیز لشکر براند
هر آنکس که دید از در کارزار — به بستند بر پیل و کردند بار
به انطاکیه در خبر شد که شاه — ابا پیل و لشکر در آمد ز راه
سپاهے در آں شهر بد بیکراں — دلیران رومی و کند آوراں
سه روز اندر آں شاه را بد درنگ — بداں تا نباشد به بیداد جنگ
چهارم سپاه اندر آمد چو کوه — دلیران ایراں گروها گروه
برفتند یکسر سواران روم — ز بهر زن و کودک و گنج و بوم
سه جنگ گراں کرده شد در سه روز — چهارم چو بفروخت گیتی فروز
گشاده شد آں مرز آباد بوم — سوارے ندیدند جنگی ز روم
بشهر اندر آمد سراسر سپاه — پئے را نبد بر زمیں هیچ راه
بزرگاں که با تخت و افسر بدند — هم آنها که گنجور قیصر بدند
بشاه جهاندار دادند گنج — بچنگ آمدش گنج چوں برد رنج
وز ایشاں هر آنکس که جنگی بدند — نهادند بر پشت پیلاں به بند
اسیران و آں گنج قیصر ز راه — بسوے مدائن فرستاد شاه
بگردید بر گرد آں شهر شاه — زمیں دید رخشاں تر از چرخ ماه
ز باغ و ز میدان و آب رواں — همے تازه شد پیر گشته جواں
چنیں گفت با نامور شهریار — که انطاکیه است ایں اگر نو بهار

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

کسے کو ندید است خرّم بہشت
ز مشکش ہمہ خاک و زرّینش خشت

درختش ز یاقوت و آبش گلاب
زمینش سپہر آسماں آفتاب

نگہ کرد باید بدیں مرز و بوم
کہ آباد بادا ہمہ بوم روم

آباد کردنِ نوشیرواں شہرِ زیب خسرو را بمانندِ انطاکیہ و جاے دادن ارسیرانِ رُوم را در آں زمیں

یکے شہر فرمود نوشیرواں
بدو اندروں کاخ و آبِ رواں

بکردارِ انطاکیہ چوں چراغ
پُر از گلشن و کاخ و میدان و باغ

بزرگانِ روشن دِل و شاد کام
ورا زیب خسرو نہادند نام

شُد آں زیبِ خسرو چو خرّم بہار
زبہشے پُر از بوے و رنگ و نگار

اسیراں کز آں شہرہا بستہ بود
ببندِ گراں دست و پا خستہ بود

بفرمود تا بند برداشتند
بداں شہرِ نو شاد بگذاشتند

چنیں گفت کایں نو برآوردہ جاے
ہمہ گلشن و بوستان و سراے

بکردیم تا ہر کسے را بکام
یکے جاے باشد سزاوارِ نام

ببخشید بر ہر کسے خواستہ
زبیں چوں بہشتے شُد آراستہ

ز بس بزن و کوے و بازارگاہ
تو گفتی نماندہ است بر خاک راہ

بیامد یکے پُر سخن کفش گر
چنیں گفت کاے شاہِ بیدادگر

بقالیتوس اندروں خانِ من
یکے تود بُد پیشِ بالانِ من

ازیں زیب خسرو مرا سود نیست
کہ پیشِ درِ کاخ من تود نیست

بفرمود تا بر درِ شور بخت
بکشتند شاداب چندیں درخت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بخندید بسیار از آں شہریار — کہ آمد بر آں تودۂ خود خواستار
یکے مردِ ترسا گزیں کرد شاہ — بدو داد فرمان و گنج و سپاہ
بدو گفت کایں مرزِ خسرو تراست — غریبان و ایں خانۂ نو ترا ست
بسانِ درختِ برومند باش — پدر باش گہ گاہ فرزند باش
بخشش و بیداری و زفتی مکن — بر اندازہ باید بہر در سخن
از انطاکیہ شاہ لشکر براند — جہاندیدہ ترسا نگہباں بماند
پس آگاہی آورد فرفوریوس — بگفت آنچہ آمد بقالیئیوس
بقیصر چنیں گفت کآمد سپاہ — جہاندیدہ کشرے و پیلان و گاہ
سپاہ اشت چنداں کہ دریا و کوہ — ہمے گردد از گردِ ایشاں ستوہ
بہ پیچید قیصر ز گفتارِ خویش — بزرگانِ فرزانہ را خواند پیش
ز نوشیرواں شد دلش پرہراس — ہمے رائے زد روز و شب در سہ پاس
بدو گفت موبد کہ ایں رائے نیست — کہ با جنگِ کشرے ترا پائے نیست
برآرند ازیں مرزِ آباد خاک — شود کردۂ قیصراں در مغاک
زبانِ سرایندۂ سست رائے — نجوید بجز رنج ایں پادشائے
ہمہ رائے ایشاں بداں شد درست — کہ رزمِ دلیراں نبایشت جست
چو بشنید قیصر دلش خیرہ گشت — ز نوشیرواں رائے او تیرہ گشت
گزیں کرد ازآں فیلسوفانِ روم — سخنگوئے با دانش از پاک بوم
بجائے آمد از موبداں شصت مرد — ز دودہ روان و خرد رازِ گرد

پیغامِ قیصرِ روم نزدِ نوشیرواں با باژ و ساو

پیامے فرستاد نزدیکِ شاہ — رگرانمایگاں بر گرفتند راہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو مہراس داننده شاں پیشرو — گوے در خرد پیر و در سال نو
زِ ہر چیز گنجے بہ پیش اندروں — شمارش گزر کرد بر چند و چوں
بسے لابہ و پند و نیکو سخن — پشیماں زِ گفتار ہاے کہن
فرستاد با باژ و ساوِ گراں — گروگاں ز خویشان و کند آوراں
چو مہراس نزدیکِ کسرے رسید — برومی یکے آفریں گسترید
تو گفتی کہ از تیزی و راستی — ستارہ بر آرد ہمے نہ آستی
بکسرے چنیں گفت کاے شہریار — جہاں را بدیں ارجمندی مدار
برومی تو اکنون و ایراں تہی است — ہمہ مرز بے ارز و بے فرہی است
بدانگہ کہ قیصر نباشد بروم — نسنجد بیک پشہ ایں مرز و بوم
ہمہ سودمندی زِ مردم بود — چو او کم شود نیکوئی کم بود
گر ایں رستخیز از پئے خواستہ است — کہ آزرم و دانش بداں کاستہ است
بیاوردم اینک ہمہ گنج روم — کہ روشن رواں بہتر از گنج و بوم
چو بشنید ازو ازیں سخن شہریار — دلش گشت خرم چو باغِ بہار
بپذرفت از او آنچہ آوردہ بود — اگر بدرۂ زر اگر بردہ بود
فرستادگاں را ستایش گرفت — بر آں نیکوئیہا فزایش گرفت
بدو گفت کاے مردِ روشن خرد — نبردہ کسے کو خرد پرورد
اگر زر بگردد ہمہ خاکِ روم — تو سنگیں تری زآں سرافراز بوم
نہادند بر بوم و بر باژ و ساو — پراگندہ دینار صد چرم گاو
کہ ہر سال قیصر برِ شہریار — فرستد ابا ہدیہ و با نثار
نگردد سپاہش بگردِ یمن — نخواہند چیزے ازاں انجمن
وزآں جایگہ نالۂ گاؤ دم — شنیدند و آوازِ رویینہ خم
جہاندار بیدار لشکر براند — بشام آمد و روزگارے بماند
بیاورد چنداں سلاح و سپاہ — ہماں بدرہ و بردہ و تاج و گاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که پشتِ زمیں را همیں داد خم
ز پیلان و از بدرهای درم

وزآں مرز چوں آمدش راه راے
بشیروے بهرام بشپرد جاے

بدو گفت کاریں باژِ قیصر بخواه
مکن هیچ سستی بروز و بماه

ببوسید شیروے روے زمیں
همے خواند بر شهریار آفریں

که بیدار دل باش و پیروز بخت
نگردد زرد رایں کیانی درخت

بزمِ نخستینِ نوشیرواں با دانایاں
و پند گفتنِ بوزرجمهر

چنان بد که یک روز بنهاد خواں
بفرمود کاں موبداں را بخواں

که باشند دانا و دانش پذیر
سراینده و باهش و یاد گیر

برفتند بیدار دل موبداں
ز هر دانشے راه جستند رواں

چو ناں خورده شد جام مے خواستند
نئے جانِ روشن ببار استند

نه چندانکه یابد نکوهش خرد
بلے اند مایه که جاں پرورد

بدانندگاں شاهِ بیدار گفت
که دانش گشاده کنید از نهفت

هر آنکس که دارد بدل دانشے
بگوید مرا زاں بود رامشے

از ایشاں هر آنکس که دانا بدند
بگفتن دلیر و توانا بدند

زباں بر گشادند بر شهریار
که او بود داننده را خواستار

بگفتند هر کس ز هر در سخن
جوان و جهاندیده مرد کهن

چو بوزرجمهر آں سخنها شنید
بدانش نگه کردنِ شاه دید

یکے آفریں کرد و بر پاے خاست
چنیں گفت کاے داورِ داد راست

زمیں بندهٔ تختِ عاجِ تو باد
فلک روشن از فرِّ تاجِ تو باد

گر ایدونکه فرماں دهد بنده را
که بگشاید از بند گوینده را

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بگویم اگر چند بیمایہ ام
بدانستن از کہتریں پایہ ام

نکوہش نباشد کہ دانا زبان
گشادہ کند پیش نوشیرواں

نگہ کرد کسرے بدانندہ گفت
کہ دانش چرا باید اندر نہفت

جواں بر زماں پادشائی نمود
ز گفتار او روشنائی فزود

ازآں خوب گفتار و آں پندہا
شد آں موبداں را بدل بندہا

نخستیں چو از بند بگشاد لب
بہ یزداں ستودن ہنر داد لب

دگر گفت روشن روانِ کسے
کہ کوتاہ گوید بمعنی بسے

کسے را کہ مغزش بود پر شتاب
فراواں سخن باشد و دیریاب

چو گفتارِ بیہودہ بسیار گشت
سخنگوے در مردمی خوار گشت

ہنر جوے و پیمارِ بیشی مخور
کہ بگیتی بسیچ اشت و ما بر گزر

اگر روزِ ما پایدار آمدے
جہاں را بسے خواستار آمدے

بگیتی بہ از مردمی کار نیست
بدیں با تو دانش بہ پیکار نیست

ہمہ روشنی در تن از راستی اشت
ز تاری و کژی بباید گریشت

دلِ ہر کسے بندۂ آرزو اشت
وزو ہر یکے را دگر گونہ خوشت

بہ خو ہر کسے در جہاں دیگر اشت
ترا با مے آمیزش اندر خور اشت

ہر آنکس کہ در کار پیشی کند
ہمہ راے و آہنگ بیشی کند

خردمند و دانا و خویشتن نہاں
تنش زیں جہان اشت و دل زآں جہاں

بنایافت رنجہ ممن خویشتن
کہ بیمارِ جاں باشد و رنج تن

ز نیرو بود مرد را راستی
ز سستی دروغ آید و کاستی

ز دانش چو جانِ ترا مایہ نیست
بہ از خامشی ہیچ پیرایہ نیست

چو بر دانشِ خویش رہبر آوری
خرد را ز تو بگسلد داوری

تو انگر بود ہر کرا آز نیست
خرد را ز تو بگسلد داوری

مدارا خرد را برادر بود
خرد بر سرِ جاں چو افسر بود

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو دانا ترا دشمنِ جاں بود
به از دوست مزدے که ناداں بود

تو انگر شد آنکس که خرسند گشت
از و آز و تیمار در بند گشت

بآموختن چوں فرو تن شوی
سخنہائے دانندگاں بشنوی

بگفتار اگر چیرہ شد رائے مرد
نگردد کسے چیرہ در کار کرد

ہر آنکس که دانش فرامش کند
زباں را ز گفتار خامش کند

چو داری بدشت اندروں خواستہ
زر و سیم و استبانِ آراستہ

ہزینہ چناں کن که بایدت کرد
نباید فشاند و نباید فشرد

رمیانہ گزینی بمانی بجاے
نباشد جز از نیکیت رہنماے

خردمند کز دشمناں دور گشت
تنِ دشمن او چو مزدور گشت

چو داد از تنِ خویشتن داد مرد
چناں داں که پیروز شد در نبرد

مگو آں سخن کاندر و سود نیست
کز آں آتشت بہرہ جز دود نیست

میندیش ازآں کاں نشاید بدن
که نتوانی آہن به آب آزدن

فرو تن بود شہ که دانا بود
بدانش بزرگ و توانا بود

ہر آنکس که او کردهٔ کردگار
بداند گذشت از بدِ روزگار

پرستندگانِ داور افزوں کنند
ز دل کاوشِ دیو بیروں کنند

بپرہیزد از ہر چه ناکردنی است
نیازارد آں را که نازردنی است

به یزداں گراید بفرجامِ کار
که روزی دہ اویست و پروردگار

ازآں خوب گفتارِ بوزرجمہر
چکیداں ہمہ تازہ کردند چہر

ز پیشِ شہنشاہ برخاستند
بر او آفرینے نو آراستند

از او انجمن ماند اندر شگفت
که مردِ جواں آں بزرگی گرفت

جہاندارِ کشورے در او خیرہ ماند
سرافرازِ روزی دہاں را بخواند

بفرمود تا نامِ او سر کنند
بدانگہ که آغازِ دفتر کنند

میانِ جہاں بخت بوزرجمہر
چو خورشید تابندہ شد بر سپہر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دِگر بارہ مُوبد بپُرسِش گِرفت
ہمہ بخرداں مانده اندر شگفت

زباں باز بگشاد مردِ جواں
کہ پاکیزہ دِل بُود و روشن رواں

چُنیں گُفت کز خُسروِ دادگر
نہ پیچید باید باندیشہ سر

کہ او چُوں شبان است و ما گوسفند
دِگر ما زمیں او سپہرِ بلند

نشاید گُذشتن زِ پیمانِ اوے
نہ پیچیدن از راہ و فرمانِ اوے

بشادیش باید کہ باشیم شاد
چو دادِ زمانہ بخواہیم داد

ہُنرہاش گُسترد اندر جہاں
ہمے رازِ او داشت اندر نہاں

مشو با گرامیش کردن دلیر
کز آتش بترسد دِلِ نرّہ شیر

اگر کوہِ فرمانش گیرد سُبک
دِلش خیرہ خوانیم و مغزش تُنک

ہمہ بد زِ شاہ است و نیکی زِ شاہ
کزو بند و چاہ است و زو تاج و گاہ

زِ مہرش جہاں را بُوَد ارج و فر
زِ خشمش بجوشد بہ تن در جگر

سرِ تاجور فرِّ یزداں بُوَد
خردمند ازو شاد و خنداں بُوَد

از اہریمن است آنکہ زو شاد نیست
دِل و مغزش از دانش آباد نیست

شنیدند گُفتارِ مردِ جواں
فزُوں گشت فرتُوت را زو رواں

پراگندہ گشت آں بُزُرگ انجُمن
پُر از آفریں زد زبان و دہن

بزمِ دُوُم نوشیرواں
با بُوزُرجمہر و مُوبداں

دِگر ہفتہ روشندِلِ شہریار
ہمے بُود دانندہ را خواستار

دِل از کارِ گیتی بیکسُو کشید
کُجا خواست گُفتارِ دانا شنید

کسے کو سزاوارِ درگہ بُوَد
بدانندگی در خُورِ شہ بُوَد

برفتند دانندگانِ سخُن
جوان و جہاندیدہ مردِ کہُن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

سرافراز بوزرجمہر جواں
بشد با حکیمان روشن رواں

حکیمان دانندۂ ہوشمند
نشستند نزدیک تختِ بلند

نہادند رخ سوئے بوزرجمہر
کہ کشورے ہمے زد برافروخت چہر

از ایشاں یکے بود فرزانہ تر
بپرسید از او از قضا و قدر

کہ آغاز و فرجام چونیں سخن
چگونہ است و ایں را کہ افگند بن

چنیں داد پاسخ کہ جوینده مرد
جوان و شب و روز در کار کرد

بود راہِ روزی برو تار و تنگ
بجوے اندروں آب او با درنگ

یکے بے ہنر خفتہ بر تختِ بخت
ہمے گل فشاند برو بر درخت

چنیں است رسم قضا و قدر
ز بخشش نیابی بکوشش گذر

جہاندارِ داناے پروردگار
چنیں آفرید اخترِ روزگار

دگر گفت آنکس کہ افزوں تر است
گدام است دانش کرا در خور است

چنیں گفت آنکس کہ داننده تر
بہ نیکی و کردارش آید بسر

دگر گفت کز ما چہ نیکو تر است
کہ بر دانشِ بخردان افسر است

چنیں داد پاسخ کہ آہستگی
کریمی و رادی و شایستگی

فرودتن کند گردنِ خویش پست
ببخشد نہ از بہر پاداشِ دست

بکوشد نہ بجوید بکوشش جہاں
خرامد بہنگام با ہمرہاں

دگر گفت کاندر خردمند مرد
ہنر چیست ہنگام ننگ و نبرد

چنیں گفت کآنکس کہ آہوے خویش
بہ بیند بگرداند آئین و کیش

بپرسید دیگر کہ در زیستن
چہ سازی کہ کمتر بود رنج تن

چنیں داد پاسخ کہ گر با خرد
دلش بردبارہ است رامش برد

بداد و دہد ور کند راستی
ببندد درِ کژی و کاستی

بہ بخشد گنہ چوں شود کامگار
نباشد سرش تند و نابردبار

بپرسید دیگر کہ در انجمن
نگہباں کدام است بر خویشتن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چنیں گفت کاں کز پسِ آرزوے — نرفت از کریمی و از نیک خوے
دگر کو بدستی بود پیشکار — چو دید از فزونی بدِ روزگار
دگر گفت کز بخشش و نیک خوے — کدام است نیکوتر از هر دو سوے
کجا زود کشتنش بار آورد — بسالے دو بارش بهار آورد
چنیں گفت آنکس که ناخواسته — به بخشش کند جانش آراسته
دگر برستاننده دارد سپاس — نه بخشنده بازارگانے شناس
وزیں نیکوئیها گرانمایه چیست — که او نیکوئی با سزاوار کرد
چنیں داد پاسخ که بخشنده مرد — بپالد بکردارِ سرو بلند
اگر ناسزا را نشاند بمشک — سخن پرسی از گنگ وز مردِ کر
دگر گفت کاندر سرائے سپنج — نباشد خردمند بے درد و رنج
چه سازیم تا نام نیک آوریم — وز آغاز فرجام نیک آوریم
بدو گفت شو دور باش از گناه — جهاں را همه چوں تنِ خویش خواه
هر آں چیز کآنت نباشد پسند — تنِ دوست دشمن بداں در مبند
دگر گفت کوشش باندازه بیش — چگوئی کز ایں دو کدامست پیش
چنیں داد پاسخ که اندر خرد — جز اندیشه چیزے نه اندر خورد
چو خواهی که رنجے ببار آیدت — بکوشی چه در پیش کار آیدت
سزائے ستایش دگر گفت کیست — اگر بر نکوهیده باید گریست
چنیں گفت کاں کو بیزدانِ پاک — فزوں دارد امید و هم ترس و باک
دگر گفت کائے مردِ روشن خرد — که سرت از بر چرخ مے بگذرد
کدام است خوشتر مرا روزگار — ازیں بر شده چرخ نا پایدار
چنیں داد پاسخ سخنگوے باز — که هر کس که شد ایمن و بے نیاز

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زمانہ بخوبی ورا داد داد
سزد گر نگیرد جز از داد یاد

بپرسید دیگر کہ دانش کدام
بگیتی کہ باشم ازو شاد کام

چنیں گفت کآنکو بود بردبار
بنزدیک او مرد بے شرم خوار

دگر آنکہ معذش بخشد ز خشم
بخواہد بخشم از گنہگار چشم

دگر گفت آں چیست اے ہوشمند
کہ آید خردمند را آں پسند

چنیں گفت کآنکو خرد پرورد
ندارد غم آنکہ زو بگذرد

اگر ارجمندے رسپارد بخاک
نہ بندد دل اندر غم و درد و باک

دگر کو ز نابودنیہا امید
ببرد بداں گونہ کز بار بید

ہمیشہ بود شاد و خرم رواں
بے اندوہ باشد ز گشت زماں

دگر گفت بد چیست بر پادشا
کزو تیرہ گردد دل پارسا

چنیں داد پاسخ کہ بر شہریار
خردمند گوید کہ آہو چہار

یکے آنکہ ترسد ز دشمن بجنگ
و دیگر کہ از بخشش آید بہ تنگ

سہ دیگر کہ رائے خردمند مرد
بیگسو نہد روز ننگ و نبرد

چہارم کہ باشد سرش پر شتاب
نجوید بکار اندر آرام و خواب

بپرسید دیگر کہ بے عیب کیست
نکوہیدن آزادگاں راز چیست

چنیں گفت کاین را بگویم راست
کزیں در خرد بر سخن بر گواست

گر انمایگاں را فسون و دروغ
بکژی و بیداد جستن فروغ

دگر گفت کآں کو بجوید گزند
ز خویہا کدامش بود سودمند

چنیں گفت کآنکو بود راست گوے
برو راست باشد ہمہ کار اوے

زباں راندن و دیدہ پر آب شرم
گزیدن خروش اندر آوائے نرم

خردمند بہ کو ندارد روا
خرد دور کردن ز بہر ہوا

بپرسید دیگر یکے ہوشمند
کہ اندر جہاں کیست کو بے گزند

بیازد بہ تدبیر و جاں پرورد
وزو خویش و پیوند او برخورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چنیں داد پاسخ کہ آں کز نخست
در پاک یزداں بدانست و جست

کز اویت سپاس و بدویت پناہ
خداوندِ روز و شب و ہور و ماہ

دلِ خویش را آشکار و نہاں
سپردن بفرمانِ شاہِ جہاں

تنِ خویش را پروریدن بناز
بر او سخت بستن درِ رنج و آز

نگہداشتن مردمِ خویش را
بر افزودنِ توشہ درویش را

سپردن بفرہنگ فرزندِ خرد
کہ گیتی بناداں نباید سپرد

چو فرماں پذیرندہ باشد پسر
نوازندہ باید کہ باشد پدر

بپرسید دیگر کہ فرزندِ راست
بنزدِ پدر جایگاہش کجاست

چنیں داد پاسخ کہ نزدِ پدر
گرامی چو جان است فرخ پسر

پس از مرگ نامش بماند بجای
از ایرا پسر خواندش رہنمای

بپرسید دیگر کہ از خواستہ
چہ دانی کہ دارد دل آراستہ

چنیں داد پاسخ کہ مردم بہ چیز
گرا رامش است گر چیز خوار است نیز

درو چند چیز است بستہ درست
نگر تا نداری سخن خوار و سست

نخست آنکہ یابی بدو آرزوے
ز ہشتیش پیدا شود نیک خوے

دگر چوں بیابی نیاری بکار
ہماں سنگ و ہم گوہرِ شاہوار

دگر گفت با نام و تاج بلند
کرا خوانی از خسروان ارجمند

چنیں داد پاسخ کہ آں شہریار
کہ ایمن ازو مردِ پرہیزگار

وز آوازِ او بد ہراساں شود
زہیں زیرِ تختش تن آساں شود

دگر گفت مردم تو آنگہ بہ چیست
بگیتی پر از رنج و درویش کیست

چنیں گفت کآنکس کہ دارد بسے
بہ بخشش خداوندِ چرخ بلند

کسے را کجا بخت انباز نیست
بدی در جہاں برتر از آز نیست

ازو نامداراں رفرو ماندند
ہمہ ہم زباں آفریں خواندند

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بزمِ سیوم نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

چو یک ہفتہ بگذشت ہشتم پگاہ
بخواند آں کساں را کہ دانا بدند
بگفتند ہر گونۂ ہر کسے
چنیں گفت ازآں پس بہ بوزرجمہر
سخنگوے دانا زباں بر گشاد
نخست آفریں کرد بر شہریار
دگر گفت مردم نہ گردد بلند
چو باید کہ دانش بیفزایدت
در نام جستن دلیری بود
اگر تخت جوئی ہنر بایدت
چو پرسند پرسندگاں از ہنر
گہر بے ہنر ناپسند است و خوار
نگر تا چہ گفت آں خردمند مرد
کہ گر گل نبوید ز رنگش مگوے
توانگر بہ بخشش بود شہریار
بگفتارِ خوب ار ہنر خواستی
برامش بود ہر کہ دارد خرد
چنیں ہم بود مردم سادہ دل
خرد در جہاں چوں درخت وفاست

نشست از بر تخت فیروز شاہ
بگفتار و دانش توانا بدند
ہمانا پسندش نیاید بسے
کہ از چادر شرم بخشاے چہر
ز ہر گونہ دانش ہمے کرد یاد
کہ پیروز باد ا سر تاجدار
مگر سر بہ پیچد ز راہِ گزند
سخن یافتن را خرد بایدت
زمانہ ز بد دل بسیری بود
چو سبزی دہد شاخ بر بایدت
نشاید کہ پاسخ دہی از گہر
بدیں داستاں زد یکے ہوشیار
دریں بیت خواہم ترا یاد کرد
کز آتش نجوید کسے آب جوے
بگنج نہفتہ نشد نامدار
بکردار پیدا کن آں راستی
بپہنرش ہمے در خرد پرورد
ز کژیش چوں گردد آزادہ دل
وزآں بر نخیزیں دلِ پاد شاہست

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو خرسند باشی تن آساں شوی
چو آز آوری زاں ہراساں شوی

مکن نیک مردی بروئے کسے
کہ پاداشِ نیکی نیابی بسے

گشادہ دلاں را بوَد بخت یار
انوشہ کسے کو بوَد بردبار

ہر آنکس کہ جوید ہمے برتری
ہنرہا بباید بریں داوری

یکے رائے و فرہنگ باید نخست
دوُم آزمایش بباید دُرُست

سوُم بار بایدت ہنگامِ کار
زِ ہر نیک و بد بر گرفتن شمار

وزآں پس کہ یارت بوَد نیکسار
بروز و بہنگامت آید بکار

چہارُم خرد باید و راستی
بشستن دل از کژّی و کاستی

بہ پنجم گرت زورمندی بوَد
بتن کوشش آری بلندی بوَد

ازیں ہر دو چوں جفت گردد سخن
ہنر خیرہ بے آزمایش مکن

چو کوشش نباشد تنِ زورمند
نیارد سرِ آرزوہا بہ بند

چو کوشش زِ اندازہ اندر گذشت
چنان داں کہ کوشندہ نومید گشت

خوئے مردِ دانا بگویئم پنج
وز ایں پنج عادت نباشد برنج

چو ناداں کہ عادت کند ہفت چیز
نباشد شگفت ار بہ رنج است نیز

نخست آنکہ ہر کس کہ دارد خرد
ندارد غمِ آنکہ زو بگذرد

نہ شادی کند زآنکہ نا یافتہ
کہ گر بگذرد زو شوَد تافتہ

بہ نابودنیہا ندارد اُمید
بگوید کہ بار آورد شاخِ بید

چو از رنج وز بد تن آساں شوَد
زِ نابودنیہا ہراساں شوَد

چو سختیش پیش آورد روزگار
شوَد پیش و سستی نیارد بکار

زِ ناداں کہ گفتیم ہفت است راہ
یکے آنکہ خشم آورد بے گناہ

گشاید درِ گنج بر ناسزا
نہ زد مژد یابد نہ ہرگز جزا

سہ دیگر بیزداں بوَد ناسپاس
نباشد خردمند و نیکی شناس

چہارُم کہ با ہر کسے رازِ خویش
بگوید بر افرازد آوازِ خویش

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

به پنجم بگفتار ناسود مند
ششم گردد ایمن بنا اشتوار
بهفتم که بستیهه اندر دروغ
چناں داں تو اے شهریار بلند
چو بر انجمن مرد خامش بود
بپرسند بدانے گوینده گوش
شنیده سخنها فرامش کمن
چو خواهی که دانسته آید ببر
چو گفتار خواهی بهر جاے نام
چو با مرد دانات باشد نشست
بدانش بود جان و دل بافروغ
سخنگوے چوں بر گشاید سخن
ز گفتار گویا تو دانا شوی
ز دانش دریے بے نیازی مجوے
چو باردل زبان را بود راستی
همیشه دل شاه نوشیرواں
بپرسید پس موبد تیز مغز
کجا مرد را روشنائی رهد
چنیں داد پاسخ که هر کو خرد
بدو گفت اگر نیستش بخردی
چنیں داد پاسخ که دانش به است
بدو گفت اگر آب دانش بجست
چنیں داد پاسخ که با مرد گرد

تن خویش دارد بدو در گزند
همے پرزیاں جوید از خار بار
به بیشرمی اندر بجوید فروغ
که از بد نه بیند کسے جز گزند
ازآں خامشی دل برامش بود
بتن توشه یابی بدل رامے و هوش
که تاج است بر تخت دانش سخن
بگفتار بگشاے بند از گهر
زباں بر گشا همچو تیغ از نیام
زبردست گردد سر زیردست
زنگر تا نگوئی بگرد دروغ
بداں تا بگوید تو مشنوی سخن
بگوئی ازاں پس کز او بشنوی
وگر چند ازو سختی آید بمرے
به بندد ز هر سو دریے کاستی
مبادا ز آموختن نا توان
که اندر جهاں چیست زیبا و نغز
ز رنج زمانه رهائی رهد
بیابد ز هر دو جهاں برخورد
خرد رخلعت روشن است ایزدی
چو دانا شود بر جهاں برسر است
بجیں آب هرگز رواں را نشست
تن خویش را خوار باید شمرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

اگر تاو دارد بروزِ نبرد — سرِ بد سگال اندر آرد بگرد
گرامی شود بر دلِ پادشا — بود جاوداں شاد و فرماں روا
بدو گفت اگر نیستش بهره زیں — نه دانش پژوهد نه آیین و دیں
چنیں داد پاسخ که آں به که مرگ — نهد بر سرِ او یکے تیره ترگ
دگر گفت کز بارِ آں میوه دار — که دانا بکارد بباغِ بهار
چه سازیم تا هر کسے بر خوریم — دگر سایهٔ او به پے بسپریم
چنیں داد پاسخ که هر کو زباں — ز بد بسته دارد نرنجد رواں
کسے را ندرّد بگفتار پوست — بود بر دلِ انجمن نیز دوست
دگر گفت هر کو ز راهِ گزند — بگردد بزرگ است اگر ارجمند
چنیں داد پاسخ که کردارِ بد — بسانِ درختیست با بارِ بد
اگر نرم گوید زبانِ کسے — درشتی بگوشش نیاید بسے
بداں کز زبان است مردم برنج — چو رنجش نخواهی سخن را بسنج
هماں کم سخن مردِ خسرو پرست — جز از پیشگاهش نباید نشست
دگر کز بدیهاے نا آمده — گریزد چو از دام مرغ و دده
سه دیگر که بر بد توانا بود — بپرهیزد و ویژه دانا بود
نیازد بکارے که نا کردنی است — نیازارد آں را که نازردنی است
نماند که نیکی ازو بگزرد — پئے روزِ نا آمده نشمرد
ز دشمن ز نخچیر آژیر تر — بر دوست پیوسته چوں تیر و پر
ز شادی که فرجامِ او غم بود — خردمند را آزِ آں کم بود
تن آسانی و کاهلی دور کن — بکوش و ز رنج تنت سور کن
که اندر جهاں سود بے رنج نیست — کسے را که کاهل بود گنج نیست
ازیں باره گفتار بسیار گشت — دلِ مردم خفته بیدار گشت
جهاں زنده بادا بنوشیں رواں — همیشه جهاندار و دولت جواں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

برو خواندند آفریں موبداں — کنارنگ و بیدار دل بخرداں
ستودند شاہِ جہاں را بسے — برفتند با خرمی ہر کسے

بزمِ چہارمِ نوشیرواں
با بوزرجمہر و موبداں

دو ہفتہ بریں نیز بگذشت شاہ — بپرداخت روزے ز کارِ سپاہ
بفرمود تا موبدان و رواں — بایواں خرامند با بخرداں
بپرسید شاں از تن و از نژاد — ز تیزی و آرام و فرہنگ و داد
ز شاہی و از تاج و کنداوری — ز انجام و فرجامِ نیک اختری
سخن کرد ازاں موبداں خواستار — بپرسش گرفت آنچہ آمد بکار
چو ہر کس باندازۂ دانشش — سخن راند و نامد ازاں رامشش
بہ بوزرجمہر آں زماں شاہ گفت — کہ رخشندہ گوہر بر آر از نہفت
یکے آفریں کرد بوزرجمہر — کہ اے شاہِ روشن دل و پاک مہر
چناں داں کہ اندر جہاں نیز شاہ — یکے چوں تو ننہاد بر سر کلاہ
بداد و بدانش بتاج و بہ تخت — بفرّ و بچہر و براے و بہ بخت
چو پرہیزگاری کند شہریار — بر آساید از کینہ و کارزار
ز ناکردنی کار برتافتن — بہ از دل باندوہ و غم یافتن
چہ نیکو زد ایں داستاں ہوشیار — کہ نیکوست پرہیز با شہریار
ز یزداں بترسد گہِ داوری — نیازد بکین و بکنداوری
خرد را کند پادشاہ بر ہوا — بدانگہ کہ خشم آورد پادشا
نباید کہ اندیشۂ شہریار — بود نا پسندیدۂ کردگار
ز یزداں شناسد ہمے خوب و زشت — بپاداشِ نیکی بجوید بہشت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

زباں راست گوے و دِل آزرم جوے — ہمیشہ جہاں را بدو آبروے
ہر آنکس کہ باشد ورا راے زن — سبک ناید اندر دِلِ انجمن
سخنگوے و روشن دِل و داد دِہ — کہاں را بہ کہ دارد و مِہ بمِہ
کسے کو بُوَد شاہ را زیردست — نباید کہ یابد زِ جائے شکست
بدانگہ شوَد تاجِ خُسرو بلند — کہ دانا بُوَد نزدِ او ارجمند
بناداں اگر ہیچ راے آورد — سرِ تختِ خُود زیرِ پاے آورد
کہ ناداں زِ دانش گُریزد ہمے — بنادانی اندر ستیزد ہمے
نگہداشتن کارِ درگاہ را — بزہر آزدن کامِ بد خواہ را
چو دارد زِ ہر دانشے آگہی — بماند جہاندار با فرّہی
نباید کہ خُسپد کسے دردمند — کہ آید مگر شاہ را زاں گزند
کسے کو بہ باد افرۂ در خُور است — کُجا بد نژاد است و بد گوہر است
کُند شاہ دُور از میانِ گروہ — بے آزار تا زو نگردد ستوہ
ہر آنکس کہ باشد بزندانِ شاہ — گنہگار اگر مردُم بے گناہ
بفرمانِ یزداں بباید کُشاد — بژند اندروں ایں چنیں کرد یاد
وگر بد کُنش باشد و شوخ و شوم — بپردخت باید ازو رُوے بُوم
کہ تا رُوزِ واژوں برو نگزرد — تباہی سُوے خانِ مردُم برد
جہاندار باید کہ از دین و داد — بُوَد در جہاں تا بُوَد شاہ شاد
بُوَد کارِ او آشکار و نہاں — بہ تیغ از بدِ دیو شُستن جہاں
چو خُسرو بفرہنگ دارد سپاہ — بر آساید از دردِ فریاد خواہ
چو آژیر باشی زِ دُشمن براے — بد اندیش را دِل بر آید زِ جاے
ہمہ رخنۂ پادشاہی بمرد — بر آری بہنگام پیش از نبرد
زِ چیزے کہ گردد نکوہیدہ شاہ — نکوہش بُوَد نیز بر تاج و گاہ
ازو دُور گشتن برغمِ ہوا — خرد را بر آں کار کردن گوا

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

فزودن بفرزند بر مهر خویش — چو در آب دیدن بود چهر خویش
ز فرهنگ وز دانش آموختن — مجو چاره جز جانش افروختن
گشادن بر او بر در گنج خویش — نباید که یاد آورد رنج خویش
هر آنگه که یازد به بیداد دست — دل شاهزاده نباید شکست
بآزرم باز آریش باز راه — برو تنگ داری ز بن دستگاه
وگر دشمنی یابی اندر دلش — خوے باشد از بوستان بگسلش
وگر دیر باشد به نیرو شود — ازو باغ شاهی پر آهو شود
چو باشد جهانجوے را فر و هوش — نباید که دارد به بد گوے گوش
چو بر بدکنش دست گردد دراز — بخون جز بفرمان یزدان متاز
ز دستور بد گوهر و جفت بد — تباهی بدیهیم شاهی رسد
بباید شنیدن ز ناداں سخن — چو بد گوید از داد فرماں مکن
همه راستی باید آراستن — ز کژی دل خویش پیراستن
ز شاه جهاندار جز راستی — نزیبد که دیو آورد کاستی
چو ایں گفتها بشنود پادشا — خرد را کند بر دلش برگوا
کند آفریں تاج بر شهریار — شود تخت شاهی بر او پایدار
بنازد بر او تاج شاهی و تخت — بد اندیش نومید گردد ز بخت
چو بر گردد ایں چرخ ناپایدار — ورا نام نیکو بود یادگار
بماناد تا روز ماند جواں — هنر یافته جان نوشیرواں
ز گفتار او انجمن خیره گشت — همه راے دانندگاں تیره گشت
چو نوشیرواں ایں سخنها شنود — بزرگیش چنداں که بد بر فزود
وزآں پندها دیده پر آب کرد — دهانش پر از در خوش آب کرد
یکے انجمن لب پر از آفریں — برفتند از ایوان شاه زمیں

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بزم پنجم نوشیرواں با بوزرجمهر و موبداں

بریں نیز بگذشت یک هفته روز
بیندا خت آں چادرِ لاجورد
شهنشاه بنشست با موبداں
سرِ موبدان و رواں اردشیر
ستاره شناسان و جویندگاں
سراینده بوزرجمهرِ جواں
همے خواند بر شهریار آفریں
بدانندگاں گفت شاهِ جهاں
کزو دینِ یزداں به نیرو شود
چو بشنید ازو موبدِ موبداں
چنیں داد پاسخ که از دادِ شاه
چو با داد بگشاید از گنج بند
دگر کو بشوید زباں از دروغ
سه دیگر که با داد و بخشایش است
چهارم که از کهترِ پُر گناه
به پنجم چناں باشد اندر سخن
همه راست گوید سخن کم و بیش
ششم بر پرستندهٔ تختِ خویش
بهفتم سخن گو که دانا بود
نگردد دلش سیر از آموختن
به آزادی است از خرد هر کسے

بهشتم که بفروخت گیتی فروز
بیاراست گیتی بدیباے زرد
جهاندیده و کار کرده رواں
چو شاپور و چوں یزدگردِ دبیر
خردمند و بیدار و گویندگاں
بیامد برِ شاهِ نوشیرواں
ازو شادماں گشت شاهِ زمیں
که با کیست ایں دانش اندر نهاں
هماں تختِ شاهی بے آهو شود
زباں بر گشاد از میانِ رواں
دُر افشاں شود فر و دیهیم و گاه
پس از مرگ نامش بماند بلند
نجوید بکژی زِ گیتی فروغ
زِ تاجش زمانه پُر آرایش است
نجوشد سرِ نامور پادشاه
که نامش بگردد بگیتی کهن
نگردد بهر کار از آیینِ خویش
چناں مهر دارد که بر بختِ خویش
زبانش بگفتن توانا بود
باندیشگاں مغز را سوختن
چناں چوں ننالد زِ اختر بسے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

خرد پرورد جانِ دانندگاں
خرد نام و فرجام را پرورد
منم رکم ز دانش کسے نیست جفت
که اے شاهِ دانا و دانش پذیر
بانداک سخن دل بر انگیختن
بے اندیشه دست اندر آرد بکار
کند دل ز نادانے خویش تیز
روانِ ورا دیو انباز گشت
نه آید ز گفتارِ او کارِ نغز
بترسد ز جان و نترسد ز ننگ
بزیر زمیں بهتر او را زهفت
نزیبد نه زیبندهٔ مهتری
پس از مرگ جانش در آتش بود
ازو سیر گردد دلِ روزگار
مبادش توان و مبادش روان
شنید و بدانش بیاراست مغز
بکامِ تو بادا درخشاں سپهر
بدانش روان را همے پرورد
ازیرا ندارد بر کس شکوه
به از ننگ داند همے نام را
نکوهیده تر نزدِ دانش پژوه
نگیرد بر مردِ دانا فروغ
سپاهی ازو سر به پیچد ز رنج

دل اے شاه تمسل ز راهِ خرد
منش پشت و کم دانش آنکس که گفت
چنیں گفت پس بزدگردِ دبیر
ابر شاه زشتیست خوں ریختن
همان چوں سگسار شد شهریار
همان با خردمند گیرد ستیز
چو از رکیں دلِ شاه پر آز گشت
در ایدونکه داور بود تیز مغز
دگر کارزارے که هنگامِ جنگ
تواںگر که باشد دلش تنگ و زفت
ابر مردِ درویش گنداوری
چو کژی کند پیر نا خوش بود
چو کاهل بود مردِ برنا بکار
نماند ز نا تندرستی جواں
چو بوزرجمهر ایں سخنهاے نغز
چنیں گفت کاے شاهِ خورشید چهر
چناں داں که هرکس که دارد خرد
ز ناداں نمالد دلِ سنگ و کوه
نداند ز آغاز انجام را
نکوهیده در کار نزدِ گروه
یکے آنکه داور بود پر دروغ
سپهبد که باشد نگهبانِ گنج

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دگر دانشومند کو از بزه
نترسد چو چیزے بود بامزه

بزشکے کہ باشد بتن دردمند
ز بیمار چوں باز دارد گزند

چو درویش مردے کہ نازد بہ پیز
کہ آں چیز گفتن نیرزد پشیز

بہاں شہ کزد ہر شب آرام و خواب
نیابند و دلہا ازو پر شتاب

دگر بادِ نوشیں بتو بر رہد
رسپاسے ازاں بر سرت بر نہد

بہشتم خردمند کاید بہ خشم
بچیز کساں بر گمارد دو چشم

بہشتم بناداں نمایند راہ
رسپردن بکاہل کسے دستگاہ

ہر آں بے خرد کو نیابد خرد
پشیماں شود ہم ز گفتارِ خود

دلِ مردم بیخرد بازروے
بدیں گونہ آویزد اے نیک خوے

چو آتش کہ گوگرد یابد خورش
گرش در نیستاں بود پرورش

دلِ شاہِ نوشیرواں زندہ باد
سراں جہاں پیش او بندہ باد

بزمِ ششمِ نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

بریں نہج یک ہفتہ بگذشت شاہ
بلفرمود آراستن بارگاہ

بیامد نشست از برِ تختِ زر
ابا یارہ و تاج و زرّیں کمر

بیکدشت موبد کہ بودش وزیر
بدشتِ دگر بزدگردِ دبیر

ہماں گزد بر گردِ او موبداں
سخنگوے بوزرجمہر و رواں

بہ بوزرجمہر آں زماں شاہ گفت
کہ گوہر چرا باید اندر نہفت

سخنہا کہ جاں را بود سودمند
وزاں مردِ بے ارج گردد بلند

وزاں گنج گویا نگیرد کمی
رشنودن بود مرد را خرمی

چنیں گفت موبد بہ بوزرجمہر
کہ اے نامور تر ز گردوں سپہر

رچہ دانی کہ بیشیت بگزایدت
چو کمتی بود روز بفزایدت

چنیں داد پاسخ کہ کمتر خوری
تن آساں شوی ہم رواں پروری

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ز کردارِ نیکو چو بیشی کُنی — ہماں بر ہم آورد پیشی کُنی
بپُرسید پس مُوبدِ مُوبداں — کہ اے برتر از دانشِ بخرداں
کسے نیست بے آرزُو در جہاں — اگر آشکارا بُود گر نہاں
ہماں آرزُو را پدید است راہ — کہ پیدا بُود مرد را دستگاہ
کُدامیں رہ آید مرا سُودمند — کُدام است با رنج و درد و گزند
چُنیں داد پاسُخ کہ رہ از دو سُوست — گُذشتن تُرا تا کُدام آرزُو است
یکے راہِ بے باکی و پُر بدی — دُوُم رہ نکو کاری و بخردی
ز گیتی یکے باز گشتن بخاک — کہ راہے دراز است با بیم و باک
خرد بایدت زیں سخُن رہنمُوں — دریں پُرسش اندر چرائے نہ چُوں
خردمند را خلعتِ ایزدیست — سزاوارِ خلعت نگہ کُن کہ کیست
تنومند کو را خرد یار نیست — بگیتی کس او را خریدار نیست
چو بُنیادِ دانش بیاموخت مرد — سزاوار گردد بہ ننگ و نبرد
ز دانش نُخُستیں بہ یزداں گرائے — کہ او ہست و باشد ہمیشہ بجائے
بدو بگروی کامِ دل یافتی — رسیدی بجائے کہ بشتافتی
وگر دانش آنست کز خُوردنی — فراز آری از رُوے آوردنی
بخُورد و بپوشش بپاکی گرائے — بدیں دار فرمانِ یزداں بپائے
چو آیدت رُوزے بچیزے نیاز — بدست و بگنجِ بخیلاں متاز
ہم از پیشہا آں گزیں کاندرو — ز نامش نگردد نہاں آبرُو
ہماں دوستی با کسے کُن بلند — کہ باشد بسختی تُرا یارمند
تو بر انجُمن خامشی بر گُزیں — چو خواہی کہ یکسر کُنند آفریں
چو گوئی ہماں گو کہ آموختی — بآموختن در جگر سوختی
سخُن سنج و دینارِ گنجے مسنج — کہ بر دانشی مرد خوار است گنج
زباں در سخُن گُفتن آژیر کُن — خرد را کمان و زباں تیر کُن

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو رزم آیدت پیش هشیار باش
تنت را ز دشمن نگهدار باش

چو بد خواه پیش تو صف برکشید
ترا رای و آرام باید گزید

چو بینی بآورد کس هم نبرد
نباید که گردد ترا روی زرد

تو پیروزی ار پیش دشتی کنی
سرت پشت گردد چو سستی کنی

بدانگه که اشب افگنی گوشدار
سلیح هم آورد را هوشدار

گر او تیز گردد تو زو بر مگرد
هشیوار یاران گزین در نبرد

چو دانی که با او نتابی مکوش
بپرگشتن از رزم باز آر هوش

چنین هم نگهدار تن در خویش
نباید که بگزایدت پرورش

ترا خورد بسیار بگزایدت
وگر کم خوری زور بفزایدت

مکن در خورش خویشتن چار سو
چنان خور که نیز آیدت آرزو

ز مے نیز تو شادمانی گزین
که مست از کسے نشنود آفرین

چو یزداں پرستی بستر پیمۂ
جهاں چوں سراشت و چوں دیدۂ

بسے از جهاں آفرین یاد کن
پرستش بریں یاد بنیاد کن

بروز و بشب گاه آرام را
بزرگی نگهدار هنگام را

به پیوستگی هم به ننگ و نبرد
رمیانه گزین در همه کار کرد

فرامش مکن راهِ یزدانِ پاک
تو تو باش اگر هست فرماں کهن

تو بادی و آبی سرشته بخاک
همه ز آفریننده داں ایں رسپاس

پرستش ز خورد اینچ کمتر مکن
کزاں پس خرد سوے تو ننگرد

به نیکی رسیارای و خرد
به نیکی بیارای گر بخردی

مگرد اینچ گونه بگرد بدی
که نیکش بود آشکار و نهاں

رستوده نر آنکس بود در جهاں
چو هستی بود خویش و پیوند را

دبیری بیاموز فرزند را
از آموزگاراں مبر تاب سر

چو خواهی که رنج تن آید ببر

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دبیری رساند جواں را بہ تخت
شود نا سزا زو سزاوارِ بخت

دبیر بیشت از پیشہا ارجمند
وزد مردِ افگندہ گردد بلند

چو با آلت و رائے باشد دبیر
نشیند برِ پادشاہ نا گزیر

تنِ خویش را گر بدارد برنج
بیاید بے اندیشہ از شاہ گنج

بلاغت چو با خط فراز آیدش
باندیشہ معنی بیفزایدش

ز لفظ آں گزیند کہ کوتاہ تر
بخط آں نماید کہ دلخواہ تر

خردمند باید کہ باشد دبیر
ہماں بردبار و سخن یادگیر

ہشیوار و سازندہ با پادشا
زباں خامش از بد بہ تن پارسا

شکیبا و با دانش و راست گوے
وفادار و پاکیزہ و تازہ روے

چو با ایں ہنرہا شود پیشِ شاہ
بیاید نشستن ورا پیشِ گاہ

سخنہا چو بشنید ازو شہریار
دلش تازہ شد چوں گل اندر بہار

چنیں گفت کسرے بہ موبد کہ رو
ورا پایگاہے بیارائے نو

درم خواہ و خلعت سزاوارِ اوے
کہ دل شاد گردد بگفتارِ اوے

بزمِ ہفتم نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

دگر ہفتہ چوں ہور بفروخت تاج
بیامد نشست از برِ تختِ عاج

ابا موبد موبدان و ردان
جہانجوے و بیدار دل نخردان

ہماں سادہ و یزدجردِ دبیر
بہ پیش اندروں بہمن تیز ویر

بہ بوزرجمہر آں زماں گفت شاہ
کہ دلہا بیارائے و بنمائے راہ

ز من راستی ہرچہ دانی بگوے
بکژی مجوے از جہاں آبروے

پرستش چگونہ است فرمانِ من
نگہداشتن رائے و پیمانِ من

سخنہا سبک گوے و بستہ مگوے
کمن خام گفتار با رنگ و بوے

چنیں گفت با شاہ بیدار مرد
کہ اے برتر از گنبدِ لاجورد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پرستیدنِ شهریارِ زمیں — نگوید خردمند جز راهِ دیں
بفرمانِ شاهاں نباید درنگ — نباید که گردد دلِ شاه تنگ
هر آنکس که بر پادشه دشمن است — روانش پرستارِ اهریمن است
دلے کو ندارد تنِ شاه دوست — نباید که باشد ورا مغز و پوست
چناں داں که آرامِ گیتی است شاه — چو نیکی کنی او دهد پایگاه
به نیک و بد او را بود دسترس — نیازد بکین و بآزارِ کس
تو مپسند فرزند را جاے اوے — چو جاں دار چهرِ دلاراے اوے
بشهرے که هست اندر و مهرِ شاه — نیابد نیاز اندر آں بوم راه
بدی بر تو از فرِّ او نگذرد — که بختش همه نیکوئی پرورد
جهاں را دل از شاه خنداں بود — که بر چهرِ او فرِّ یزداں بود
چو از نعمتش بهره یابی بکوش — که داری همیشه بفرمانش گوش
چو نزدیک دارد مشو پُر منش — وگر دور گردی مکن سرزنش
پرستنده گر یابد از شاه رنج — نگه کن که با رنج نام است و گنج
نباید که سیر آید از کار کرد — هماں نیز کندی کند در نبرد
و دیگر که اندر دلش رازِ شاه — بدارد نگوید بخورشید و ماه
بفرمانِ شاه آنکه سستی کند — همے از تنِ خویش مستی کند
نکوهیده باشد گلِ آں درخت — که بپراگند برگ بر تاج و تخت
ز کسهاے او پیشِ او بد مگوے — که کمتر کنی نزدِ شاه آبروے
هر آنکس که بسیار گوید دروغ — بنزدیکِ شاهاں نگیرد فروغ
سخن کاں نه اندر خورد با خرد — بکوشد که بر پادشاه نشمرد
وگر پرسدت آنچه دانی بگوے — به بسیار گفتن مبر آبروے
فزون است ازاں دانش اندر جهاں — که بشنید گوش آشکار و نهاں
کسے را که شاهِ جهاں خوار کرد — بماند همیشه ز دانش بدرد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

همان در جهان از خجند آن بود
که با او لب شاه خندان بود

چو بنوازدت شاه گشتی کهن
وگرچه پرستنده باشی کهن

که گر پرورد دیگرے را همان
پرستار باشد چو تو بیگمان

وگر با تو گردد بچیزے دژم
بپوزش گرائے و مزن هیچ دم

وگر نیست آگاهیت زآن گناه
برهنه دلت را ببر نزد شاه

وگر هیچ تاب اندر آری بدل
بدو روے منمائے و دل برگسل

بفرمش ببینند زهرانِ ترا
دل کژ و تیره روانِ ترا

ازآن پس نیابی تو زو نیکوئی
همان گرم گفتارِ او نشنوی

درِ پادشاه همچو دریا شمر
پرستنده ملاح و کشتی هنر

سخن لنگر و بادبانش خرد
بدریا خردمند چون بگذرد

همه بادبان را کند مایه دار
که هم مایه دار است و هم سایه دار

کسے کو ندارد هنر با خرد
سزد گر درِ پادشا نسپرد

اگر پادشاه کوهِ آتش بود
پرستنده را زیستن خوش بود

چو آتش گهِ خشم سوزان بود
چو خوشنود باشد فروزان بود

اگر یک زمان شیر و شهد است بهر
بدیگر زمان چون گزاینده زهر

بگذارِ دریا بود کارِ شاه
بفرمانِ او تابد از چرخ ماه

ز دریا یکے ریگ دارد بکف
دگر دُر دارد میانِ صدف

جهان زنده بادا بنوشیرواں
همیشه بفرمانش چرخِ روان

که بر شهریارانِ گیتی سر است
بهر خوبی آرایشِ کشور است

زنگه کرد کسرے بگفتارِ اوے
دلش گشت خرم بدیدارِ اوے

چو گفتے که زره بدره بودے چهار
بدیں گونه بد بخششِ شهریار

چو بازه بگفتے زهازه بهم
چهل بدره بودے ز گنجش درم

شهنشاه بازه زهازه بگفت
که گفتارِ او با درم بود جفت

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بیاورد گنجورِ خورشید چهر | درم بدرها پیشِ بوزرجمهر

گفتار اندر دادِ نوشیرواں و آرام یافتنِ جہانیاں از آئینِ او

چو کشورے بیامد برِ تختِ خویش | گرازان دہ ہمباز با بختِ خویش
جہاں چوں بہشتے شد آراستہ | زِ داد و زِ خوبی و از خواستہ
بر آسود گیتی زِ آویختن | بہر جاے بیدادِ خوں ریختن
جہاں نو شد از فرّہِ ایزدی | بہشتند گفتی دو دستِ بدی
ندانست کس غارت و تاختن | دگر دست سوے بدی آختن
جہانے بفرمانِ شاہ آمدند | زِ کژی و تاری براہ آمدند
کسے کو برہ در درم ریختے | ازاں خواستہ دزد بگریختے
زِ دیبا و دینار بر خشک و آب | برخشندہ روز و بہنگامِ خواب
زِ بیم و زِ دادِ جہاندار شاہ | نکردے بد اندیش آں سو نگاہ
جہاں چوں بہشتے بد آراستہ | درو دشت یکسر پر از خواستہ
نبشتند نامہ بہر کشورے | بہر نامدارے و ہر مہترے
زِ بازارگانانِ ترک و زِ چیں | زِ سقلاب و ہر کشورے ہمچنیں
زِ بس نافۂ مشک و چینی پرند | از آرایشِ روم و از بوم ہند
شد ایراں بکردارِ خرم بہشت | ہمہ خاک عنبر شد و زرش خشت
جہانے بہ ایراں نہادند روے | بر آسود از درد وز گفتگوے
گلاب است گفتی ہوا را سرشک | بر آسود مردم زِ درد و پزشک
ببارید بر گل بہنگامِ نم | نبد کشت و زرعے زِ باراں دژم
جہاں گشت پر سبزہ و چارپاے | درو دشت گل بود و بام و سراے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

همه رودها همچو دریا شده
بپالیز گل چون ثریا شده

باریرا زبانها بیاموختند
روانها بدانش بر افروختند

ز بازارگانان هر مرز و بوم
ز ترک و ز چین و ز هندوز روم

ستایش گرفتند بر رهنمای
فزایش گرفت از گیا چار پای

هر آنکس که از دانش آگاه بود
ز گویندگان بر در شاه بود

رد و بخرد و موبد و ارجمند
بد اندیش ترسان ز بیم گزند

چو خورشید گیتی بیاراستی
خروشی ز درگاه برخاستی

که ای زیردستان شاه جهان
مدارید یک تن بد اندر نهان

هر آنکس که از کار دید است رنج
بیاید باندازهٔ رنج گنج

بگوئید یکسر به سالار بار
که از ما کند مزد را خواستار

وگر دام خواهی بیاید ز راه
درم خواهد از مرد بیدشتگاه

نباید که یابد تهیدشت رنج
که گنجور وامش بتوزد ز گنج

کسی گر کند بر زن کس نگاه
چو خشمش بیاید بدرگاه شاه

به بیند مگر چاه و دار بلند
که با دار نیز است و با چاه بند

وگر اشب یابند جائی یله
که دهقان کند زو بدر بر گله

بپرسند خویش بداں رهشمند
برد گوشت آنکس که یابد گزند

پیاده سوارش بماند ز اشب
بپوزش رود پیش آذرگشسب

غرض بشنود نام دیوان اوے
بپا اندر آرند ایوان اوے

گناهی که باشد کم و بیش ازیں
ز بد تر بود آنکه بد پیش ازیں

نباشد بداں شاه هندستاں
بدد بر نخواهد جز از راستاں

هر آنکس که نپسندد ایں راه ما
مبادا که باشد بدرگاه ما

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

پند دادنِ بُوزُرجمہر نوشیرواں را و سخن گفتن در کردار و گفتارِ نیک

جہاندار بنشست یکروز شاد
سخن گفت خندان و بگشاد چہر
یکے آفریں کرد بر شہریار
چنیں گفت کاے داورِ تازہ روے
نجستہ شہنشاہِ پیروز بخت
نوشتم سخن چند بر پہلوی
بسپردم بہ گنجور تا روزگار
بدیدم کہ ایں گنبدِ دیر ساز
اگر مرد برخیزد از تخت بزم
زمیں را بپردازد از دشمناں
شود پادشاہ بر جہاں سربسر
بگیرد بمردی جہانِ فراخ
نہد گنج و فرزند گردد آورد
فراز آورد لشکر و خواستہ
گر ایدونکہ درویش باشد بہ رنج
ز روے و ز نا روے گردد آورد
شود خاک و بے برشود رنج اوے
نہ فرزند ماند نہ تخت و کلاہ
چو بنشیند آں جُستنِ بلو اوے

بزرگانِ دانندہ را بار داد
بر تخت بنشست بوزرجمہر
کہ دل شد بکردارِ خرم بہار
کہ بر تو نیابد سخن عیب جوے
جہاندار با دانش و نیک بخت
ابر دفتر و کاغذِ خسروی
بر آید بنخواند مگر شہریار
نخواہد ہمے لب گشادن براز
نہد بر کفِ خویش جاں را برزم
شود ایمن از رنج اہرمیناں
بیابد سخنہا ہمہ در بدر
کند گلشن و باغ و میداں و کاخ
بسے روز بر آرزو بشمرد
شود کاخ و ایوانش آراستہ
فراز آرد از ہر سوے نام و گنج
ز صد سال بر بودنش بگذرد
بدشمن بماند ہمہ رنج اوے
نہ ایوانِ شاہی نہ گنج و سپاہ
بگیتی نگیرد کسے یادِ اوے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بریں کار چوں بگذرد روزگار
ازو نام نیکو بود یادگار

ز گیتی دو چیز است جاوید و بس
دگر هرچه باشد نماند بکس

سخن گفتن نغز و کردار نیک
بماند چنان تا جهان است ریک

ز خورشید وز آب وز باد و خاک
نگردد تنه نام و گفتار پاک

بدینسان بود گردش روزگار
خنک مرد با شرم و پرهیزگار

کمن شهریارا گنه تا توان
گناهے کزو شرم دارد روان

بے آزاری و سودمندی گزین
که این است آیین و فرجام دین

ز من یادگار است چندین سخن
گمانم که هرگز نگردد کهن

چو بگشاد روشندل شهریار
فراوان سخن کرد ازو خواستار

بدو گفت فرخ کدام است مرد
که دارد دلے شاد بے باد سرد

چنین گفت کان کو بود بیگناه
نبرد است اهرمن او را ز راه

ز پرسیدش از کژی و راه دیو
ز راه جاندار گیهان خدیو

بدو گفت فرمان یزدان یهی است
که اندر دو گیتی بدو فرهی است

دو بدتری راه اهرمن است
که مرد پرستنده را دشمن است

خنک در جهان مرد برتر منش
که پاکی و شرم است پیرایهش

چو دانش تنش را نگهبان بود
همه زندگانیش آسان بود

بماند بدو رادی و راستی
نکوبد در کژی و کاستی

هر آن چیز کان بهرهٔ تن بود
روانش پس از مرگ دشمن بود

ازین هر دو چیزے ندارد دریغ
که بهر زیان است یا بهر تیغ

کسے کو بود بر خرد پادشا
روان را نراند براه هوا

سخن مشنو از مرد افزون منش
که با جان روشن بود بد کنش

چو خشتو نیاید بدیگر سرائے
هم ابدر پر از درد ماند بجائے

ازین بگذری سفله آن را شناس
که از پاک یزدان ندارد هراس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

دریغ آیدش بهرهٔ تن ز تن
شود آرزوها به بندد دهن

هم از بهر جانش که دانش بود
نداند نه از دانشی بشنود

زپرسید کشسپ که از مهتران
کرا باشد اندازهٔ بهتران

چنین گفت آنکس که دانا تر است
بهر آرزو بر توانا تر است

که دانش بود مرد را در نهفت
کدام است دانا بدو شاه گفت

نبرّد دل از شاه گیهان خدیو
چنین گفت هر کو بفرمان دیو

که خشم روان است و دام خرد
کسے را نه بر خیره فرمان برد

که دارند جان و خرد را بزیر
ده اهریمنند آن به نیروے شیر

که ایشان خرد را بیابد گزیست
بدو گفت کشسپ که ده دیو چیست

دو دیو اند با زور و گردن فراز
چنین داد پاسخ که آز و نیاز

چو نهتام و دو روے و ناپاک دین
دگر خشم و رشک است و ننگ است وکین

به نیکی و هم نیشت یزدان شناس
دهم آنکه از کس ندارد سپاس

کدام است اهریمن و زورمند
بدو گفت ازین شوم ده پر گزند

ستمگاره دیوے بود دیر ساز
چنین داد پاسخ بکشسپ که آز

همه در فزونیش باشد بسیج
که او را نه بینی تو خشنود هیچ

همه کور بینند و رخساره زرد
نیاز آنکه او راز اندوه و درد

یکے دردمندی بود بے پزشک
کزین بگذری خشم و دیو رشک

به بیند شود جان او دردمند
اگر در زمانه کسے بے گزند

همیشه به بد کرده چنگال تیز
دگر ننگ دیوے بود پر ستیز

ز مردم بر آرد به ناگه خروش
دگر دیو کین است پر خشم و جوش

رز آگاه دیوے پر آزمگ چهر
نه بخشایش آرد بکس بر نه مهر

نداند نراند سخن با فروغ
دگر دیو نهتام کو جز دروغ

بریده دل از ترس گیهان خدیو
دگر آن سخن چین دو روے دیو

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

میانِ دو تن جنگ و کیں آفگند
بکوشد کہ پیوستگی بشکند

دگر دیو بیدانش و نا سپاس
نباشد خردمند و نیکی شناس

بنزدیک او راے و شرم اندکے است
بچشمش بد و نیک ہر دو یکے است

ز دانا بپرسید پس شہریار
کہ چوں دیو با دل کند کارزار

بہ بندہ چہ داد است گیہاں خدیو
کہ از کار کوتہ کند دستِ دیو

چنیں داد پاسخ ورا مردِ دیں
کہ اے شاہِ با دانش و آفریں

ز شمشیرِ دیواں خرد جوشن است
دل و جانِ دانا بداں روشن است

گذشتہ سخن یاد دارد خرد
بدانش رواں را ہمے پرورد

خرد باد جانِ ترا رہنموں
کہ راہِ دراز است پیشِ اندروں

دگر خود بود آنکہ خوانیم خیم
کہ با او ندارد دل از دیو بیم

جہاں خوش بود بر دلِ نیک خوے
نگردد بگردِ درِ آرزوے

سخنہاے امید گویم کنوں
کہ دل را بشادی بود رہنموں

ہمیشہ خردمندِ امیدوار
نہ بیند بجز شادی از روزگار

نہ اندیشد از کارِ بد یک زماں
رہِ تیر گیرد نہ راہِ کماں

دگر ہر کہ خشنود باشد بگنج
نیازد نسازد تنش را برنج

کسے کو بگنج و درم ننگرد
ہمہ روز او بر خوشی بگذرد

وگر دینِ یزداں پرستست و بس
برنج و بگنج و بآرزم کس

ز فرمانِ یزداں نگردد سرش
سرشتِ بدی نیست در گوہرش

بدیں ہم نشانست پرہیز نیز
کہ نفروشد او راہِ یزداں بچیز

بدو گفت ازیں رہ کدام است شاہ
سوے نیکوبہا نمایندہ راہ

چنیں داد پاسخ کہ راہِ خرد
ز ہر دانشے بیگماں بگذرد

ہماں خوے نیکو کہ مردم بدوے
بماند ہمہ سالہ با آبروے

وزیں گوہراں آزریدیم برنج
کہ ہموارہ سیری نیابد ز گنج

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدو گفت شاه از هنرها چه به
که گردد ازو مرد جوینده رمه

چنین داد پاسخ که دانش به است
خردمند خود بر جهان بر بهه است

که دانا نیازد به تندی به گنج
تن خویش را دور دارد ز رنج

ز نیروی خشمش بپرسید شاه
که چون جست خواهی همی دشتگاه

چنین داد پاسخ که کردار بد
بود خشم روشن روان و خرد

ز دانا بپرسید پس داد گر
که فرهنگ بهتر بود یا گهر

چنین داد پاسخ بدو رهنمون
که فرهنگ آراپش جان بود

که فرهنگ باشد ز گوهر فزون
گهر بی هنر زار و خوار است و سست

ز گوهر سخن گفتن آسان بود
بدو گفت جان را ز دودن ز چیست

بفرهنگ باشد روان تندرست
بگویم کنون گفت من سر بسر

هنرهای تن را ستودن ز چیست
خرد خود یکی خلعتی ایزدیست

اگر یاد داری ز من در بدر
هنرمند کز خویشتن در شگفت

از اندیشه دور است و دوده از بدیست
همان خویش منش مردم خویش کار

بماند هنر زو نباید گرفت
اگر بخشش و دانش و رشم و داد

نباشد بچشم خردمند خوار
بزرگی و افزونی و راستی

خردمند گردد آورد با نژاد
وزان پس بپرسید کسرے از اوے

همه گیرد از خوے بد کاستی
بزرگی بکوشش بود یا به بخت

که اے نامور مرد فرهنگ جوے
چنین داد پاسخ که بخت و هنر

که یابد جهاندار ازو تاج و تخت
چنان چون تن و جان که یارند و جفت

چنانند چون جفت با یکدگر
همان کالبد مرد را کوشش است

تنومند پیدا و جان در نهفت
بکوشش بزرگی نیاید بجاے

اگر بخت بیدار در جوشش است
و دیگر که دنیا فسانه است باد

مگر بخت نیکش بود رهنماے
چو خوابے که بیننده گیرد بیاد

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چو بیدار گردد نہ بیند بخشم — اگر نیکوئی بیند اگر درد و خ
دگر پرسشے بر گشاد از نہفت — بدانا ستودہ کدام است گفت
چنیں داد پاسخ کہ شاہے کہ تخت — بیاراید و زور یابد ز بخ
اگر دادگر باشد و نیک نام — [illegible]
بدو گفت کاندر جہاں مستمند — از کار گونہ کند دست دیو
چنیں داد پاسخ کہ درویش زشت — کہ نہ کام اش و آفرین
بخندید و گفتا کہ بد بخت کیست — کہ دارش از درد باید گریست
چنیں داد پاسخ کہ دانندہ مرد — کہ دارد ز کردار بد روے ز
بپرسید دیگر کہ خرسند کیست — بہ بیشی ز چیز آرزومند کیست
چنیں داد پاسخ کہ دانندہ مرد — ندارد بدیں گردِ گرداں نریہ
بدو گفت آنکس کہ آہستہ تر — چنیں گفت آنکس کہ آہستہ
بپرسید ازو گفت آہستہ کیست — کہ بر تیز مردم نباید گریست
چنیں داد پاسخ کہ از عیب جوے — نگر تا کہ پیچد سر از گفتگو
بپرسید ازو شرم و آہستگی است — خردمندی و رائے و شایستگی است
بدو گفت آنکس کہ کو شاتر است — کہ از مردماں کیست امیدوار
بپرسید ازو شہریارِ جہاں — دو گوشش بدانش نیوشاتر است
چنیں داد پاسخ کہ از آگہی — ز آگاہیئے نیک و بد در نہاں
مگر آنکہ گفتند خاکست جاے — فراواں بود گفت و مغزش تہ
بدو گفت کسرے کہ آباد شہر — ندانم چگونہ است دیگر سرائے
چنیں داد پاسخ کہ آباد جاے — گدام است ما زو چہ داریم بہ
بپرسید کسرے کہ بیداد تر — ز دادِ جاندار باشد بپاے
بگیتی گدام است با من بگوے — پسندیدہ تر مردِ ہشیار تر
کہ بفزاید از دانشی آبروے

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

بدو بیں داد پاسخ کہ دانائے پیر
کہ با آزمایش بود یاد گیر

چنیں گفت کسرے کہ رامش کراست
کہ دارد بشادی ہمے پشت راست

کہ بیں داد پاسخ کہ آں کو ز بیم
بود ایمن و باشدش زر و سیم

ز نیروئے [illegible] ستایش [illegible] حشمت
بنزدیک ہر کس پسندیدہ کیست

چنیں داد پاسخ کہ کردار بد
[illegible] شد ہماں رشک با ننگ و آز

ز دانا بپرسید پس اند نہاں
پسندیدہ او باشد اندر جہاں

چنیں [illegible] سلیبا بپرسید [illegible]
کہ از صبر دارد بسر بر کلاہ

کہ بیں گفت آنکس کہ نومید گشت
دل تیرہ رایش چو خورشید گشت

گہر آنکہ روزش بباید شمرد
بکار بزرگ اندروں دست برد

بدو گفت غم بر دل کیست بیش
کز اندوہ سیر آمد از جان خویش

بگنیں داد پاسخ کہ آں کو ز تخت
بیفتاد و نومید گردد ز بخت

خبر رسید ازو شہریار بلند
کہ از ما کہ دارد دل دردمند

چنیں گفت کاں کو خردمند نیست
توانگر کسے را کہ فرزند نیست

بپرسید شاہ از دلے مستمند
نشستہ بگرم اندروں با گزند

او گفت با دانشے پارسا
کہ گردد برو ابلہی پادشا

بدو گفت نومید تر کس کدام
کہ دارد توانائی و نیک نام

چنیں گفت کاں کو ز گاہ بزرگ
بیفتد بماند نژاد سترگ

بپرسید ازو شاہ نوشیرواں
کہ اے مرد بینا و روشن رواں

[illegible] دانی کہ بے نام و آرایش است
کہ او از در مہر و بخشایش است

[illegible] گفت مرد فراواں گناہ
گنہگار و درویش و بے دستگاہ

بپرسید و گفتش کہ بر گوے راست
کہ تا از گذشتہ پشیماں کراست

چنیں داد پاسخ کہ آں تیرہ ترگ
کہ بر سر نہد پادشہ روز مرگ

پشیماں شود از دل پر ہراس
کہ جانش بیزداں بود ناسپاس

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

و دیگر که کردار دارد بسے — بنزدیک آں ناسپاساں
بپرسید و گفت اے خرد یافته — هنرها یک اندر دگر
چه دانی کزو تن بود سودمند — همه بر دل هر کسے ار
چنیں داد پاسخ که چوں تن درست — بود دل جز از شادمانی نجو
چو از درد روزے بسستی بود — همه آرزو تندرستی
بپرسید و گفتش که از آرزوے — چه پیش است پیدا کن اے نیک
بدو گفت چوں سرفرازی بود — همه آرزو بے نیازی
چو از بے نیازی بود تندرست — نباید جز از کام دل چیز جو
ازآں پس چنیں گفت با رهنموں — که بر دل چه اندیشه باشد
چنیں داد پاسخ که ایں را سه روے — بسازد خردمند با راه جو
یکے آنکه اندیشد از روز بد — مگر بے گنه بر تنش بد
بترسد ز کار فریبنده دوست — که با مغز جاں خواهد و خون و
سه دیگر ز بیدادگر پادشا — که بیکار نشناسد از پا
چو نیکو بود گردش روزگار — خرد یافته یار و آموز
جهاں روشن و پادشه دادگر — ز گردوں نیابی فزوں زیں
بپرسید از دین و از راستی — کزو دور گردد کژ و کا
بدو گفت شاها بدینے گراے — کزو نگسلد یاد کرد خدا
هماں دوری از کژی و راه دیو — بترسیدن از پاک گیهاں
بفرمان یزداں نهاده دو گوش — ازایشاں نباشد کسے دیں فر
وزآں پس بپرسید از پادشا — که فرماں روان است بر پا
کز ایشاں کدام است پیروز بخت — که باشد بگیتی سزاوار
چنیں گفت کاں کو بود دادگر — خرد دارد و داد و شرم و
بپرسیدش از دوستان کهن — که باشند هم گوشه و هم

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

چنیں داد پاسخ کہ از مردِ دوست — جوانمردی و داد دادن نکوست
نخواہد بتو بد بہ آزرم کس — بسختی بود یار و فریادرس
و گفت کسرے کرا بیش دوست — کہ باشد از ایشاں ورا خون و پوست
چنیں داد پاسخ کہ از نیک دل — جدائی نخواہد جز از دل گسل
گر آں کسے کو نوازندہ تر — نکوتر بکردار و سازندہ تر
بپرسید دشمن کرا بیشتر — کہ باشد برو بر بد اندیش تر
چنیں داد پاسخ کہ برتر منش — کہ باشد فراواں بر او سرزنش
ہر آنکس کہ آواز دارد درشت — پر اژنگ رخسار و بستہ دو مشت
چہ ماند بدو گفت جاوید چیز — کہ آں چیز کمی نگیرد بہ نیز
چنیں داد پاسخ کہ کردارِ نیک — نخواہد جدا بودن از یارِ نیک
و گفت کسرے کہ روشن تر است — کہ بر تارکِ ہر کسے افسر است
چنیں گفت کاں جانِ دانا بود — کہ بر آرزوہا توانا بود
و گفت شاہ اے خداوندِ مہر — چہ باشد کہ پہنا فزوں از سپہر
بگفتش یکے شاہ بخشندہ دست — و دیگر دلِ مردِ یزداں پرست
بپرسید و گفتش چہ با زیب تر — کز آں بر فرازد خردمند سر
چنیں داد پاسخ کہ اے پادشاہ — مدہ گنج ہرگز بنا پارسا
چو کردار با ناسپاساں کنی — ہمے خشتِ خام اندر آب افگنی
بدو گفت کاندر چہ چیز است رنج — کز آں کم شود مرد را آز گنج
چنیں داد پاسخ کہ اے شہریار — ہمیشہ دلت باد چوں نو بہار
پرستندۂ شاہِ بد خو ز رنج — نخواہد تن و زندگانی و گنج
بپرسید و گفتا چہ دیدی شگفت — کز آں برتر اندازہ نتواں گرفت
چنیں گفت با شاہ بوزرجمہر — کہ یکسر شگفت است گرداں سپہر
یکے مرد بینی تو با دستگاہ — رسیدہ کلاہش بابرِ سیاہ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

که او دشت چپ را نداند ز راست
ز بخشش فزونی نداند ز کاست

یکے گردش آسمان بلند
ستاره بگوید که چون است و چند

فلک رهنمونش بسختی بود
همه بهر او شور بختی بود

کران تر چه دانی بدو گفت شاه
چنین داد پاسخ که سنگ گناه

ز پرسید کز بد ترین کارها
ز گفتار ها هم ز کردارها

کدام است با ننگ و با سرزنش
که خواند ورا هر کسے بد کنش

چنین داد پاسخ که زشتی ز شاه
ستیهیدن از مردم بیگناه

توانگر که تنگی کند در خورش
در یغ آیدش پوشش و پرورش

زنانے که ایشان ندارند شرم
بگفتن ندارند آواز نرم

همان ننگ مردان که تندی کنند
ابر تنگدستان بلندی کنند

دروغ آنکه بیرنگ و زشت است و خوار
چه بر نابکار و چه بر شهریار

بگیتی ز نیکی چه چیز است گفت
هم از آشکارا هم اندر نهفت

که آن مرد داننده جوشن کند
رواں را بداں چیز روشن کند

چنین داد پاسخ که کوشا بدیں
ز گیتی نیابد مگر آفریں

دگر آنچه دارد بیزداں سپاس
بود دانشی مرد یزداں شناس

بدو گفت کشورے ز کرده چه به
چه ناکرده از شاه وز مرد مه

چه بهتر ز فرمودن و داشتن
دگر مرد را خوار بگذاشتن

چه بهتر کز او باز داریم چنگ
گرفتن چه بهتر ز بهر درنگ

بپاسخ نگهداشتن گفت خشم
چو دانی که با تو بخواهند چشم

دگر آنکه بیدار داری رواں
نکوشی بید کارها تا تواں

فرو هشته رکیں بر گرفته امید
بتابد رواں زو بکردار شید

بکار بزه چند یابی مزه
ریفگن مزه دور باش از بزه

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

نمبر شمار	قاعدے	مثالیں
۷	حرفِ مکسور کے نیچے دو جگہ کے رسوا سب جگہ زیر لکھا گیا۔ اوّل یاے مجہول کے ماقبل۔ دوسرے یاے معروف کے ماقبل جو لفظ کے آخر ہے +	دیر۔ یکے۔ شاہی +
۸	حرفِ مضموم کے بعد اگر واوِ مجہول نہیں ہے۔ تو اُس پر پیش لکھا گیا +	شُکر
۹	واوِ معروف کے ماقبل پیش لکھا گیا +	دُور
۱۰	واوِ مجہول کے ماقبل پیش نہیں لکھا گیا +	زور
۱۱	الف۔ واؤ اور یے کے رسوا لفظ کے درمیان جو حرف ساکن ہے۔ اُس پر جزم لکھا گیا +	صبر
۱	استفہام کی علامت	؟
۲	ندا۔ تعجب۔ حسرت۔ دُعا۔ قسم۔ خوشی کی علامت	!
۳	تھوڑے وقفے کی علامت	،
۴	پُورے وقفے کی علامت	۔
ہدایت	۔ جہاں پُورا وقفہ ہے۔ وہاں پڑھنے والے کو ٹھیرنا چاہیئے۔ باقی جگہ کم +	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

EDUCATION DEPARTMENT,

PUNJAB.

3253

PERSIAN SELECTIONS.

FOR SECONDARY SCHOOLS.

Rai Sahib Gulab Singh & Sons

LAHORE:
RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS.
MUFID-I-'AM PRESS.

h Edition. 8,000 Copies Price

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

3253
शर्मा, गोवर्द्धन छांगणी, ले.
अष्टांगसंग्रहः वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत
150368 813/SHR-B 10
3259

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

N S.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar